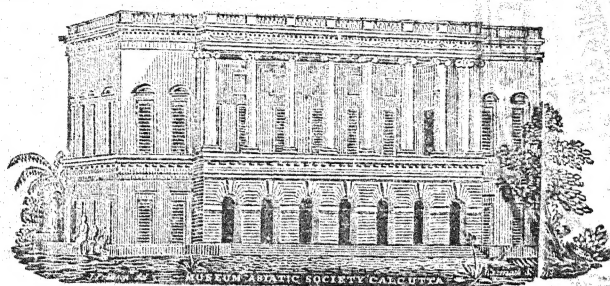

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 219.

तैत्तिरीयब्रह्मण्यजःसंहिता ॥
माधवाचार्यविरचितवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसंहिता ।

THE SAṆHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF MADHAVA ACHARYA,

EDITED BY

RÁMA NARÁYAṆA VIDYARATNA.

VOLUME III.

FASCICULUS XXI.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1866.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.

	Rs. ans.
The Vais'eshika Sūtras, with commentaries, by Paṇḍita Jayanārayana Tarkapanchānana. Complete in V. Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10. ...	3 2
The Sāṅdilya Sūtras with S'vapnes'wara's commentary, edited by J. R. Ballantyne, L.L. D. Complete in I. Fasc. No. 11. ...	0 10
The Kaushitaki-Brahmana Upanishad with S'ankarānanda's commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in II. Fasciculi, Nos. 19 and 20. ...	1 4
A translation of the Sūrya Siddhānta and Siddhānta S'romani, by Paṇḍita Bāpū Deva S'āstri, under the superintendence of the Ven. Archdeacon Pratt. Complete in III. Fasc. Nos. 1, 13 and 28. ...	1 14
The Kāvyaḍars'a of S'rī Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabāgīś'a. Complete in V. Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41. ...	3 2
The Brihatsaṁhitā of Varāha-Mihira, edited by Dr. H. Kern. Complete in VII. Fasciculi. Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73. ...	4 6
A translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, L.L. D. Fasc. I. and II. Nos. 32 and 81. ...	1 14
The Das'a Rūpa, with the exposition of Dhanika, edited by F. E. Hall, D. C. L. Complete in III. Fasc. Nos. 12, 24, and 82. ...	1 14
Sāṅkhya Sāra, a treatise on Sāṅkhya Philosophy, edited by F. E. Hall, D. C. L. Oxon.—No. 83. (<i>out of Print.</i>) ...	2 8
The Nārada Pancharātra, edited by Rev. K. M. Banerjea. Complete in IV. Fasc. Nos. 17, 25, 34 and 75....	2 8
Njāya Dars'ana of Gotama, with the commentary of Vātsyāyana, edited by Paṇḍita Jayanārayana Tarkapanchānana. Complete in III. Fasc. Nos. 56, 67 and 70. ...	1 14

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

The Maitri Upanishad, with the commentary of Rāmatīrtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.	
The Mīmāṃsā Dars'ana, with the commentary of Sabara Svāmin, edited by Paṇḍita Mahes'achandra Nyāyaratna, Fasc. I. and II. Nos. 44, 85.	
The Taittirīya Aranyaka of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sāyanāchārya, edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Fasc. I. II. III. and IV. Nos. 60, 74, 88 and 97.	
The Sankra Vijaya of Anantānanda Giri, edited by Paṇḍita Nabadwipachandra Goswāmi. Fasc. I. No. 46.	
The S'ranta Sūtra of As'walāyana, with the commentary of Ga'rgya Nārāyana. Edited by Paṇḍita Rāma Nārāyana Vidyaratna. Fasc. I. to X. Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90 and 93.	

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, Nos. 219, 221, 224, AND 228.

THE
SAÑHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF MADHAVA ACHARYA.

EDITED BY
MAHESACHANDRA NYAYARATNA.

VOL. III.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1872.

P R E F A C E.

The present edition of the 3rd Kāṇḍa of the Taittirīya Saṁhitā was originally commenced by Paṇḍit Rāmanārīyaṇa Vidyāratna, whose untimely death stopped the work, when it had reached the 8th Anuvāka of the 2nd Prapāṭhaka. From that point the work has been continued by the present editor. His plan has been the same as that followed by his predecessors, the only novel feature being a larger employment, in the Commentary, of punctuation to facilitate its comprehension.

For the *Text*, the MSS. used have been all the same as those used in the preparation of the editions of the preceding Kāṇḍas.

For the Commentary, the MSS. used have been the following :—

B.—copied for the Asiatic Society from a codex in the Benares College Library.

C.—purchased by F. E. Hall, Esq. for the Asiatic Society. This has been made the basis of the present edition.

E.—belonging to the Asiatic Society. This is full of errors and omissions. The readings again frequently differ from those of the other MSS. This MS. is entirely free, however, from errors that occur in B., C., and J., which are all traceable to the same source, for the very same errors and omissions are found in all. MS. E., therefore, has been of use in the correction of those errors.

J. A very accurate MS. procured by the editor from a private gentleman of Benares.

The MSS. named here B., C., &c., retain the names given them by the preceding editors. J, is, of course, a new name.

The delay that has occurred in bringing out the work is owing partly to the interval of time that elapsed before the editor could obtain the MSS. necessary to enable him to take the work in hand, and partly to the want of punctuality, for a time, on the part of the Press where the work is being printed. The editor, therefore, hopes the public will not blame him for the delay.

M. C. N.

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत
स सर्पानसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्विती-
यमप्यत स वयांस्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजे-
येति स तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यत्
तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत यत् तपस्तप्त्वा दी-
क्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः ॥ १ ॥

सृजते यद्वै दीक्षितोऽग्नेधं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा क्रा-
मति नीलमस्य हरो व्येत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो
ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे मा माहासीरित्याह नास्मा-
द्दीक्षापक्रामति नास्य नीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षि-

तमभि॒वर्ष॑ति दि॒व्या आ॒पोऽश॑न्ता॒ ओजो॒ बलं॑ दी॒क्षां ॥

॥ २ ॥

तपो॑ऽस्य नि॒घ्नन्त्यु॒न्दती॒र्बलं॑ ध॒तौजो॑ धत्त॒ बलं॑ धत्त॒
मा मे॑ दी॒क्षां मा तपो॑ निर्वि॒धिष्टे॒त्या है॒तदे॒व सर्व॑मा॒त्मन्य॑त्ते नास्यौजो॒ बलं॑ न दी॒क्षां न तपो॑ नि॒घ्नन्त्य॒ग्निर्वै
दी॒क्षित॑स्य दे॒वता॒ सोऽस्मा॑दे॒तर्हि॑ ति॒र इ॒व यर्हि॑ याति॒
तमी॒श्वरः॑ र॒क्षाः॑सि ह॒न्तोः॑ ॥ ३ ॥

भ॒द्राद्भि॒ श्रेयः॑ प्रेहि॒ बृह॒स्पतिः॑ पु॒र ए॒ता ते॑ अ॒स्त्वित्या॑ह॒ ब्रह्म॒ वै दे॒वानां॑ बृह॒स्पति॑स्तमे॒वान्वा॒रभ॑ते॒ स
ए॒नः॑ स॒म्पा॒रय॑त्ये॒दम॑गन्म दे॒वय॑जनं पृथि॒व्या इ॒त्याह॑
दे॒वय॑जनः॑ ह्ये॒ष पृथि॒व्या आ॒ ह गच्छ॑ति॒ यो य॑जते॒
वि॒श्वे दे॒वा य॑दजु॒षन्त॒ पूर्वं॑ इ॒त्याह॑ वि॒श्वे ह्ये॒तद्दे॒वा जो॒
ष॑यन्ते॒ यद्वा॒ह्यणा॑ ऋ॒क्सा॒माभ्यां॑ यजु॒षा स॒न्तर॑न्त॒
इ॒त्याह॑ ऋ॒क्सा॒माभ्याः॑ ह्ये॒ष यजु॒षा स॒न्तर॑ति॒ यो य॑ज॒
ते रा॒यस्यो॑षेण॒ समि॒षा म॑दे॒मेत्या॑हा॒शिष॑मे॒वैता॑माशा॒
स्ते ॥ ४ ॥

यज॑मानो दी॒क्षाः॑ ह॒न्तोर्ब्रा॑ह्म॒णाश्च॑तुर्वि॒ंशति॑श्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा॒ठके प्रथमोऽनु॒वाकः॑ ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पञ्चवस्त्रेष्टयः काम्या विधिश्चेष्टस्तथैष्टिकः ।

प्रोक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥ २ ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाक्यमिति *काण्डानुक्रमणामुक्तं ।
अनुवाकानां समीपमुपानुवाकं, तत्रान्वेतुं योग्यानामर्थानां प्रति-
पादकत्वादिदं काण्डमौपानुवाक्यं । यद्यप्येतत्सर्वमनारभ्यान्नायते,†
तथापि‡ तेन तेन प्रमाणेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उन्नेक्षणीयः ।
सोमप्रकरणाङ्गातेषु तेष्वन्वयं तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः ।
तदयमर्थः कर्मणि उच्यमानो मन्त्रो वाकः, तद्वाख्यानरूपं ब्राह्मण-
मनुवाकः॥ तत्रैकैकं मन्त्रमाह्वय तस्य तस्य समीपे पठितमुपानु-
वाक्यं । तत्सम्बन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते । अत्र॥ दीक्षायाः प्रथम-
भावित्वात् दीक्षितेन वक्तव्या मन्त्रास्तद्विधयश्चास्य प्रथमप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्सुः प्रसूतिः,
“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत स सर्पानसृ-
जत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयाः-
सृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स तृतीयमतप्यत स एतं

* काण्डेत्यादेः स्थाने सम्प्रदायविद आह्वरिति सो० २ पु० पाठः ।

† आह्वयत इत्यत्राधीतमिति सो० २ पु० पाठः ।

‡ तेन तेनेत्यत्र वाक्यादिप्रमाणं इति सो० २ पु० पाठः ।

§ यदा मन्त्रमनुच्यमानं तद्वाख्यानरूपं ब्राह्मणं इति सो० २ पु० पाठः ।

॥ सोमाङ्गेषु दीक्षा० इति सो० २ पु० पाठः ।

दीक्षितवादमपश्यत् तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत” इति ।
 पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं तप एव
 द्विवारमनुष्ठितवान्, न तु दीक्षितवादं । अतस्तदिकले तपसि
 नीचानां सर्पाणां पक्षिणामेव च सृष्टिमकरोत् न तूत्तमानां मनु-
 य्यादीनां । अग्निष्टोमोऽत्र प्रजापतेस्तपः, ‘अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः
 प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैवापर्यगृह्णात्’ इति सप्तमकाण्डे
 वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च तपसः द्वयोः पर्याये दीक्षितवादवैकल्या-
 भावात् मनुय्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं सम्पन्नं । *अथ नियमविशेष-
 रूपतपोयुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते, “यत् तपस्तप्त्वा
 दीक्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते” इति । तपः-
 शब्देन स्नानादिनियमो विधीयते । ‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं य-
 न्नोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी
 अवसन्धे’ इत्यान्नातत्वात् । स्नानादोत्यादिशब्देन दानमनशनं वै-
 दिकमन्त्रपाठश्चेत्येतत् त्रयं विवक्षितं । ‘एतत् खलु वाव तप इत्याहु-
 र्यत् स्वं ददातीति, तपो नानशनान् परं यद्धि परं तपस्तदुध्वर्ध-
 मिति, स्वाध्यायमधीते तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’
 इति वचनानां तत्रान्नातत्वात् । शाखान्तरे च ब्रूहं नाश्नातीति
 दीक्षितस्नानशनं तपो विहितं । ईदृशं तपस्तप्त्वा तन्नियमं स्वीकृत्य
 दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पठितव्यो मन्त्रो दीक्षितवादः, त-
 त्पाठेन प्रजाः सृजते । तत्रैकमन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन
 विधत्ते “यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्मादीक्षा क्रामति नीलमस्य

* अथ तपःपूर्वं दीक्षितवादमिति सो० २ पु० पाठः ।

हरो व्येत्यवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे
 मा माहासीरित्याह नास्माद्दीक्षापक्रामति नास्य नीलं न हरो
 व्येति” इति । अमेध्यदर्शनेन दीक्षाया अपक्रमणं नाम दीक्षायां
 फलराहित्यं । किञ्चामेध्यं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति कृष्णं पाप-
 मित्यर्थः । किञ्च हरो व्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरी-
 रस्य विक्रियमाणत्वात् शक्तिरपगच्छतीत्यर्थः । अवद्धमित्यादिको
 मन्त्रः । यदेतन्मदीयं मनः तदेतदवद्धमनियतं । अत एव यद्वि-
मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति सङ्कल्पयति । चक्षुश्च मदीयं दरिद्रं
कृपणं । अतः समीचीनमेव प्रकाशयामीत्येतादृशं प्रभुत्वं तस्य
 नास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं कन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुर-
 संग्रामाख्यया समामनन्ति । ‘अथ ह चक्षुर्उद्गीथसुपासांचक्रिरे
 तद्भासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात् तेनोभयं पश्यति दर्शनीयञ्चा-
 दर्शनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम्’ इति [का० ३।२।४] । अयमेवांशो
 वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे प्रपञ्चितः । अतः अवश्योर्मनश्चक्षुषो-
 र्दोषो हे दीक्षे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां
 मध्ये श्रेष्ठोऽयं सूर्यः, स एव चक्षुर्दोषं समाधास्यतीत्यभिप्रायः ।
 तस्मात्प्रमादकारिणं मां हे दीक्षे माहासीर्मा परित्यजेति
 मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन दीक्षाप्यस्मान्नापक्रामति नील-
 चास्य न भविष्यति हरस्य न व्येति । दृष्टिक्लेदनं निमित्तीकृत्य
 मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते । “यद्वै दीक्षितमभिवर्धति दिव्या
 आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षां तपोऽस्य निघ्नन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेत्यादौ तदेव सर्व-

मात्मन्वत्त नाखौजो बलं न दीक्षां न तपो निग्नन्ति” इति ।
 दिव्या अन्तरिक्षे वर्त्तमानाः भूमिस्पर्शरहिता या आपस्ता अशा-
 न्ताः प्रत्यवायहेतवः । अतएव स्मर्यते, ‘न वर्षधारास्वाचामेत्’
 इति । ताश्च दिव्या आपः ओजोबलदीक्षातपांसि नाशयन्ति ।
 रेतःपरिपाकरूपशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्या-
 दिको मन्त्रः । हे आपः, यूयं उन्दतीः संक्षेदयन्त्यः मयि शरीर-
 बलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमेोजोऽपि स्थापयत । पुनरपीन्द्रियगतं
 बलं स्थापयत । मदोयां दीक्षां मा निर्वधिष्ट मा विनाशयत । तपो
 ऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण ‘स वा-
 ग्यतस्तपस्तथ्यमान आस्ते’ इत्युक्त्वा वज्रविधिनियमानुपन्यस्य तदुक्तं
 ‘अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपत्युन्दतीर्बलं धत्तेत्यवष्टुष्टः’ इति ।
 अध्वर्युमन्त्रकाण्डे भद्रादभि श्रेयः’ एदमगन्त देवयजनमित्येतौ
 मन्त्रावाप्तौ । ब्राह्मणे तु ‘अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्याः’ इत्येतं पूर्वमन्त्रं
 व्याख्याय भद्रादभीत्यादिकौ द्वावुपेक्षितौ, तयोर्याजमानत्वेन दीक्षित-
 वादप्रसङ्गादुक्तौ उभावत्र व्याख्यायेते । एतेनावद्धं मन इत्यादिकौ
 मन्त्रौ ‘दैवी धियं मनामहे’ इत्यनुवाके सङ्गताविति सूचितं भव-
 ति । भद्रादभीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्यवसितुं गमने विनियुक्तौ
 मन्त्रः । एदमगन्तेति देवयजनाध्यवसाने, तयोर्याजं मन्त्रं व्याचष्ट
 “अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति
 तमीश्वरः रक्षांसि हन्तोर्भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुर
 एता ते अस्त्रित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स
 एनः सम्पारयति” इति । यदा दीक्षितो गृह्यात् प्रयाणं करोति

तदा तत्स्वामी वक्त्रिः कोपेन तिरोभूत इव भवति । तेन स्वामि-
रहितं दीक्षितं रचांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा हन्तुमीश्वरं समर्था
भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादभीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ
भद्रात् मदोद्यात् गृहात् श्रेयोऽत्यन्तप्रशस्तं देवयजनस्थानं प्रति
याहि, तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्त्विति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये
बृहस्पतेर्ब्राह्मणत्वाद्रचांसि शतं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं बृहस्पतिं
यजमानोऽनुगच्छति, स च बृहस्पतिः सम्यक् पारं नयति । द्वि-
तीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति “एदमगन्म
देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनः ह्येष पृथिव्या आ ह गच्छति
यो यजते” इति । पृथिव्याः सम्बन्धि यत् देवयजनं तदिदमागन्म
आगताः स्म इति तस्यार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात् प्रसिद्धः ।
द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्-
र्शयति “विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येतद्देवा जो-
षयन्ते यद्ब्राह्मणाः” इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदत्रयापेक्षा
प्रसिद्धेति दर्शयति “ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याह ऋक्-
सामाभ्याः ह्येष यजुषा सन्तरति यो यजते” इति । सम्यग्यागस्य
पारं प्राप्नोति । चतुर्थभागे धनपुण्याऽन्वेन च सम्भूय हृष्टत्वप्रार्थन-
माशीरित्येतद्दर्शयति “रायस्योषेण समिषा मदमेत्याहाशिषमे-
वैतामाशास्ते” इति । अस्मिन् काण्डे यदिदमनारभ्याधीतं तस्य
सर्वस्य सामान्येन प्रकृतौ सम्बन्धः, विशेषतस्तु अवद्धमित्यादेरनु-
वाकसम्बन्धो दर्शितः । अमेध्यदर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चावृत्यभावे दैवी
धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् । अ०१ ।

प्रकृतौ विहृतौ वा स्याद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥

जुह्वमाश्रित्य पर्णत्वविधेः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विहृतौ विधिनात्र किं ॥

अनारभ्य श्रूयते, 'यस्य पर्णमयो जुह्वर्भवति न स पापः' श्लोकः
 शृणोति' इति । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुह्वमाश्रित्य त-
 द्वेतुः पर्णवृत्तौ वाक्येन विधीयते । या जुह्वः सा पर्णमयोति वाक्यं
 सर्वप्रकृतिविहृत्योस्तुल्यमेव प्रवर्तते, उभयत्राश्रयभूताया जुह्वः
 सद्भावात् । तस्मात् प्रकृतिविहृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । किमयं विधिर्विहृतौ चोदकात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा ।
 नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वोश्चोदकमन्तरेणसम्भावात् । द्वितीयेऽपि
 पर्णत्वमपि जुह्वः सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधैर्वैयर्थ्यादयं
 विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य खादिर' सुवो भवतोत्याद्युदा-
 हरणीयं ।

तृतीयाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितम् । अधि० ४ ।

नाश्नाति ब्रह्ममित्येतत् तपः कस्य तयोर्द्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवच्चतः ॥

ज्योतिष्टोमे ब्रह्मं नाश्नाति अहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपो-
 ऽध्वर्योर्युक्तं, तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात् ।

दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् ।
 मैवं । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत् पापं
 तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात् ।
 अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूचकारेणैवोदाहृतं । 'यदा वै
 दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन
 भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भव-
 ति यदा वास्य त्वचाऽस्थि सन्धीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षिते
 कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहेत्येव तदिति विज्ञायते'
 इति । नहि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा
 लोके पाटनमन्तरेण विषमव्रणानां नापशान्तिस्तद्वत् । तस्मादप-
 नादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एष तं गायत्री भाग इति मे सोमाय ब्रूताद्देव ते
 चैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोमा-
 नाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूताद्यो वै सोमः
 राजानः साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
 स्वानाः साम्राज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः

साम्राज्यो लोकः पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेवमभिम-
नयेत् साम्राज्यमेव ॥ १ ॥

एनं लोकं गमयित्वा क्रिणाति गच्छति स्वानां
साम्राज्यं यो वै तानूनप्तस्य प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव ति-
ष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ क
तानूनप्तं प्रतितिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात्
चिरवेजिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीत्येषा वै
तानूनप्तस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठति यः ॥ २ ॥

वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव तिष्ठति यतो
मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेद्देवा
वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठति यद्-
भिक्रम्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानच-
तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योः स्वं वेद्
स्वानेव भवति सुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य ॥ ३ ॥

स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वानन्वार-
भ्याश्रावयेत् स्वादियात् तस्मादन्वारभ्याश्राव्यः स्वा-
देव नैति यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्र-
तिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्यु-
क्त्यान्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायव्यं वै

सोमस्य प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य
 स्तोम उक्थानां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधनीय स्तो-
 चमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमः स्थापयति प्रतिस्तोमं प्र-
 त्युक्थानि प्रतियजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

एव तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्तविश्रुति-
 श्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥*॥

आद्ये सङ्कीर्तितौ मन्त्रौ वृष्टौ चासेध्यदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपख्यानमन्त्राश्चत्वार उत्पाद्यन्ते । “एष ते
 गायत्री भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति
 मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रू-
 तात्” इति । हे देवतात्मक सोम राजन् एष पुरतो दृश्यमानः
 क्रेतयो वस्तीरूपः ते त्वदीयभागः गायत्रः प्रातःसवने गायत्री-
 च्छन्दसा संस्कार्य इत्येतादृक् यजमानरूपस्य मे गायत्रीदेवता
 सोमाय ब्रूतात् । एवं त्रैष्टुभो माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुप्छन्दसा सं-
 स्कार्यः । अस्मिन्नेष ते इति मन्त्रो नानुषज्यते । भाग इति मे सोमाय
 ब्रूतादित्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतीच्छन्द-
 सा संस्कार्यः । अत्रैष ते इत्ययं पूर्वांश एवानुषज्यते । भाग इति मे
 सोमाय ब्रूतात् इत्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते जागतस्तृतीये । छन्दोभि-

गायत्रीचिष्टपुजगतीभिरक्षरसङ्ख्या मीयन्त उपमीयन्त इति चतु-
विंशत्तुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंशाख्याः सोमास्तयश्चन्दोमाः । तेषां
साम्राज्यं द्वादशाहादिषु उत्तरकतुषु विद्यते । तत् साम्राज्यं गच्छत्ये-
तत् यजमानस्य मे वचनं । तेन तेन सोमेन आराध्या देवता सोमाय
राज्ञे ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशाख्यसोमरूपस्य चन्दोमस्य विष्टुतिः
सामब्राह्मणे इत्थं समान्नाता । 'अष्टाभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः
स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हिङ्करोति स १ स ३ स चतसृभिः ।
अष्टाभ्यो हिङ्करोति *स ४ स १ स ३ भिरित्येषा वै प्रतिष्ठा चतु-
र्विंशस्य विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । सामाधारभूतस्य त्वस्य प्रथम-
पर्याये प्रथमामृचं त्रिर्गायेत् । द्वितीयां चतुर्गायेत् । तृतीयां सङ्क-
ज्ञायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां सङ्कज्ञायेत् । द्वितीयां त्रिर्गायेत् ।
तृतीयां चतुर्गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमां चतुर्गायेत् । द्वितीयां
सङ्कज्ञायेत् । तृतीयां त्रिर्गायेत् । मेयं चतुर्विंशसोमसम्बन्धिनी वि-
शिष्टा स्तुतिः । अथ चतुश्चत्वारिंशसोम एवमान्नायते । पञ्चदशभ्यो
हिङ्करोति स ३ स ११ स १ । चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स १ स ३ स १० ।
पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स ११ स १ स ३ भिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता
चतुश्चत्वारिंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् ।
द्वितीयामेकादशकृत्वो गायेत् । तृतीयां सङ्कज्ञायेत् । द्वितीयपर्याये
प्रथमां सङ्कज्ञायेत् । द्वितीयां त्रिर्गायेत् । तृतीयां दशकृत्वो गायेत् ।
तृतीये पर्याये प्रथमामेकादशकृत्वो गायेत् । द्वितीयां सङ्कज्ञायेत् ।
तृतीयां त्रिर्गायेत् । मेयं चतुश्चत्वारिंशसोमाख्यस्य चन्दोमस्य विष्टु-
तिः । अथाष्टाचत्वारिंशसोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते । षोडशभ्यो हि-

ङ्करोति स३ स१२ स१ । षोडशभ्यो हिङ्करोति स१ स३ स१२ ।
 षोडशभ्यो हिङ्करोति स१२ स१ स३भिरित्येषा वै प्रतिष्ठिताऽष्टाच-
 त्वारिंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमे पर्याये प्रथमां चिर्गायेत् । मध्यमां
 द्वादशकृत्वो गायेत् । उत्तमां सकृद्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां
 सकृद्गायेत् । मध्यमां चिः । उत्तमां द्वादशकृत्वः । तृतीये पर्याये
 प्रथमां द्वादशकृत्वो गायेत् । द्वितीयां सकृद्गायेत् । तृतीयां चिर्गा-
 येत् । मेयमष्टाचत्वारिंशसोमाख्यस्य कन्दोमस्य विष्टुतिरिति । द्वा-
 दशाहकृतेरष्टममहस्यतुर्विंशसोमसाध्यं । नवममहस्यतुष्टत्वारिंश-
 सोमसाध्यं । दशममहरष्टाचत्वारिंशसोमसाध्यं । तस्मात् कन्दो-
 मानां साम्राज्यं द्वादशाहात् उत्तरक्रतुषु प्राप्यते । एष ते गायत्र
 इत्यादींश्चतुरो मन्वान् विनियोक्तुं प्रसूति । “यो वै सो-
 मः राजानः साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
 स्वानाः साम्राज्यं कन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः” इति । यजमानः सोमदेवतारूपं राजानं साम्राज्यरूपं
 लोकं प्राप्य पश्चादह्नोरूपं सोमं क्रीणाति । स स्वानां मध्ये सा-
 म्राज्यं गच्छति गायत्रीविष्टुपूजगतीरूपाणि कन्दांसि तैरुपल-
 क्षित्यकन्दोमाश्च सोमस्य राज्ञः साम्राज्ययुक्तो लोक इत्युच्यते ।
 अथ चतुरो मन्वान् सोमाभिमन्त्रणे विनियुक्ते । “पुरस्तात्
 सोमस्य क्रयादेवमभिमन्त्रयेत् साम्राज्यमेवैनं लोकं गमयित्वा
 क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्राज्यं” इति । एवमिति, एष ते
 गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । प्राकरणिकानुवाकसम्बन्धस्तु
 पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेव स्यष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणामीति

मन्त्रेण सोमकथ आरब्धः । तत्पूर्वमऽशुना ते अऽशुरित्यनुवाक-
 स्वावसाने प्रजास्वामनुप्राणन्वित्येतदूर्ध्वमेष ते गायत्र इत्यादयश्च-
 त्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः । पूर्वोक्तयोर्वद्धं मनः उन्दतीर्वलमित्येतयो-
 र्मन्त्रयोर्धृषीदृशं स्वष्टं वचनं नास्ति तथापि दीक्षितस्य वाद
 इति वाक्येन प्रकरणप्रसिद्धं दीक्षितमनूद्य वादविधानात् दीक्षित-
 त्वसिद्धेरूर्ध्वभावित्वं गम्यते । दीक्षितत्वं आकृत्यै प्रयुज्येऽग्नये स्वाहे-
 त्यनुवाके सम्पन्नं । तदीयब्राह्मणे दीक्षितत्वावेदनस्याज्ञातत्वात् ।
 'स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव
 साक्षादारभते सुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायं
 ब्राह्मण इति त्रिरूपाऽश्वाह' (ब्रा०) इति । तस्मात् यज्ञं वाता-
 दारभ इत्येतस्मादुपरि अवद्धं मन उन्दतीर्वलमित्येतौ द्रष्टव्यौ ।
 एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रौपानुवाक्यं योजनीयं । अथ तानूनग्राह्याव-
 घ्राणं विधातुं प्रसूति । "यो वै तानूनग्नस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
 तिष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुहुत्यथ क्व तानूनग्नं
 प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात्" इति । 'तानूनग्रे त्वा
 गृह्णामि' इत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमसे यदाज्यं गृह्यते तत्तानूनग्नं तस्य प्रति-
 ष्ठा न ज्ञायते । सोमरसस्य तु वज्रैः ऊतत्वादृविग्भिः पीतत्वाच्चास्ति
 प्रतिष्ठितत्वं । तानूनग्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो
 बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयात् । मनसा प्रजापतौ स्थापनादस्ति प्रतिष्ठेति ।
 इदानीं मन्त्रेणावघ्राणं विधत्ते । "त्रिरवजिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि
 जुहोमीत्येषा वै तानूनग्नस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति" इति ।
 प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनग्न त्वां प्रजापतौ जुहोमीत्येवं

मनसि स्मरामीति शेषः । अयञ्च मन्त्रोऽग्रेरातिथ्यमसीत्यनुवाक-
 स्थान्ते द्रष्टव्यः । ते एते पूर्वाक्तमन्त्रा विधयश्च याजमानाः । इत
 ऊर्द्धं त्वाध्वर्चवाः । तत्राश्रावणं विधत्ते । “यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां
 वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्ये तानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रा-
 वधेदेषा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति” इति । आ-
 श्रावणमारभ्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्थानमध्वर्योः प्रतिष्ठा । आहवनी-
 यरुमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्मात् देशादभिक्रामणमकृत्वा यं होमं
 होष्यामीति मन्ये तत्तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् ।
 आश्रावणदेशादन्यत्र गत्वा होमं निन्दति । “यदभिक्रम्य जुहुयात्
 प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै” इति ।
 इयात् प्रच्यवेत । समानत्र समानदेशे यत्राश्रावणं तत्रैवेत्यर्थः ।
 सोऽयं विधिः सर्वाश्रावणसाधारणत्वात् सर्वत्रान्वेति । प्रयाजेषु तु
 अभिक्रामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणं । आश्रावणकाले होम-
 साधनस्य हस्ते धारणं विधत्ते “यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव
 भवति । सुगवा अस्व स्वं वायव्यमस्य स्वञ्चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं
 वा चमसं वाऽनन्वारभ्याश्रावयेत् स्वादिचात् तस्मादन्वारभ्याश्रय्य
 स्वादेव नैति” इति । जुक् जुक्तादि ऐन्द्रं । वायवादि सोमरसग्रहणा-
 धारभूतं पात्रं वायव्यं । वायुना वरस्य दृढत्वात् । मद्देवत्यान्येव वः
 पात्राण्युच्यन्ते इति । तस्मात् नानादेवत्यानि सन्ति । वायव्यान्मुच्य-
 न्त इत्याज्ञातः सोमरसोन्नयनपात्रविशेषश्चमसः । यद्यपि सुगण्यत्रोप-
 न्यस्ता तथापि सोमब्राह्मणशेषत्वात् वायव्यचमसयोरेवान्वारम्भणं
 धारणमत्र विधीयते । तेन जुचां धारणमप्युपलक्ष्यत इति द्रष्ट-

व्यम् । अन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वैत्यर्थः । अथ प्रातःसवनादिस्तोत्राणां
 कालविशिष्टमुपकरणं विधत्ते । “यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपा-
 करोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः सोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्त्या-
 न्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायव्यं वै सोमस्य प्रतिष्ठा
 चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः सोमस्य सोम उक्त्यानां ग्रहं वा गृहीत्वा
 चमसं बोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमः स्थापयति प्रति-
 स्तोमं प्रत्युक्त्यानि प्रतियजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः” इति । स्तोत्र-
 स्तोपाकरणप्रकारमापस्तम्बो दर्शयति । ‘वायुर्हिङ्कर्तति प्रस्तोत्रे वर्हि-
 मुंष्टिं प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽसर्ज्यसर्जि वागसर्ज्यन्द्रः
 सहोऽसर्ज्युपावर्तध्वमिति वर्हिभ्यामन्यानि पचमानेभ्यः स्तोत्राण्युपाक-
 रोति’ इति । ग्रहे चमसे वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनं तदक-
 रणे सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठायां सोमस्य प्रगीत-
 मन्त्रसाध्यास्तुतेनाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां स्तुतमनुशंसति
 इति विहितानामप्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूपाणामुक्त्यशब्दाभिधेयानां
 शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति तदप्रतिष्ठायां च यज्ञस्यासिद्धेर्यजमा-
 नोऽध्वर्युश्चेत्युभावप्रतिष्ठितौ भवतः । कथं तर्ह्युक्तपरम्पराया उ-
 त्तरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति तदुच्यते । यदि वायव्ये चमसे
 वा सोमः प्रतिष्ठितो भवति ततः स्तोत्रशस्त्यजमानाध्वर्यूणां
 उत्तरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्मात् वायव्यादूर्द्ध्वाचे सोमरसं गृहीत्वा
 वा चमसं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण स्तोत्रमुपा-
 कुर्यात् । आश्विनग्रहात् पूर्वभावि ह्येन्द्रवायवादिग्रहेषु गृहीतेषु
 बहिष्प्रवमानस्य यदुपाकरणं तत्र चमसोन्नयनाभावात् ग्रहणमेवा-

पाकरणकालोपलक्षकं । तृतीयसवनपानीवतान्तेषु ग्रहेषु *ऊतेषु
चमसान् पूरपित्वा यज्ञायज्ञियस्रोत्रमुपाकरोति तत्र ग्रहग्रहणा-
भावात् चमसोन्नयनमेवोपाकरणकालोपलक्षणं । अत एवापस्तम्ब
आह । 'होतृचमसमुत्थाञ्चमसानुन्नयन् सर्वराजानमुन्नीय दशभिः
कलशैः मृशनुक्षति यज्ञायज्ञियस्य स्रोत्रमुपाकरोति' इति । यदि
तृतीयप्रपाठक एतद्वै सर्वमध्वर्युरपाकुर्वन्नुद्गातव्य उपाकरोती-
त्येष उपाकरणविधिः स्यात् तर्हि तदनुवादेनात्र कालविधिरस्तु ।
ग्रहचमसोन्नयनोर्ध्वकालभाविना स्रोत्रोपाकरणेन सोमसोमादि-
परम्परायाः प्रतिष्ठा सम्पद्यते । सोमं प्रतिष्ठापयतीत्यन्वयः । स्रोत्र-
मुत्थानीत्यत्रापि तथान्वेत्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते मन्त्रबोधे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

यज्ञं वा एतत् सम्मरन्ति यत् सोमक्रयस्यै पदं य-
ज्ञमुखः हविर्द्वाने यर्हि हविर्द्वाने प्राची प्रवर्तयेयु-
स्तर्हि तेनाहमुपाध्यायज्ञमुख एव यज्ञमनुसक्तोऽस्मि
प्राञ्चमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्यन्वनांसि प्रवर्तय-
न्त्यथ वा अस्थैष धिषिणो होयन्ते सोऽनुध्यायति स
ईश्वरो रुद्रो भूत्वा ॥ १ ॥

* ऊतेष्वित्यत्र कतिपु इति सो०२ पु० पाठः ।

प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यहिं पशुमाप्नीत-
मुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पुशुश्रपणः हरेत् तेनैवैनं
भागिनं करोति यजमानो वा आहवनीया यजमानं
वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रपणः हरन्ति
स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वाय
यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवहेत्
सैव ततः प्रायश्चित्तिर्ये पशुं विमयीरन् यस्तान् काम-
येतार्तिमाच्छेयुरिति कुविदुङ्गेति नमोऽवृत्तिवत्यर्चा-
ऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमोऽवृत्तिमेवैषां वृक्ते ताजगार्तिमा-
च्छन्ति ॥ २ ॥

भूत्वा ततः षड्विंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये स्वामिनो मन्वाश्चाध्वर्योर्विधयः श्रुताः ।

अत्र तृतीये सोमक्रयणीपदाञ्जनादिविधयः श्रूयन्ते । तत्र षष्ठ-
काण्डे यद्विहितं 'पत्न्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रम्' इति तस्मिन्
हविर्धानयोः रक्षाञ्जने पूर्वं संगृह्य स्थापितस्य सोमक्रयणीपदपांसेः
साधनत्वं विधत्ते । "यज्ञं वा एतत् सम्हरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदं

यज्ञमुखः हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राचो प्रवर्तयेयुस्त्वर्हि तेनाक्ष-
मुपाज्यात् यज्ञमुख एव यज्ञमनुसन्तनोति” इति । सोमक्रयणाः
षट्पदान्यनुनिष्क्रम्य सप्तमे पदे ऊत्वा तेनाज्येनाक्तस्य पांसोर्यत्
सम्भरणं कृतं तत् यज्ञस्यैव सम्भरणं कृतं, तस्य पांसोर्यज्ञोपकारित्वात् ।
ये त्वमे हविषोर्धारके शकटे यज्ञमुखस्थानीये, प्रधानहविषः सोमस्य
धारकत्वेन मुख्यत्वात् । एवं सति यदा गार्हपत्यसमीपस्थे ते उभे
शकटे प्राङ्मुखे प्रवर्तयेयुः तदा तेन पदपांसुना घृताक्तेनाक्तस्य
धुरमुपाज्यात् तथा सति हविर्धानात्मन्येव यज्ञमुखे पदपांसुरूपे
यज्ञमनुसन्तं कृतवान् भवति । अथ प्राचीनवंशस्य पश्चिमदेश-
स्थितात् पुरातनगार्हपत्यादग्नीषोमीयपशुअपणार्थस्याग्नेः अपणदेशं
प्रतिनयनं विधत्ते । “प्राञ्चमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाःसि
प्रवर्तयन्त्यथवा अस्वेष धिष्णियो हीयते सोऽनुध्यायति स ईश्वरो
रुद्रो भूत्वा प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यर्हि पशूमाप्रीतमुदञ्चं
नयन्ति तर्हि तस्य पशुअपणः हरेत् तेनैवेनं भागिनं करोति”
इति । षष्ठ्याख्ये यदान्नातं ‘आसोमन्ददत् आ गाला आ वायव्या-
न्याद्रोणकलधमुत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाःसि प्रवर्तयन्ति’ इति । यद-
पि सूत्रकारेणोक्तं । ‘अथ नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्यग्निप्रथमाः
सोमप्रथमा वा प्रांचोऽग्निप्रव्रजन्ति’ इति । तत्र पूर्वपश्चिमदिगवस्थिते
गार्हपत्ये स्थितोऽग्निः शालामुखीये पुरातनहवनीये प्रथमं नीतः
अनन्तरं ततोऽपि प्राङ्मुखोद्धृतः तदिदमुच्यते प्राञ्चमग्निं प्रहरन्ति
इति । पश्चिमदिगवस्थितार्थां पत्नीशालायामवस्थितां पत्नीमपि
शालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति प्रतीचीनगार्हपत्य-

समीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि । यदै-
तत्सर्वं सम्पद्यते तदाजोमेवास्य पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णिचः स्थान-
विशेषो हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनः मनसि चिन्तयति ।
चिन्तयमानश्चासौ रुद्रं क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशून् शम-
यितोर्विनाशयितुं समर्थो भवति । तस्य कः प्रतीकार इति त-
दुच्यते । आप्रीमंजकाभिः प्रयाजयाज्याभिराप्रीतलोषितं पशुं
यदोदङ्मुखं नयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य सम्बन्धिनं
पशुश्रपणकारिणमग्निं हरेत् तेनैव हरणेनैव प्रतीचीनगार्हप-
त्याग्निं भागयुक्तं करोति । ततः प्रजाद्यविनाश इति द्रष्टव्यं ।
नन्वाहवनीयादेव पशुश्रपणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र
दोषं दर्शयति । “यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्
विकर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रपणं हरन्ति स वैव स्यात् नि-
र्मन्थं वा कुर्यात् यजमानस्य सात्मात्माय” इति । आहवनीयादग्निं
विकृत्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन
यजमानरूपत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तः सोऽग्निरिव वा स्यात् । अथवा
निर्मथनेन लौकिकेन कञ्चिदग्निं श्रपणार्थमुत्पादयेत् । एवं सति
यजमानो विकर्षरहितः सम्पूर्णस्वरूपो भवति । अथ पशुप्रसङ्गेन
किञ्चित्प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य
प्रत्याख्यायमवद्येत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । प्रत्याख्याय प्रत्येकं
गणयित्वा यावन्यवदानानि नष्टानि तावत्कालं आज्यमवद्येत् सेय-
मवदानक्रियैव ततो दोषात् विमोचनाय प्रायश्चित्तिर्भवति । अथ
प्रासङ्गिकं काम्यं विधत्ते । “ये पशुं विमथ्नीरन् यस्तान् कामयेता-

तिमार्च्छयुरिति कुविदङ्गेति नमोवृत्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयात् नमो-
वृत्तिमेवेषां वृद्धे ताजगार्तिमार्च्छन्ति” इति । ये वैरिणः
पशुमुद्दिश्य विमघ्नीरन् कलहं कुर्वीरन् अस्मदीयोऽयं पशुरिति
यदि हरेयुस्तदानीमपहर्तुं प्रति यो यजमान आर्तिमाप्नुयु-
रिति कामयेत सोऽयं कुविदङ्गेत्युचाऽऽग्नीध्रधिष्ठियस्त्वन्नौ जुहुयात् ।
तस्या च्चः सामर्थ्यन्योतयितुं नमोवृत्तिवत्येत्युक्तं ये बर्हिषो
नमोवृत्तिं न जप्सुरित्येवं । नमोवृत्तिशब्दोऽस्यामस्तीति नमो-
वृत्तिमती । एषामपहर्तृणां नमोवृत्तिमेव वृद्धे नमस्कार्यत्व-
वर्जनमेव करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽन्यजना अपि यथा
तान्न नमस्कुर्वन्ति तथा वहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्ता-
स्तदानीमेव व्रियन्ते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्यजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः । तस्मै
प्रतिप्रवेदय चिकित्वाः अनुमन्यतां । इमं पशुं पशु-
पते ते अद्य बभ्राम्यग्ने सुहृतस्य मध्ये अनुमन्यस्व सु-
यजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं । प्रजानन्तः
प्रतिवृत्तिं पूर्वं प्राणमङ्गैभ्यः पर्याचरन्तं । सुवर्गं या-

हि प॒थिभिर्दे॒वयानै॒रोषधीषु॑ प्र॒तिति॑ष्ठा शरीरैः । ये-
षामी॑शे ॥ १ ॥

प॒शुप॑तिः प॒शूनां॑ चतु॒ष्पदामु॑त च द्वि॒पदा॑ । निष्क्री-
तो यं य॒ज्ञियं॑ भा॒गमे॑तु रा॒यस्यो॑षाय यज॑मानस्य सन्तु ।
ये ब॒ध्यमा॑नमनु॒बध्य॑माना अ॒भ्यैक्ष॑न्त मन॑सा चक्षु॒षा
च । अ॒ग्निस्ता॑ः अ॒ग्रे प्र॑मु॒मोक्तु॑ दे॒वः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जया॑
संवि॒दानः । य आ॒र॒ण्याः प॒शवो॑ वि॒श्वरू॑पा वि॒रूपाः
सन्तो॑ बहु॒धैकरू॑पाः । वा॒युस्ता॑ः अ॒ग्रे प्र॑मु॒मोक्तु॑ दे॒वः
प्र॒जाप॑तिः प्र॒जया॑ संवि॒दानः । प्र॒मुञ्च॑मानाः ॥ २ ॥

भुव॑नस्य रे॒तो गा॑तुं ध॒त्त य॑ज॒मानाय॑ दे॒वाः उ॒पाकृ॑तः
श॒शमा॑नं यद॒स्यज्जी॑वं दे॒वाना॑म॒प्येतु॑ पा॒थः । ना॒ना
प्रा॒णो य॑ज॒मानस्य॑ प॒शुना॑ य॒ज्ञो दे॒वेभिः॑ सह दे॒वयानैः॑ ।
जी॒वं दे॒वाना॑म॒प्येतु॑ पा॒थः स॒त्याः स॑न्तु यज॑मानस्य
का॒माः । यत् प॒शुर्मा॑युम॒कृतो॑रौ वा प॒द्भि॒राह॑ते । अ॒-
ग्नि॒र्मा त॑स्मादे॒नसो॑ वि॒श्वान्मुञ्च॑त्व॒हसः॑ । श॒मितार॑
उ॒पेत॑ न य॒ज्ञं ॥ ३ ॥

दे॒वेभि॑रन्वि॒तं । पा॒शात् प॒शुं प्र॑मु॒ञ्चत॑ ब॒न्धाद्य॑ज्ञ-
प॒तिं परि॑ । अ॒दि॒तिः पा॒शं प्र॑मु॒मोक्ते॑तं नमः प॒शुभ्यः॑
प॒शुप॑तये करोमि । अ॒रा॒तीयं॑ त॒मध॑रं कृ॒णोमि॑ यं द्वि-

अस्तस्मिन् प्रतिमुञ्चामि पार्श्वं । त्वामु ते दधिरे हव्यवा-
हः ऋतं कर्तारमुत यज्ञियञ्च । अग्ने स दक्षः स तनुर्हि
भूत्वाय हव्या जातवेदो जुषस्व । जातवेदो वपया गच्छ
देवान् त्वः हि होता प्रथमो बभूव । घृतेन त्वं तनुवो
वर्धयस्व स्वाहाकृतः हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वः षोडश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पदाञ्जनं पशोः पाकवज्रिश्चोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशूपकरणमन्त्रा आस्तायन्ते । कल्पः । ‘वर्हिर्भां
सप्तशाखया च पुरस्तात् प्रत्यङ्गं पशुमुपाकरोत्युपदेवान्देवी-
र्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैताभ्यामुपसृशन्निति’ । प्रजापते-
रित्यादिके द्वे ऋचौ । तत्रेयं प्रथमा । “प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा
जाताश्च या इमाः तस्मै प्रतिप्रवेदय चिकित्वाः अनुमन्यतां” इति ।
याः प्रजाः इदानीं जायमानाः याश्चेमाः पूर्वं जाताः ताः सर्वाः
प्रजापतेरेव यत्प्रसृताः अतः तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रक्षसि
गत्वा प्रवेदय । हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापति-

श्रिक्रित्वान् त्वदीयां स्वर्गप्राप्तिं जानन्ननुमन्यतां । अथ द्वितीया ।
 “इमं पशुं पशुपते ते अद्य वध्नाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये । अनुमन्यस्व
 सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं” इति । हे पशुपते अग्ने
 यस्मिन्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्यगनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणे
 मध्ये इमं पशुं वध्नामि अतस्त्वमनुमन्यस्व । वयं सुयजा शोभनेन यज्ञेन
 यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । कल्पः । ‘प्रजानन्तः प्रति-
 गृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च ऊत्वा’ इति । तत्रेयं प्रथमा । “प्रजानन्तः
 प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तं । सुवर्गं याहि पथिभि-
 र्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः” इति । हे पशो पूर्वदेवाः
 त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तः अङ्गेभ्यः परि त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वं आ-
 चरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति, अस्माकमधीनोऽयमिति स्वी-
 कुर्वन्ति । त्वं तु देवाः येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
 प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वा अवशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतितिष्ठ
 पुरोडाशादिवद्भुविर्भवेत्यर्थः । अथ द्वितीया । “येषामीशे पशुपतिः
 पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदां निष्क्रीतोऽयं यज्ञियं भागमेतु राय-
 स्तोषाय यजमानस्य सन्तु” इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतु-
 ष्पदां च येषां पशूनामीशे स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये
 स्वामिनः सकाशादस्माभिर्निष्क्रीतोऽयं यज्ञयोग्यं भागमेतु भागत्वं
 प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्तोषाः धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया ।
 “ये वध्यमानमनुवध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा च । अग्निस्त्रा-
 अये प्रमुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविदानः” इति । अस्य पशोः
 पितृमातृभ्रातृसगर्भसयूथरूपा ये पशव एतदीयस्तेन स्वयमपि

वध्यमानमेनं पशुमनुवध्यमानाः सन्तो मनसा चक्षुषा चाभित-
 ऐक्षन्त तान् पशून्गिरये प्रकर्षेण मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
 स्वकीयया प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतस्नान् पशून् मोचयतु ।
 अथ चतुर्थी । “य आरण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बज्र-
 धैकरूपाः । वायुस्ताः अग्रे प्रमुमुक्षु देवः प्रजापतिः प्रजया संवि-
 दानः” इति । जातिभेदैर्विश्वरूपाः वर्णभेदेनोच्चनीचत्वादिभेदैश्च
 बज्रधा विविधरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ
 पञ्चमी “प्रमुञ्चमाना भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।
 उपाकृतः शशमानं यदस्याज्जीवं देवानामथेतु पाथः” इति । हे
 देवा भुवनस्य रेतः यागद्वारेणोत्पत्तिहेतुमिमं पशुं प्रमुञ्चमानाः
 प्रकर्षेण प्राणं मातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तः यजमानस्य गातुं
 धत्त स्वर्गलोकप्राप्तिं धत्त । उपाकृतं उपाकरणक्रियया संस्कृतं शश-
 मानं हविर्भुञ्क्ष्व । देवेषु व्याप्रियमाणं यदस्याद्यदङ्गजातमस्मिन् पशौ
 स्थितं तत् पाथोऽन्नं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनार्थमुपाकरोतु ।
 अपिशब्दात् यजमानस्य स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः । ‘नाना
 प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति’ इति । पाठस्तु । “नाना प्राणो
 यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः । जीवं देवानामथे-
 तु पाथः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः” इति । यजमानस्य
 प्राणः पशुना सह नाना पृथक् भवतु । अयमनुष्ठेयमानो यज्ञो
 देवेभिर्देवनशीलैः पशुप्राणैः सह देवयानो भवतु हविर्भुजो
 देवान् प्रति गच्छतु । पाथः पशुरूपमन्नं देवानां जीवमथेतु
 जीवनहेतुत्वं प्राप्नोतु । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः । 'यत् पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्रदोमं जुहोति' इति । पाठस्तु । "यत् पशुर्मायुमकृतेरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादेन-
 सो विश्वान् सुञ्चत्वहसः" इति । अयं पशुर्मारणवेलायां मायुं
 दुःखहेतुकशब्दमकुरुत । अथवा यतस्ततश्चात्यमानैः पादैरस्ता-
 डयति । तत्र यदेनो निष्पन्नं तस्मादेनसोऽग्निर्मा मोचयतु । कि-
 ञ्चान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यद्यदंहे निष्पन्नं तस्मात् सर्वस्मा-
 दंहसो मां मोचयतु । कल्पः । 'शमितार उपेतनेति वपाश्रपणीभ्यां
 पशुमुपेतोऽध्वर्युयजमानश्च' इति । पाठस्तु । "शमितार उपेतन
 यज्ञं देवेभिरिन्वितं । पाशात् पशुं प्रमुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि"
 इति । हे शमितारो विश्वमनस्य कर्तारो देवा देवेभिरिन्वितं
 देवैर्व्याप्तं यज्ञमुपेतन प्राप्तुत । प्रवर्तयतेत्यर्थः । इमं पशुं पाशात्
 बन्धनरज्वाः यज्ञे प्रमुञ्चत । जज्ञपतिञ्च बन्धनजन्यादोषात् परि-
 मुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युयजमानो वपाश्रपणहेतुभ्यां काष्ठनि-
 र्मिताभ्यां एकशूलाभ्यां युक्तौ सन्तौ शामिचदेशं समागच्छतः ।
 कल्पः । 'पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतम्' इति ।
 पाठस्तु । "अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये
 करोमि" इति । अदितिः पृथिवी पशोरेतत्पाशं प्रमुञ्चतु । अहञ्च
 पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि । कल्पः ।
 'यद्यभिचरेदरातीयन् तमधरं कृणोमि यं दिशस्तस्मिन् प्रति-
 मुञ्चामि पाशमिति तथा वृत्तं स्थाणुं स्तम्भं वापिदध्यात्' इति ।
 पाठस्तु । "अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं दिशस्तस्मिन् प्रतिमु-
 ञ्चामि पाशम्" इति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुमि-

च्छति तमधरं मत्तोऽवरं करोमि । यस्मिदानीमरातिवं ने-
 च्छति तथापि कालान्तरे तत्सम्भावनया वयमिदानीं तं
 दिक्ष्मः । तस्मिन् पुरुषे पाशमिमं प्रतिमुञ्चामि अनया रश्मनया
 तं बध्नामीत्यर्थः । कल्पः । 'त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति स्रुवेण
 वपामभिजुहोति' इति । पाठस्तु । "त्वामु ते दधिरे हव्यवाहः
 शृतं कर्तारमुत यज्ञियञ्च । अग्ने स दक्षः सतनुर्हि भूत्वाय हव्या
 जातवेदो जुषस्व" इति । हे अग्ने देवेभिरिन्वितमिति पूर्वोक्ता ये
 देवास्ते त्वां दधिरे त्वामेव कार्यकरत्वेन निश्चितवन्तः । कीदृशं त्वां
 हव्यवाहं देवान् प्रति हविषो वोढारं । शृतं कर्तारं आर्द्रकं हविः पक्वं
 कुर्वन्तं । अपि च यज्ञियं यज्ञसम्पादनाहं । हे जातवेदः हि यस्मात्त्वं
 सतनुः दृढशरीरो भूत्वा सदक्षः सोत्साहः, अथ तस्मात् कारणात्
 हव्या जुषस्व हवींषि वोढुं प्रीतियुक्तो भव । कल्पः । 'जातवेदो
 वपया गच्छ देवानिति वषट्कते ऊत्वा' इति । पाठस्तु । "जातवेदो
 वपया गच्छ देवान् त्वं हि होता प्रथमो बभूव । घृतेन त्वं तनु-
 वो वर्धयस्व स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः" इति । हे जातवेदः
 त्वं वपया सह देवान् गच्छ । हि यस्मात्त्वं प्रथमो होता बभूव मनुष्य-
 होतातुः पूर्वभावी बभूविथ तस्मात् त्वं घृतेन देवानां तनूर्वर्धयस्व । ते च
 देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु । कल्पः । 'स्वाहा
 देवेभ्य इति पूर्वं परिवष्यं ऊत्वा' इति । 'देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं
 परिवष्यं ऊत्वा' इति च । पाठस्तु । "स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः
 स्वाहा" इति । ये देवाः पुरस्तात् स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाज्यं वपा-
 होमात् पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य वपाहोमाङ्गत्वात्

वयत्नं । ये तु देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकारास्तेभ्यो वपादूर्ध्वमिदमाज्यं
ऊतमसु । वपाया उभयपार्श्वस्थितानां स्वाहाकारेण वपासामीष्य-
विच्छेदो माभूदिति स्वाहाकारस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च प्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

प्रजापतिरिति द्वाभ्यां स्यादुपाकरणं पशोः ।

प्रजा पञ्च जुहोत्यग्नौ नानातन्त्रयने जपेत् ॥

यत्पशुर्मुतहोमः स्याच्छमिता गच्छतः पशुं ।

अध्वर्युयजमानौ द्वावदि पाशप्रमोचनम् ॥

अरा वृक्षादिषु ज्ञेयस्त्वां जुहोति वपोपरि ।

या वपाऊतिरेतस्याः स्वाहा इत्यभितो ऊतिः ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णिताः ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् । अ० ४ ।

पाशं पाशान् द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयं ।

एकले च द्वयले किं ह्येकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।

अविकारेण बह्वर्थ एकार्थासमवायतः ।

प्राकृतत्वादुभावूह्यावेकार्थोऽत्र विवक्षया ॥

बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृतः ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाश-
मन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोरान्नातौ । ‘अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतम्’
इत्येकत्र । पाशान् प्रमुमोक्तेतानित्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयो-
पेतायां विज्ञतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा च विज्ञतिरेवमान्नायते ।

‘मैत्र५ श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपाञ्चैषधीनाञ्च सन्धावन्नकामः’
इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः ।
तदाप्यविद्वत्तस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वात् बह्वचनान्तो मन्त्रो युक्तः ।
प्रकृतावेकस्मिन् पञ्चावसमवेतार्थतया बह्वचनस्य विद्वतावनूहनीय-
त्वादित्येकः पक्षः । तादृग्वह्वचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसम-
वेतार्थः प्रकृतौ भवति, एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वात्
विद्वतावतिदिश्यातां । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरं ।
प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विद्वतावतिदेशस्य वारयितुमशक्य-
त्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तौ उभावपि पञ्चावनुपयुक्तौ ।
मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे तु एकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विद्व-
तावनूहनीयः । बह्वचनान्तो यथावस्थितएव पठनीय इति पूर्व-
पक्षः । लोके वेदे वा बह्वचनस्य द्वयोरर्थयोरङ्गप्रशक्तित्वात् द्वि-
वचनान्ततया सोऽप्युहनीय इति राद्धान्तः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितं । अ० ५ ।

उत्क्रष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थो सङ्गतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे तन्याप्यकल्पना ॥

योऽयं पूर्वत्रोदाहृतो बह्वचनान्तः पाशमन्त्रः तस्य प्रकरणा-
दुत्कर्षो बह्वपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः, एकस्मिन् पशौ
प्रकृते तस्थानन्वितत्वादिति चेत् । नासावुत्क्रष्टव्यः, किन्त्वेकवचना-
न्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । नहि पाशं पाशानित्यत्र प्रधानस्यां-
शस्थानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानं,
धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वात्

गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात् प्राधान्यं । वचनस्य कारकगतसङ्ख्याभिधायित्वात् गुणत्वं । तथा सति वङ्गवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे सङ्गच्छेते । गुणभूते तु वङ्गवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया । पाशावयवगतं वङ्गत्वं लक्ष्यत इति, तस्मात् गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाधनीयः । किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वात् विकल्पः कर्तव्यः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्यालभत आत्मनो नाव्रत्ताय द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जुहोति पाङ्क्ताः पशवः पशूनेवावरुन्धे मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै ॥ १ ॥

यत् पशुर्मायुमकृतेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेत-नेत्याह यथायजुरेवैतद्वपायां वा आह्वयमाणाया-

मग्नेर्मेधोपक्रामति त्वामुते दधिरे हव्यवाहमिति वपा-
मभिजुहोत्यग्नेरेव मेधमवरुन्धेऽथो ऋतत्वाय पुरस्तात्
स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृत-
योऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जु-
होति तानेवोभयान् प्रीणाति ॥ २ ॥

व्याहृत्या अभितो वपां पञ्च च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥*॥

चतुर्थे वर्णिता मन्त्राः पशूपाकरणादिगाः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रादावु-
पाकरणं विधत्ते । “प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्चदे-
ताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्यालभत आत्मनो ना-
ब्रस्काय” इति । प्रजापतिः पशूणां जनकः, अग्निश्च रुद्रश्चाभि-
धेयस्तेषां स्वामी, अतस्तदुभयप्रतिपादकाभ्यां ‘प्रजापतेर्जायमानाः,
इमं पशुम्’ इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामुपाकुर्वात् । तथा सति ताभ्यां
देवाभ्यां प्रतिप्रोच्यायं पशुरालम्बवान् भवति । तच्च कथनं स्व-
स्थानपराधत्वाय भवति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति । “द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” इति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रजानन्त
इत्यादिभिः पञ्चमन्त्रैर्होमं विधत्ते । “उपाकृत्य पञ्च जुहोति

पाङ्क्षाः पशवः पशून्वावरुन्धे” इति । पुच्छसंहतेषु पादेषु पञ्च-
 सङ्ख्यायोगात् पशूनां पाङ्कत्वं । संज्ञपनाय पशुनयनकालेऽध्वर्यो-
 र्जपमन्त्रस्य नानाशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “मृत्यवे वा एष
 नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यान्नाना
 प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै” इति । पशोः पृष्ठतो हस्ते-
 न स्पर्शाऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाचकस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यज-
 मानप्राणस्य म्रियमाणत्वात् पशोर्यावृत्त्यै भवति । संज्ञप्रहेमं वि-
 धत्ते । “यत् पशुर्मायुमकृतेति जुहेति शान्त्यै” इति । अंहसे
 सुञ्चत्वित्यनया मन्त्रगतप्रार्थनया पापस्य शान्तिर्भवति । अध्वर्यु-
 यजमानयोर्वपाश्रपणीव्यवधानेन पशुप्राप्तिमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्श-
 यति । “शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । यद्य-
 प्यसौ मन्त्रः पादबद्धत्वादृगेव तथापि यजुर्वेदान्नातत्वात् कर्मणि
 विनियोज्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते । वपाया उपरि हेमं विधत्ते ।
 “वपायां वा आद्वियमाणायामग्नेर्मेधोपक्रामति त्वामुते दधिरे
 हव्यवाहमिति वपामभिजुहेत्यग्नेरेव मेधमवरुन्धेऽथो शृतत्वाय”
 इति । यदा वपा हेतुमाद्वियते तदानोमग्नेः सकाशात् यज्ञो-
 ऽपक्रामति तस्य च यज्ञस्थानेन हेमेनापक्रमणं निवारितं भवति ।
 अत एव मन्त्रे दधिर इति प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृत-
 वन्त इत्युक्तं भवति । किञ्च शृतं कर्त्तारमिति विशेषितत्वादयं
 हेमो वपायाः पक्त्वाय सम्यद्यते । परिवण्यहेमौ विधत्ते ।
 “पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयो-
 ऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहेति तानेवा-

भयान् प्रीणाति" इति । वपासामीष्यं वाञ्छतां स्वाहाकारयव-
धानाद् विभ्यतामुभयविधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्र-
योर्यत्यासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो
वृञ्चते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य
आवृञ्चते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चामोघमभिमृशेद्
वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या सुचो वायव्या वायव्या-
न्यैन्द्रिया सद्देवता यथादेवतमेव यज्ञमुपचरति न देव-
ताभ्य आवृञ्चते वसीयान् भवति युनज्मि ते पृथिवीं
ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ॥ १ ॥

ते सह युनज्मि वाचः सह सूर्येण ते युनज्मि
तिष्ठो विष्टुचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री छन्द
उपाङ्गोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्या-
मस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्रवायुवोः
पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः

पात्रमस्यश्विनौ देवता पक्लिच्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि
सूर्यो देवता बृहती ॥ २ ॥

छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतो बृ-
हती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि दिशे देवा देवतो-
ष्णिहा छन्दः आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककु-
च्छन्दः उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट् छ-
न्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षेण बृहती चयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ १० ॥

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं श्रुतं ।

अथ षष्ठेऽभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदाज्ञायन्ते ।
तत्र सुत्यादिना तत्प्रयोगारम्भे अभिमर्शनं विधत्ते । “यो वा
अथया देवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृक्ष्यते पापीयान् भवति
यो यथा देवतं न देवताभ्य आवृक्ष्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चा-
ऽऽग्नीध्रमभिमृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या क्षुचो वायश्चया वाच-
व्यान्यैन्द्रिया सदो यथा देवतमेव यज्ञमुपचरति न देवताभ्य आ-
वृक्ष्यते वसीयान् भवति” इति । आग्नीध्रहविर्धानादीनां भध्ये
यस्य या देवता तां देवतामभिक्रम्य तस्योपचारे सति देवताभ्यो-

ऽवच्छिद्यते दरिद्रश्च भवति, अतस्तत्तद्देवताप्रतिपादकमन्त्रैरेव तस्या-
 ऽभिमर्शने सति नोक्तदोषो भवति । तांश्च मन्त्रविशेषानापस्तम्ब उदा-
 जहार । 'महारात्रे बुद्ध्याग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशतीदं विष्णुर्विचक्रम
 इति हविर्धानमग्न आयूँषि पवस इति सुच आ वायो भूष शुचिपा
 इति वायव्यान्याद्या ये अग्निमिन्धत इति सदः' इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्रा प्रथमकाण्ड एवास्माता व्याख्याताश्च । आद्या ये अग्नि-
 मिति मन्त्रस्तु ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके 'वृषासो
 अ० शुः' [ब्रा० २।४।५] इत्यस्मिन्नुवाके आस्मात्समानत्वात् तत्रैव
 व्याख्यास्यते । कल्पः । 'युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पश्चादक्षं द्रोणकलशः सदशापविचं
 युनज्मि, वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठान्नीड
 आधवनीयं युनज्मि, वाचः सह सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम्' इति ।
 अत्र सर्वत्र युनज्मीति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूप-
 भूतां पृथिवीं ज्योतिषाऽग्निना सहैतस्मिन् स्थाने युनज्मि सादयामि ।
 हे आधवनीय ते स्वरूपभृतं वायुं तदाधारेणान्तरिक्षेण सहैतस्मिन्
 स्थाने युनज्मि । उच्यते नानाविधैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते इति द्युलो-
 को वाक् । हे पूतभृत् तव स्वरूपभृतां वाचं सूर्येण द्युलोकस्थेन
 सहैतस्मिन् स्थाने युनज्मि । कल्पः । 'युनज्मि तिस्रो विष्टचः सूर्यस्य
 ते' इति । सुचः सन्ना अभिमन्त्रयते । जुह्वपभृत्सुवास्यास्त्रिस्तो वाः
 सुचः ता विष्टचः परस्परस्पर्शकरहिता यथा भवन्ति तथा सूर्यस्य
 तव प्रकाशेन परोक्ष्य युनज्मि । कल्पः । 'अथैतानि वायव्यान्य-
 भिमृशत्यग्निर्देवता गायत्री छन्द उपांशिः पात्रमसीति दशभिर्दश'

इति । हे ऊर्ध्वपात्र अग्निर्देवता त्वां रक्षतु । गायत्री छन्द-
स्त्वां रक्षतु । त्वमुपांशुनामकस्य सोमरसग्रहणस्य पात्रमसि । एव
मुत्तरेषु नवसु मन्त्रेषु योज्यं । तेषां पाठस्तु । “सोमो देवता
त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्र-
वायवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः
पात्रमस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि रुद्रो देवता
बृहती छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतो बृहती
छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वेदेवा देवतोष्णिहा छन्द आग्र-
यणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्रमसि पृथिवी
देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि” इति । इन्द्रवायुवोरित्या-
दिभिर्देवतावाचकैः शब्दैस्तदीयं सोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते । *आग्रय-
णादिषु हे स्थालीति सम्बोधनीयं । शस्त्रवाचकेनोक्थानामिति शब्देन
तत्तच्छस्त्रसम्बन्धि सोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते । अस्मिन्नुवाके प्रोक्ताः
सर्वे मन्त्रा हृदे वा मनसे लेत्यनुवाकात् प्रागेव द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

आग्नेय्यग्ने नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्न आयूंषि चाग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आद्या ये अग्निमैन्द्री स्याद्युनज्जीति त्रिभिः क्रमात् ।

साद्यन्ते द्रोणकलशाधवनीयौ च पूतभृत् ॥

युनेति मन्त्रणं कुर्यात् सवनीयस्तुवस्तुचां ।

* आग्रयणादिष्वित्यारभ्य लक्ष्यते इत्यन्तः पाठ आदर्शपुस्तके नास्ति
अमपतितत्वादित्यनुमीयते ।

अग्निरित्यादिदशभिर्यहपात्राणि संस्पृशेत् ॥

षष्ठाऽनुवाके संप्रोक्ता मन्वा एकोनविंशतिः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । अ० ८ ।

आग्नेय्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका चचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥

साधारणेन शब्देऽक्तेः सर्वाभिरुदुपस्थितिः ।

विशेषविधिसङ्गान्त्या प्रकृताभिरित्युच्यताम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति । तत्राग्नीध्र-
नामकस्य मण्डपस्य चदुपस्थानं तद्यथा कयाचिदाशतयोगत-
याग्निदेवतया सम्बन्धिन्या कर्तव्यं । अग्निर्देवता यस्या चचः साग्ने-
योति साधारणोक्ताहविशेषस्याप्रतीतेरिति चेत् । नैवं । क्रतुप्रकरण-
पठितानामाग्नेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवाव-
गतं । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुद्ध्यायामाग्नीध्रोपस्थानरूपोऽ-
यमिति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रं सङ्गमयतीति साधवम् ।
अप्रकृतानां तु क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयं
बोध्यत इति गौरवं । तस्मात् प्रकृताभिराग्नेयीभिरुदुपस्थानं । एव-
मैन्द्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकयोर्म-
ण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति
द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टर्गो वा अध्वर्युर्जमानस्येष्टर्गः खलु वै पूर्वाऽष्टः
 क्षीयत आसन्त्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिदभि-
 शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयाद्वात्मन एव
 तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्मं न ह्यतेऽनात्थं संवेशाय त्वोप-
 वेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभे जगत्या अभिभृत्यै
 स्वाहा प्राणापानौ मृत्योमी पातं प्राणापानौ मा मा-
 हासिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः ॥ १ ॥

व्यायच्छन्ते येषां सोमः समृच्छते संवेशाय त्वो-
 पवेशाय त्वेत्याह इन्द्रांसि वै संवेश उपवेशश्चन्द्रो-
 मिरेवास्य इन्द्रांसि वृक्षे प्रतिवन्त्याज्यानि भवन्त्य-
 भिजित्यै मरुत्वतोः प्रतिपदो विजित्या उभे वृहद्रथ-
 न्तरे भवत इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेवैनम-
 न्तरैत्यद्य वाव रथन्तरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्त-
 रैति भूतं ॥ २ ॥

वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहत् भूताच्चैवैनं भविष्यत-
 श्रान्तरैति परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत्प-
 रिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चान्तरैति विश्वामित्रजम-
 दग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतां स एतज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत्
 तेन वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्ष यद्विहव्यं शस्य-

त इन्द्रियमेव तद्दीयं यजमानो आहव्यस्य वृक्षे यस्य
भूयाः सो यज्ञक्रतव इत्याहुः स देवता वृक्ष इति य-
द्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्त्यं कुर्वीत यद्युक्त्यः
स्यादतिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृक्षे
वसीयान् भवति ॥ ३ ॥

प्राणापानर्योभतं वृक्षेऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयब्राह्मणे प्रथमप्रपा-
ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

आग्नीध्रस्यर्चनाद्यर्थमन्त्राः वष्टे उद्दीरिताः ।

अथ सप्तमे परस्परमाहर्षेण प्रवृत्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्नैमि-
त्तिकः प्रयोगो वक्तव्यः । तत्रादौ तावदेकं नित्यप्रयोगं विधत्ते ।
“इष्टर्गो वा अर्धयुर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै पूर्वोऽर्धुः क्षीयत आस-
न्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिदभिश्चक्ष्या इति पुरा प्रातरनुवाकात्
जुज्यादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म नक्षतेऽनार्थै” इति ।
इष्टं कामं चच्छति प्रमादाद्यखादिना विनाशयतीतिष्टर्गः । अर्धयु-
र्यजमानस्येष्टर्गो वै यागविधानेषु प्रमादादेर्निवारयितुमशक्यत्वात् ।
तादृशोऽध्वर्युरर्धुश्च विनाशेन आर्त्तिं गच्छतो यजमानात् पूर्वः
क्षीयते स्वयं प्रथमत एव विनश्यति । तस्य स्वविनाशस्य परिहाराय

आसन्यादित्यादिमन्त्रेण होतृसम्बन्धिनः प्रातरनुवाकपाठात् पुराऽय-
मध्वर्युराग्नीध्रे जुहुयात् । तेन होमेनाध्वर्युरात्मार्यं प्रथमं शर्म न-
ह्यते सुखं वध्नाति । तच्च यजमानस्यानार्त्यं सम्पद्यते । मन्त्रस्यायमर्थः ।
आसन्यात् वैरिणामाख्येभवात् मन्त्रादभिचाररूपात् मां पाहि
हे देव मां पालय । तथा कस्याश्चिदभिग्रह्याः सर्वस्वादप्यपवा-
दात् मां पाहि इति । मात्सर्येण सोमयागं कुर्वतोः द्वयोर्यजमा-
नयोरस्यमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तराणि पञ्च दर्शयति । “संवेशाय त्वा-
पवेशाय त्वा गायत्र्यास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिभृत्यै स्वाहा प्राणापानौ
मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा माहासिष्टम्” इति । संवेशः शयनं ।
उपवेश आसनं । मम विश्रम्भेण तदुभयसिद्धयर्थं, गायत्र्याभिभृत्यै
गायत्रीकर्तृत्वैर्यभिभवार्थं च हे अग्ने त्वां प्रति स्वाहुतमिदमसु ।
गायत्र्या इति पदादूर्द्ध्वं अभिभृत्यै स्वाहा इति पदद्वयस्यानुषङ्गः ।
त्रिष्टुभ इति पदस्य संवेशाद्येत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । अभिभृत्यै
स्वाहेत्युत्तरानुषङ्गः । जगत्या इति पदस्य संवेशाद्येत्यादिः पूर्वानु-
षङ्गः । एवमेते त्रयो मन्त्राः । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशात्
मां पातं । सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः । हे प्राणापानौ मां कदाचिदपि
माहासिष्टं मा परित्यजतं । सोऽयं पञ्चमो मन्त्रः । अत्रोभयत्र
स्वाहेत्यनुषङ्ग्यते । एतेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमुच्यते । “देवतासु वा
एते प्राणापानयोर्यायच्छन्ते येषां सोमः समृच्छते संवेशाय त्वाप-
वेशाय त्वेत्याह कन्दाऽसि वै संवेश उपवेशश्च कन्दोभिरेवास्य कन्दाऽ-
सि वृङ्क्ते” इति । येषां यजमानानां सोमयागः समृच्छते मात्स-
र्येण सम्भूय प्रवर्तते । एते यजमानाः देवताविषये प्राणापानविषये

आयच्छन् विप्रतिपद्यन्ते एतत् देवतादिकं समेवास्तु नान्यस्येत्ये-
 को मन्यते. अपरोऽपि तथेति विप्रतिपत्तिः । तस्यां विप्रतिपत्तौ
 सत्यां संवेशाय लेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रातरनुवाकात् पुराग्नीध्रे
 जुहुयात् । तत्र विश्रम्भपूर्वकयोः शयनासनयोर्वाचकाभ्यां संवेशोप-
 वेशशब्दाभ्यां तत्कारणभूतानि गायत्र्यादिच्छन्दांस्युपलक्ष्यन्ते । तथा
 सति यः संवेशादिमन्त्रैर्जुहोति तस्य यज्ञे प्रवृत्तैश्चन्दोभिः प्रतिस्य-
 र्द्धियज्ञगतानि छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवतानां
 प्राणपानयोश्च स्वाधीनत्वात् स्वयं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुञ्च
 प्रभुर्भवति । अथ मात्सर्यप्रवृत्तावध्वर्युर्कर्तव्यानुक्कोद्गातुः कर्तव्य-
 विशेषं विधत्ते । “प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतोः प्रति-
 पदो विजित्या उभे बृहद्रथन्तरे भवतः” इति । प्रहृष्टा गतिः प्रेतिः,
 सा चेष्वाज्यस्रोत्रेषु विद्यते तानि प्रेतिवन्ति, तादृशान्याज्यस्रोत्राण्यु-
 द्गाढभिरनुष्ठेयानि भवन्ति, तानि चाभिजयाय सम्पद्यन्ते । मात्सर्य-
 निमित्तं विज्ञाय नित्यप्रयोगे ‘अग्न आयाहि वीतये’ इत्यादीन्या-
 ज्यस्रोत्राणि । मात्सर्यप्रवृत्तरूपे त्वस्मिन् संसवे ‘प्र वो वाजाः’ इत्या-
 दीन्याज्यस्रोत्राणि । तत्र गतिप्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वादे-
 तानि प्रेतिवन्तीत्युच्यन्ते । ननु ब्राह्मणग्रन्थे एकैको वै जनतायामिन्द्र
 इत्यस्मिन्ननुवाके ‘यौ द्वौ सः सुवतः’ इति द्वयोर्मात्सर्येण प्रवृत्तं संसव-
 शब्दाभिधेयं सोमयागमुपक्रम्यैवमाह्वातम्. ‘एतिवन्त्याज्याभिवन्त्य-
 भिजित्यै’ [ब्रा०] इति । आभिसुख्येन गमनं एतिः, सा चेष्वाज्ये-
 खलि तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यागमनस्य प्रतीत-
 त्वात् तदादीन्येतिवन्त्याज्यानि, तान्येव नित्यप्रयोगे इवाचापि

विधीयन्ते इति चेत्. एवं तर्हि वचनद्वयबलात् प्रतिवृत्तामेति-
 वताञ्चात्र समुच्चयोऽस्तु नात्र विकल्पः शङ्कनीयः । अपूर्वभेदेन कार्य-
 कलाभावात् । मरुत्वच्छब्दो यास्वृत्तु अस्ति ता मरुत्व्यः । प्रतिपद्यन्ते
 प्रारभ्यन्ते आज्यस्तोत्राणि याभिर्चर्गभिः ताः प्रतिपदः । उदाहृता
 मरुत्व्य आज्यस्तोत्रेषु प्रतिपदो भवन्ति. तच्च विजयाय सम्पद्यते ।
 नित्यप्रयोगे पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम रथन्तरसाम वेत्युभयमिच्छया विक-
 ल्प्यते, इह तु संसवे बृहद्रथन्तरे समुचिते कार्ये । अथ तयोः
 समुचितयोर्वज्रधा प्रशंसामाह । “इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदा-
 भ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वाव रथन्तरः श्वो बृहदद्याश्चादेवैनमन्त-
 रेति भूतं वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहत् भूताच्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति
 परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चैवैनमपरिमिता-
 चान्तरेति” इति । बृहद्रथन्तरे भूलोकादिप्राप्तिहेतुत्वात् तद्रूपेण
 सूच्येते । तदुभयं समुचित्य प्रयुञ्जानः आभ्यां लोकाभ्यां एनं प्रति-
 स्पर्धिनमन्तरेति प्रच्युतङ्करोति । तथा वर्तमानदिनरूपेण भविष्य-
 दिनरूपेण च ते सूच्येते, तथा सत्यद्याश्चात् दिनद्वयादेनञ्चावयति ।
 तथा भूतभविष्यच्छ्रेयोरूपेण सुत्वा ताभ्यां श्रेयोभ्यामेनञ्चाव-
 यति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्याञ्चावयति ।
 इत्थं द्वयोः संवेशेत्यादिना अत्र कर्तव्यमभिधाय ह्येनं कर्तव्यं दर्श-
 यति । “विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताः स एतज्जमदग्नि-
 र्विहव्यमपश्यत् तेन वै स वसिष्ठेन्द्रियं वीर्यमवृक्ष्य यद्विहव्यः
 शस्यत इन्द्रियमेव तदीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृक्ष्णे” इति । ‘आ
 नो भद्रा इत्येतन्नित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्तगतं सूक्तं, तस्य स्थाने

‘ममाग्ने वर्चो विहवेव्यस्तु’ इत्येतत् सूक्तं मात्सर्यग्रस्तः प्रयुञ्जीत, तेन
 प्रतिस्पर्धिर्न इन्द्रियसामर्थ्यं वृङ्क्ते विनाशयति । यथा जमदग्निः वसि-
 ष्ठस्य वीर्यं तदत् । एवमृत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य
 कर्तव्यविशेषं दर्शयति । “यस्य भृगोऽसौ यज्ञक्रतव इत्याहुः स-
 देवता वृङ्क्त इति यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्त्यं कुर्वीत
 यद्युक्त्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृङ्क्ते
 वसीयान् भवति” इति । देवतामुद्दिश्य हविस्स्यागमात्रं यज्ञ इत्यु-
 च्यते । अङ्गोपाङ्गसहितः सम्पूर्णः क्रतुः । यज्ञस्यामौ क्रतुश्चेति
 यज्ञक्रतुः । हविस्स्यागसामान्यस्य विद्यमानत्वात् यज्ञोऽपि भवति ।
 अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात् क्रतुरपि भवति । यथा चूतवृक्षः
 पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः स्पर्ध-
 मानयोर्यजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान् भवति
 स यजमानः प्रतिस्पर्धिर्नो देवान् विनाशयति । ततो यदि प्रति-
 स्पर्धिर्नो द्वादशश्लोत्रयुक्तोऽग्निष्टोमः परस्तादनुष्ठानसमाप्तौ पर्य-
 वसितो भवेत्तदानीमितरः पञ्चदशश्लोत्रयुक्तमुक्त्यं कुर्वीत ।
 यदि प्रतिस्पर्धिर्न उक्त्यः स्यात् तदानीमितर एकोनत्रिंशत्श्लोत्र-
 युक्तमतिरात्रं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः
 प्रतिस्पर्धिर्नो देवता विनाश्य स्वयं वसुमन्तमो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

आसन्येति पुरा हेमः स्यात् प्रातरनुवाकतः ।

स्पर्धया सुन्वतः सोमसंवेशाहुतिपञ्चकम् ॥

प्रशब्दयुक्तान्याज्यानि मरुत्वत्यनुपक्रमे ।

बृहद्रथन्तरे द्वे च विह्व्यञ्च निमित्ततः ॥

नित्यप्रयोगादेतावान् विशेषः स्पर्धयाभवत् ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम् । अ०८ ।

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यदा समुचितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विश्वजितीवान्यत्र चेतर्त्त ॥

वचनाद्विश्वजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः ।

नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधिः ॥

इदमाम्नायते । 'संसवे उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात् अभि-
जित्येकाह उभे बृहद्रथन्तरे कुर्याद्' इति । किमत्र बृहद्रथन्तरयो-
रेकं पृष्ठमुतावितरदन्यसुतौ स्यात् किं वा समुचितमुभयं पृष्ठ
एवेति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वात् एकस्मिन् प्रयोग
एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तं । तथा सत्यवशिष्टं साम
सर्वपृष्ठविश्वजिज्ञायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
तादृग्वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पूर्व-
विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय इति राङ्गान्तः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ०॥

नि॒ग्राभ्याः स्थ दे॒वश्रु॒त आ॒युर्मे॑ तर्प॒यत॒ प्राणं॑ मे॒ त-
 तर्प॒यतापा॒नं मे॑ तर्प॒यत॒ ब्या॒नं मे॑ तर्प॒यत॒ चक्षु॑र्मे॒ तर्प-
 यत॒ श्रोत्रं॑ मे॒ तर्प॒यत॒ मनो॑ मे॒ तर्प॒यत॒ वाचं॑ मे॒ तर्प॒यता-
 त्मानं॑ मे॒ तर्प॒यताङ्गानि॑ मे॒ तर्प॒यत॒ प्र॒जां मे॑ तर्प॒यत॒
 प॒शून् मे॑ तर्प॒यत॒ गृ॒हान् मे॑ तर्प॒यत॒ ग॒णान् मे॑ तर्प॒यत॒
 स॒र्वग॑णं॒ मा तर्प॒यत॒ तर्प॒यत॒ मा ॥ १ ॥

ग॒णा मे॒ मा वि॒तृष॑न्ना॒षध॑यो वै सोम॑स्य॒ विशे॑
 वि॒शः खलु॑ वै रा॒ज्ञः प्र॒दातो॑रीश्व॒रा ऐ॒न्द्रः सोमोऽवी॑-
 रु॒धं वो॒ मन॑सा सु॒जाता॒ ऋत॑प्र॒जाता॒ भग॑ इ॒द्वः स्या॑म ।
 इ॒न्द्रेण॑ दे॒वीर्वी॑रु॒धः संवि॑दा॒ना अ॒नुम॑न्यताः॒ सव॑नाय॒
 सोम॑मित्या॒हौष॑धीभ्य॒ एवैनः॑ स्वायै॒ विशः॑ स्वायै॒ देव-
 ता॒यै नि॒र्या॒च्याभि॑षु॒णेति॑ यो वै सोम॑स्याभिषूयमा-
 णस्य ॥ २ ॥

प्र॒थ॒मोऽशुः॑ स्त॒न्दति॑ स ई॒श्वर॑ इ॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां
 प॒शून् यज॑मानस्य॒ नि॒र्हन्तो॒स्तम॑भि॒मन्त्र॑येता॒ माऽस्का-
 न्त॑स॒ह प्र॒जया॑ स॒ह रा॒यस्यो॑षेणेन्द्रि॒यं मे॑ वी॒र्यं॑ मा
 निर्व॑धीरित्या॒शिष॑मे॒वैता॑माशास्त॒ इन्द्रि॒यस्य॑ वी॒र्यस्य॑
 प्र॒जायै॑ प॒शना॑मनि॒र्घाता॑य द्र॒सश्च॑स्त॒न्द पृथि॑वीमनु द्या-

मिमच्च योनिमनु यश्च पूर्वः तृतीयं योनिमनु सच्चरन्तं
द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ३ ॥

तर्पयत माभिषूयमाणस्य यश्च दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥*॥

विशेषविधयः प्रोक्ताः स्वर्धायुक्तस्य सप्तमे ।

अथाऽष्टमोऽनुवाके उपांशुग्रहार्थस्याभिषवस्यापेक्षिता मन्त्राः
उच्यन्ते । कल्पः । ‘उत्तरस्यां वर्तन्त्यां होतृचमसं वसतीवरीभि-
रभिपूर्य निग्राभ्यान् यजमानं वाचयति निग्राभ्या स्तः देवश्रुतः’ इति ।
दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्मिन् रथचक्रमार्गे वसतीवरीशब्दाभिधे-
याभिरङ्गिरभिपूर्यते होतृचमसस्तत्राभिपूरणाय निग्राभ्याभिधास्व-
स्वानोयमानासु मन्त्रं वाचयेत् । तत्पाठस्तु । “निग्राभ्याः स्त देव-
श्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे
तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे
तर्पयत आत्मानं मे तर्पयताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्
मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत
तर्पयत मा गणा मे मा विद्वषन्” इति । ‘हविश्रुतीरिमा आपः’
इति मन्त्रेण कुम्भे नितरां ग्रहीतव्या आपो निग्राभ्याः । देवैः श्रूयन्त
इति देवश्रुतः । हे आपो यूयं तादृशः स्त, ता यूयं मदीयमायुस्तर्प-
यत । एवं प्राणादिषु योज्यम् । आत्मानं जीवं । अङ्गानि हस्तपादा-

द्यवयवान् । गणान् भृत्यसमूहान् । सर्वगणं सर्वं पुत्रभृत्यादिसमूहा-
यस्य मम तादृशं मां । किं वज्रना तर्पयत मेत्युपसंहारः । तदो-
येन तर्पणेन मदीया गणास्तृषादिरहिता भवन्तु । पूर्वानुवाकोक्ता
आसन्यादित्यादिका मन्त्रा हृदे लेत्यनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः । अयं
तु निगम्याः स्थेति मन्त्रस्तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । यदुक्तं सूत्रकारेण ।
‘धिषणे वोडू इत्यधिषवणफलके अवीवृधं वो मनसा सुजाता इति
राजानमेवाभिमन्त्र्य’ इति । तमिमं मन्त्रमवतार्य व्याचष्टे । “ओषधयो
वै सोमस्य विशो विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमो-
ऽवीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इदः स्याम । इन्द्रेण
देवीर्वीरुधः संविदाना अनुमन्यताः सवनाय सोममित्यादौषधीभ्य
एवैनः स्वायै विशः स्वायै देवतायै निर्याच्याभिषुणेति” इति ।
यः सोमो राजा तस्यौषधय एव विशः प्रजास्थानीयाः, अतएव
ता ओषधिरूपा विशः राज्ञः प्रदातोरीश्वराः सोमं राजानमीश्वर-
मस्मभ्यं दातुं समर्थाः, सोमस्येन्द्रदेवताः, तस्मादौषधीन्द्रविषयेणा-
वीवृधमित्यादिमन्त्रेण सोमाभिमन्त्रणं युक्तं । तस्य च मन्त्रस्याय-
मर्थः । हे सुजाताः सर्वजनोपकारित्वेन शोभनजन्मानः, विशेषतश्च
ऋतप्रजाताः यज्ञार्थं प्रकर्षेणोत्पन्नाः, तादृशो हे ओषधयः वो
युष्मान् मनसा अवीवृधं वर्धयामः । वो युष्माकं भग इत् भजन
एव वयं स्याम, सर्वदा युष्मद्भजनरूपे कर्मणि तिष्ठामेत्यर्थः । देवी-
र्वीरुधः सोमवल्लीरूपा देव्यः इन्द्रेण संविदानाः एकमत्वं गताः सव-
नाय प्रातःसवनकर्मणे सोममनुमन्यन्तां इत्येतन्मन्त्रपाठेनौषधि-
रूपा सोमस्य या विट् स्वकीयप्रजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीय-

देवता तस्याः प्रजाया देवतायाश्च सकाशात् सोमं विशेषेण याचिवा-
 ऽभिषुणोति । यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आ मास्कानिति प्रथमश्रुत-
 मंशुमभिमन्त्रयेत’ इति । तदिदं विधत्ते । “यो वै सोमस्याऽभिषू-
 यमाणस्य प्रथमोऽंशः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्
 यजमानस्य निर्हन्तोऽस्मभिमन्त्रयेता माऽस्कान्त्सह प्रजया सह राय-
 स्योषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवातामाशास्ते इन्द्रि-
 यस्य वीर्यस्य प्रजायै पशून्तामनिर्ध्याताय” इति । अधिषवणफलकयो-
 रवस्थाप्य द्वावभिरभिषूयमाणस्य सोमस्य यः प्रथमोऽंशः लेशो भूमौ
 पतति स लेशो यजमानस्तेन्द्रियादीन्निःशेषेण विनाशयितुं समर्थः,
 तस्मात् परिहारार्थं आ मास्कानित्यादिमन्त्रेण तमंशुमभिमन्त्रयेत ।
 तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः । हे भूमौ पतितांशो त्वं प्रजया धनसमृद्ध्या
 च सह मां प्रत्यास्कान् पुनरागतोऽसि, तस्मात् मदीयमिन्द्रियं वीर्यं
 च मा निर्वधीः मा विनाशयेति । अनेनाभिमन्त्रणेन प्रजादीना-
 मविनाशायाशिषमेवाशास्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘द्रप्सश्चस्कन्द’
 इति विप्रुषः इत्यभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तमिमं मन्त्रं पठति ।
 “द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः तृतीयं
 योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः” इति । द्रप्सः
 सोमरसविन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स
 द्रप्सः ऊतः सन् स्थानत्रयेऽनुसञ्चरति द्युलोके ऽन्तरिक्षलोके भूलोके
 च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते स्म ॥

‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते ।

अदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ ॥ इति ।

योऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते, द्यामिमञ्च योनिमनु अन्त-
रिच्छरूपमिदं स्थानमनुसञ्चरति । यश्च पूर्वा योनिः पृथिवीमनु
चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानविशेषः तमप्यनुसञ्चरति । तृतीयं योनिं
द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनुसञ्चरति । तमिमन्निषु स्थानेष्वनुसञ्चरन्तं
द्रष्टुं जुहोमि, मनसा ऊतमिव भावयामि । कुत्र होम इति, तदु-
च्यते । अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रष्टुः पतितः तद्वृत्ति-
रिक्तहोमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि ।
यथाऽयं द्रष्टो ऊतः आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुपकरोति तथा
भावयामीत्यर्थः । त एते मन्त्रा 'वाचस्पतये पवस्व' इत्यस्मादनु-
वाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

निग्राभ्यादि तृषन्नन्तं निग्राभ्याग्रहणे सति ।

स्वामिनं वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत ह्यवीदृधम् ॥

आमास्कानभिमर्त्यांशुर्द्रष्टो विन्दन्तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यो वै देवान् देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनु-
ष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी
मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणात् ग्रहान् गृह्णीयात्
तानुपांशु गृह्णीयाद्यान् जर्ध्वाःस्तानुपब्दिमतां दे-
वानेव तद्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञ-
सेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी मनु-
ष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना
विश्वशम्भूः । स नः पावको द्रविणं दधातु ॥ १ ॥

आयुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम विश्वेदेवा मरुत इन्द्रो
अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः । आयुष्मन्तः
प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम । इदं
तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त । ते
सौधन्वनाः सुवरानशानाः स्विष्टिन्नो अभिवसीयो
नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो हूयन्ते-
ऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवती-
याः ॥ २ ॥

सौम्यास्ता अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाधार-
माधारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे
नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व घृत-

वदेव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः
 करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाद्यो द्यावापृथि-
 वी एव घृतेन व्युनक्ति ते व्युते उपजीवनीये भवत उप-
 जीवनीयो भवति ॥ ३ ॥

य एवं वेदैष ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जु-
 षस्व विदेर्गोपत्यः रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः
 स्वस्तिं मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्स नाभानेदिष्टं ब्र-
 ह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्स आगच्छत्सोऽब्रवीत् कथा
 मा निरभगिति न त्वा निरभाह्ममित्यब्रवीदङ्गिरस
 इमे सचमासते ते ॥ ४ ॥

सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि
 ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्ताः स्ते दास्यन्ती-
 ति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव
 आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र
 आगच्छत्सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै ॥ ५ ॥

मह्यमिमानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्र-
 वीत् यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति तस्मात् यज्ञ-
 वास्तु नाभ्यवेत्यः सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशून्
 नाभिर्मस्य इति तस्मा एतं मन्यिनः सः स्वावमजुहोत

ततो वै तस्य रुद्रः पशून्नाभ्यमन्यत यच्चैतमेवं विद्वान्
मन्यिनः सः स्रावं जुहोति न तच्च रुद्रः पशून्नाभिम-
न्यते ॥ ६ ॥

दधात्वायतनवतीर्या उपजीवनीयो भवति तेऽदुर्वै
यच्चैतमेकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवनाङ्गत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्रादौ तावत् ग्रह-
मन्त्राणां क्रमेण नीचमुच्चं च ध्वनिं विधत्ते । “यो वै देवान् देव-
यशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्वेव देवेषु भवति
मनुष्ययशसी मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणात् ग्रहान् गृह्णीयात्
तानुपांशु गृह्णीयाद्यान् ऊर्ध्वांस्तानुपब्दिमतो देवानेव तद्देव-
यशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्वेव देवेषु भवति
मनुष्ययशसी मनुष्येषु” इति । देवानां यशः कीर्तिर्देवयशसं, तेन
देवान् यो यजमानः अर्पयति योजयति, तथा मनुष्यान्पि मनुष्य-
यशसेन योजयति, स स्वर्गे देवेषु मध्ये देवयशसवानेव भवति,
भूलोके मनुष्येषु मध्ये मनुष्ययशसवानेव भवति । तदुभयस्मिद्धार्थं
क उपाय इति, तदुच्यते । आग्रयणग्रहात् प्राचीनं पूर्वस्मिन् काले
यान् ग्रहानंशुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादीन् गृह्णाति तान् सर्वा-

नृपांशु यथा भवति तथा गृहीयात् । मन्त्रा यथा पार्श्वस्थैर्न
 श्रूयन्ते तथोच्चाय गृहीयादित्यर्थः । यानाग्रयणग्रहादूर्ध्वभाविनः
 उक्थ्यादीन् ग्रहान् गृहीयात् तानुपव्दिमतो गृहीयात्, समीप-
 स्थैरीषत्श्रवणमुपव्दिः, तथोच्चार्य गृहीयादित्यर्थः । तत्रोपांशू-
 चारणेन देवानां कीर्तिप्राप्तिः, ईषदुच्चध्वनिना मनुष्याणां कीर्ति-
 प्राप्तिः, तेनोभयेन स्वस्याऽपि लोकद्वये कीर्तिर्भवति । कल्पः ।
 'अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति सः स्थिते सवन आहुतिं जुहोति'
 इति । पाठस्तु । "अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना
 विश्वशम्भूः । स नः पावको द्रविणं दधात्वायुगन्तः सहभक्षाः स्याम"
 इति । अथमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिते सत्यस्मान् पातु । वैश्वानरः
 विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धो, महिना स्वकीयेन महिना
 विश्वशम्भूः विश्वस्य सुखप्रापकः, स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं द्रविणं दधातु
 धनं दद्यात् । कीदृशः पावकः शोधयिता, पापक्षयं कृत्वाऽस्मान् शो-
 धयतीत्यर्थः । किञ्च वयमायुगन्तो दीर्घायुषः सहभक्षाः भक्षयितृभिः
 सर्वैः सहिताश्च सर्वशः स्याम । सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ होम-
 मन्त्रः । कल्पः । 'विश्वेदेवा मरुत इति संस्थिते सवन आहुतिं
 जुहोति' इति । पाठस्तु । "विश्वेदेवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन्
 द्वितीये सवने न जह्युः । आयुगन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवा-
 नाः सुमतौ स्याम" इति । ये मरुतो यश्चेन्द्रस्ते विश्वेदेवाः सर्वे देवाः
 अस्मिन् द्वितीये माध्यन्दिने नोऽस्मान् न जह्युः मा परित्यजेयुः ।
 वयमयायुगन्तः दीर्घायुषः येषां देवानां स्तोत्रादिकं वदन्तस्तेषां
 सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम तिष्ठेम । सोऽयं माध्यन्दिनसवनसमाप्तौ

होममन्त्रः । कल्पः । 'इदं तृतीयः सवनं कवीनामिति संस्थिते
 सवनं आहुतिं जुहोति' इति । पाठस्तु । "इदं तृतीयः सवनं
 कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त । ते सौधन्वनाः सुवरानशानाः
 खिष्टिन्नो अभिवसीयो नयन्तु" इति । कवीनां विदुषामृत्विजां
 सम्बन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवाः वसीयः वसुमत्तरं कृत्वा
 नः अस्माकं या खिष्टिः शोभनो यागः तां खिष्टिमभिलक्ष्य नयन्तु
 प्रापयन्तु । कीदृशा देवाः तदुच्यते, ये देवाः चमसञ्चमसगणं ऐ-
 रयन्त प्रेरितवन्तः ते देवाः सौधन्वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य सम्बन्धिन
 चमुनामानः, सुवरानशानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः, तादृशा देवाः नय-
 न्वित्यन्वयः । सोऽयं तृतीयवनसमाप्तौ होममन्त्रः । एतेषु
 मन्त्रेष्वग्निः प्रातःसवन इत्ययमाद्यो मन्त्र 'आमासश्चर्षणीधृतः' इत्य-
 नुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विश्वेदेवा इत्ययं द्वितीयो मन्त्रो महाः
 इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयं सवनमिति
 तृतीयो मन्त्रः *बृहस्पतिसुतस्येत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । यदुक्तं सूत्र-
 कारेण । 'अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिश्रवाधारमाधारयति'
 इति । परिश्रवशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तमिममा-
 धारं विधत्ते । "आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो ह्वयन्तेऽनाय-
 तना अन्या या आधारवतीस्ता आयतनवतीर्याः सौम्यास्ता
 अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाधारमाधारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु
 देवा ओषधीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै भूतायाऽध्वरोऽसि
 स पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः

* बृहस्पतिसुतस्येत्येतस्य स्थाने धानाशतिरिति पाठः सो० २ पु० ।

करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन
 व्युनक्ति ते व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति य एवं
 वेद" इति । ह्यमाना आज्ञतयो द्विविधाः आयतनयुक्तास्त-
 द्रहिताश्च । आधारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं
 यत् तत् ब्राह्मणे पुरोडाशाद्याज्ञतीनामस्ति, आधारस्य प्रकरणे
 विहितत्वात् । सौम्यास्त्रंष्ट्रपांश्चन्तर्यामग्रहा आधाररहितत्वादनय-
 तनाः । तद्वदैन्द्रवायव्यहाद्याज्ञतीनामयनायतनवत्त्वं प्राप्तम् । अत-
 स्तद्ध्यावृत्त्यर्थं यदैन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा वामहस्ते तं धृत्वा
 दक्षिणहस्तेन 'अध्वरो यज्ञः' इत्यादिमन्त्रेणाधारं जुहुयात् । दक्षिणं
 परिधिसन्धिमन्त्रवद्वत्प्रोक्तं सोमरसं पातयेत् । सोऽयमाधारः ।
 मन्त्रार्थस्तु । हे देवा अयमस्माकं यज्ञः अध्वरो हिंसकरहितोऽस्तु ।
 किमर्थमिति तदुच्यते । ओषधीभ्यः, पशवे, जनाय चास्माकं सर्व-
 प्राणिभ्यश्च हे सोम त्वमध्वरो हिंसारहितोऽसीति घृतवत् सि-
 द्धेति तत्तेन सौम्याः ऐन्द्रवायवादिग्रहसम्बन्धिन्योऽप्याज्ञतीराय-
 तनवतीः करोति । यच्चैवं वेद सोऽप्यायतनवान् भवति । अपि च
 घृतवदित्युक्त्वा द्यावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लेदयति, ते च
 विविधं क्लेदिते सत्यौ सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं
 वेद सोऽप्युपजीवनीयो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । 'उत्तरार्धात्
 प्रतिप्रस्थाता बहिः परिध्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन् मन्थिनः संस्त्रावं
 जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचयाः' इति । पाठस्तु । "एष ते
 रुद्र भागो यं निरयाचयास्तं जुषस्व विदेर्गोपत्यः रायस्योषः
 सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्ति" इति । हे रुद्र क्रूरदेव एष

संस्वावस्तव भागः, तं भागं निरयाचथाः देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासा-
 धारणत्वेन याचितवानसि । तत् याचनं ब्राह्मणे स्पृष्टोभविष्यति ।
 तं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां पालनं, धनस्य पुष्टिं, शोभन-
 पुचं, संवत्सरनिष्पाद्यानामोषधीनामविनाशञ्च विदेः जानासि ।
 तस्मात् सर्वमस्मदर्थं सत्पादयेत्यभिप्रायः । तमिमं संस्वावहेमं
 विधातुं पीठिकामारचयति । “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्स ना-
 भानेदिष्टं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्स आगच्छत्सोऽब्रवीत् कथा मा
 निरभागिति न त्वा निरभजामित्यब्रवीत्” इति । मनुर्वहवः पुत्राः ।
 तेषु कनिष्ठो नाभानेदिष्टनामको बालो वेदाध्ययनं करोति । तदानीं
 पिता प्रबुद्धेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं धनं विजज्य दत्तवान् । अथ्ययन-
 परं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन हेतुना मां
 भागरहितमकार्षीरिति पितरमब्रवीत् । स च पिता त्वां भागर-
 हितं न दत्तवानस्मीत्यब्रवीत् । उक्त्वा च तत्राप्युपायं पुत्रायोपदि-
 देश । अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपायेन भागं प्राप्तवानित्येतद्दर्शयति ।
 “अङ्गिरस इमे सत्रमासते ते सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तेभ्य
 इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्तां स्ते दा-
 स्यन्तीति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव
 आसन्नानस्मा अददुः” इति । अङ्गिरोनामका इमे महर्षयः
 सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु स्वर्गप्राप्तिसाधनानां नाभानेदिष्टनामक-
 शस्त्रादीनामपरिज्ञानात् स्वर्गं न जानन्ति । अतस्तेभ्य इदं त्वया-
 ऽधीतं शस्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्रं परिसमाप्य स्वर्गं
 गच्छन्तो यागोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टान् स्वकीयान् पशून् सर्वान् तुभ्यं

दास्यन्ति । सोऽयं भागप्राप्तुपायः । इत्येवं प्रोक्तः पुत्रः इदं ब्राह्मणं
 तेभ्योऽभिदधे । ततस्तदीयानवशिष्टान् सर्वान् पशून् लब्धवान् ।
 अथ नाभानेदिष्टस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति । “तं पशुभिश्चरन्तं
 यज्ञवास्तौ रुद्र आगच्छतोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै
 मच्छमिमानित्यब्रवीन् वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीत् यद्यज्ञवास्तौ
 हीयते मम वै तदिति तस्मात् यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यसोऽब्रवीत्
 यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशून् नाभिमःस्य इति तस्मा एतं मन्थिनः
 सःस्त्रावमजुहोत् ततो वै तस्य रुद्रः पशून्नाभ्यमन्यत” इति ।
 अङ्गिरोभिर्दत्तान् पशून् स्वगृहे नेतुं तदीये यज्ञभुवि यज्ञशेषैः
 पशुभिः सञ्चरन्तं नामानेदिष्टं रुद्र आगत्य मदीया एते पशव
 इत्यब्रवीत् । ततः स नाभानेदिष्टः मच्छमङ्गिरस इमान् पशून्
 दत्तवन्त इत्यब्रवीत् । ततः स रुद्रस्तस्य यज्ञशेषस्य द्रव्यस्य तेऽङ्गिरसो
 न स्वामिनः, तस्मात् तैर्दत्तं पशुद्रव्यं अस्वामिदत्तत्वात् तव न
 योग्यमित्यब्रवीत् । कस्तर्हि स्वामोति चेत् । शृणु । यद्रव्यं यज्ञ-
 भूमौ हीयते यज्ञसमाप्तेरूर्ध्वमवशिष्यते तत्सर्वं मनैव स्वं । तस्मात्
 समानुज्ञामन्तरेण यज्ञभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तव शि-
 ष्टपश्वपेक्षाऽस्ति तर्हि मां यज्ञे भागिनं कुरु, ततस्तुभ्यं दत्तान् पशून्
 न मारयिष्यामि इति रुद्रोऽब्रवीत् । ततो नाभानेदिष्टस्तस्मै रुद्रा-
 यैतं मन्थिनः संस्त्रावमजुहोत् । मन्थियहं ऊत्वा तत्पात्रस्थं द्रव्यशेषं
 परिधेर्वह्निः स्थापितेऽङ्गारे ऊतवान् । ततस्तुष्टो रुद्रस्तस्य नाभाने-
 दिष्टस्य पशून्त्रैव हिंसितवान् । आख्यानं परिसमाप्य विधत्ते ।
 “यच्चैतमेवं विद्वान् मन्थिनः सःस्त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशू-

नभिमन्यत इति । ऐन्द्रवायवादिषूय्यान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु क्रतु-
पात्रयोः सोमग्रहणात् प्रागेवैन्द्रवायवमन्विग्रहप्रचारस्य कालत्वात्
'मधुश्च माधवश्च' इत्येतस्मादनुवाकात् प्रागेव 'अध्वरो यज्ञः' इत्या-
धारमन्तः 'एष ते रुद्र भागः' इति संज्ञावमन्तश्च द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् ।
यद्वाचो मधुमत्तस्मिन् माधाः स्वाहा सरस्वत्यै । कृचा
स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं । वृहजायचव-
र्तनि । यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अशुर्बाहुच्युतो धिष-
ण्योरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रप्सो अशुः पतितः
पृथिव्यां परिवापात् ॥ १ ॥

पुरोडाशात् करम्भात् । धानासोमान्मन्विन
इन्द्र शुक्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

द्र॒क्षो मधु॑माः इन्द्रि॒यावान् स्वा॑हाकृतः पुन॑रप्येति
 दे॒वान् । दि॒वः पृथि॒व्याः पर्य॑न्तरिक्षात् स्वा॑हाकृत-
 मिन्द्रा॒य तं जु॑होमि । अध्व॒र्युर्वा ऋ॒त्विजां प्रथ॑मो
 यु॒ज्यते तेन॑ स्तोमो योक्त॒व्य इत्याहु॑र्वाग॒ग्रेगा अग्र॑
 एत॒वृजु॑गा दे॒वेभ्यो यशो॑ मयि द॒धती प्रा॒णान् पशु॑षु
 प्र॒जां मयि ॥ २ ॥

च यज॑माने चेत्याह वाचमेव तत् यज्ञमुखे युनक्ति
 वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यज्ञहान् गृहीत्वा बहि-
 ष्यव॑मानः सर्प॑न्ति परा॒ञ्चो हि यन्ति॑ परा॒चीभिः॑ स्तुवते
 वैष्ण॑व्यर्चा पुन॑रेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णु॑र्यज्ञमेवाक-
 वि॒ष्णो त्वं नो॑ अन्त॑मः शर्म॑ यच्छ सह॑न्त्य प्र ते॒ धारा॑
 मधु॑ञ्चुत उत्स॑न्दुहते अक्षि॑तमित्याह यदे॒वास्य शया॑-
 नस्योप॑शुष्यति तदे॒वास्यैतेना॑प्याययति ॥ ३ ॥

परि॒वापात् प्र॒जां मयि॑ दुहते चतु॑र्दश ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

आचारसंस्त्रावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृत्तहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । 'प्रवृत्तः प्रवृत्त-
होमौ जुहोति जुष्टो वाचो भूयासमुच्चा स्तोमः समर्धयेत्येताभ्यां'
इति । षष्ठे काण्डे यद्विहितं 'चत्विजो वृणीते वृन्दाः स्वेव वृणीते'
इति तत्र यो यो वृत्तो भवति तेन तेनेमौ होमौ कर्तव्यौ । तत्र प्रथ-
ममन्त्रपाठस्तु । "जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्यतये देवि वाक् ।
यद्वाचो मधुमत्तस्मिन् माधाः स्वाहा सरस्वत्यै" इति । अहं वाग्देव-
तायाः प्रियो भूयासं, तथा वाचां पालको यो देवस्तस्मादपि प्रियो
भूयासं । हे वाग्देवि शब्दरूपाया वाचः सम्बन्धि यत् मधुरं पदं तस्मिन्
माधाः मां स्थापय, सरस्वत्यै तुभ्यमेतद्भुतमस्तु । द्वितीयमन्त्र-
पाठस्तु । "चत्वा स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं । वृहद्गायत्र-
वर्तनि" इति । हे वाग्देवि चत्वा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं सामा-
वृत्तिं वा समर्धय समृद्धिं कुरु । तथा गायत्रेण साम्ना सहितं रथ-
न्तरं साम समर्धय । गायत्रस्य वर्तनी मार्गो यस्य वृहत्तः साम्नः
तद्गायत्रवर्तनि । तादृशं यथा भवति तथा वृहत्साम समर्धय ।
कर्मानुष्ठानाय वृत्तेष्वुक्त्वित्तु चक्षुसामादिगतं यदैककथं तत्परिहृत्य
समृद्धं कुर्विति तात्पर्यार्थः । कल्पः । 'यस्ते द्रष्टो यो द्रष्टु
इत्येतैः प्रति मन्त्रं वैप्रुषहोमान् जुहोति' इति । यस्ते द्रष्टु इत्ये-
तद्वयोः प्रतीकं, ततस्तयो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैः पवमानार्थं प्रसर्पणात्
पूर्वं जुहुयात् । 'वैप्रुषान् सप्त होतारं च ऊत्वा वहिष्यवमानवन्मा-
थ्यन्दिनं पवमानं प्रसर्पन्ति' इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथ-
माष्टकमाह । "यस्ते द्रष्टुः स्कन्दति यस्ते अः पूर्वा ऊच्युतो धिष-

ण्योरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय
तं जुहोमि” इति । हे सोम तव सम्बन्धी यो द्रष्टो रसविन्दुरथ-
वांशुरधिषवणफलकरूपस्यादुपरिभागात् स्कन्दति भूमौ पतति ।
अथवाध्वर्योर्बाहुच्युतः स्कन्दति । अथवा यस्ते रसविन्दुः पवित्रा-
दृशापवित्राद्वा भूमौ पतति, तं द्रष्टुं तं चांशुं इन्द्राय स्वाहा-
कृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि । अथ द्वितीया-
माह । “यो द्रष्टो अ०शुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् पुरो-
डाशात् करन्नात् । धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शुक्तात् स्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुहोमि” इति । परिवापादीनि सवनीयपुरोडाश-
द्रव्याणि । परिवापो लाजानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः ।
करन्नाः सक्तवः । धाना मृष्टयवतण्डुलाः । सोमः प्रसिद्धः । धा-
नास्य सोमस्य धानासोमं तस्मात् । मन्थी शुक्रश्च यज्ञैः, हे इन्द्र
उक्तानां परिवापादीनां सकाशात् यो द्रष्टो भूमौ पतितः, यस्यां-
शुर्भूमौ पतितः, तं द्रष्टुं चांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्य-
मिन्द्राय जुहोमि । अथ तृतीयामाह । “यस्ते द्रष्टो मधुमां-
इन्द्रियावान् स्वाहाकृतः पुनरप्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिचात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि” इति । हे सोम
यस्ते द्रष्टो मधुमान् माधुर्यवान्, इन्द्रियावान् इन्द्रियवृद्धिकारी,
मया स्वाहाकृतः सन् दिवो वा पृथिव्या वा अन्तरिचात् वा
परितः पतितः, ततः तस्मात् सर्वस्मादागत्य पुनर्देवान्येति प्राप्नोति, तं
द्रष्टुं इन्द्राय स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि । यदुक्तं सूत्र-
कारेण ‘उद्दञ्चः प्रज्ञा बहिष्यवमानाय पञ्चविजः समन्वारथाः

सर्पन्त्यध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारसुज्ञा-
तोज्ञातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः इति । 'पूर्वोऽध्वर्युर्वर्हिर्बुध्निं धून्व-
न्सर्पति वागयेगा अग्र एतु' इति च । तदेतद्विधत्ते । "अध्वर्युर्वा
ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागयेगा अग्र
एतृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती प्राणान् पशुषु प्रजां मयि च
यजमाने चेत्याह वाचमेव तत् यज्ञमुखे युनक्ति" इति । वहिष्यव-
मानाय सर्पतामृत्विजां मध्येऽध्वर्युरेव प्रथमो युज्यते, पूर्वभावी सन्
सर्पणे प्रवर्तते, तस्मात् तेनाध्वर्युणा स्तोमो योक्तव्यः । वहिष्यवमान-
स्तोत्रं प्रस्तोत्रादिषु योजनीयमित्यभिज्ञा आहुः । तद्योजनाय वा-
गयेगा इति मन्त्रं पठेत् । अग्रे गन्तुं शक्नोतीत्ययेगाः । तादृशी
वाग्देवता ऋत्विजामग्रे गच्छतु । कथम्भूता वाक्, ऋजुगा देवेभ्यः देव-
प्राप्त्यर्थं ऋजुना मार्गेण गच्छन्ती । मयि अध्वर्यो यशो दधती कीर्तिं
स्थापयन्ती । पशुषु गवादिषु प्राणान् सुस्थिरं दधती । मयि च यज-
माने च पुत्रादिरूपां प्रजां दधती इति मन्त्रस्यार्थः । तेन मन्त्रपाठे-
नाध्वर्युर्यज्ञमुखे वहिष्यवमानारम्भे वाचमेवं योजितवान् भवति ।
वह्मिष्यवमानसर्पणस्य कालं विधत्ते । "वास्तु वा एतत् यज्ञस्य
क्रियते यद्गृहान् गृहीत्वा वहिष्यवमानः सर्पन्ति" इति । ऐन्द्र-
वायवादिकान् ग्रहान् पूर्वभाविनः सर्वान् गृहीत्वा वहिष्यवमान-
मृत्विजः सर्पन्ति इति । यदेतेन यज्ञस्य वा वास्तु क्रियते गृहरूपं
स्थानं कृतं भवति, तस्मादुक्तग्रहादूर्ध्वं सर्पेयुरित्यर्थः । यदुक्तं
सूत्रकारेण । 'वैष्णव्यर्चा पुनरेत्य यजमानो राजानमुपतिष्ठते विष्णो
त्वं नो अन्तमः' इति । तदेतद्विधत्ते । "पराञ्चो हि यन्ति पराची-

भिः सुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकः” इति । हि यस्मात् पराञ्चः पुनरावृत्तिरहिता ऋत्विजो बहिष्यवमानाय यन्ति सर्पन्ति, यस्माच्च सामगाः पराचीभिः पुनरावृत्तिरहिताभिः बहिष्यवमानस्तोत्राधारभृताभिः ‘उपास्मै गायत’ इत्यादिभिर्निर्वभिर्हृग्भिः सुवते, तस्मात् पराङ्गेन यज्ञविज्ञो माभूदित्यभिप्रेत्य पुनः सोमसमीपमागत्य यजमान उपतिष्ठेत् । विष्णोर्यागत्वेन यज्ञस्वरूपत्वात् वैष्णवमन्त्रेण यज्ञमेव पुनरपि प्रवर्तितवान् भवति । तं मन्त्रं पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति । “विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्म यच्छ सहन्त्य प्र ते धारा मधुञ्च्युत उत्सं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयानस्तोपशुष्यति तदेवास्यैतेनाप्याययति” इति । हे विष्णो त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः प्रत्यासन्नतमः । हे सहन्त्य अस्मदपराधं सहिष्णो, शर्म सुखमस्माभ्यं यच्छ । ते तव सम्बन्धिनः सोमरसस्य धाराः मधुञ्च्युतः मधुरं रसं क्षरन्त्यः उत्सं अक्षितं उपक्षयरहितं यथा भवति तथा प्रदुहते प्रकर्षेण दुहन्तां । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पात्रेषु गृहीतस्यास्य सोमस्य यदेव स्वरूपं चिरावस्थानेन उपशुष्यति तत्सर्वमाप्यायितमेव भवति । ‘सन्ते प्राणः’ इत्यस्मिन्ननुवाके ‘सं यज्ञपतिराशिषा’ इति मन्त्रेण पशोः श्रोण्यामञ्जनं विहितं, ‘घृतेनातौ’ इति मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, तथोरुभयोर्मध्ये ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति वरणस्य विहितत्वात् ‘जुष्टो वाचः’ इत्यादिकौ प्रवृत्तहोममन्त्रौ तथोरञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । ऋतुग्रहणात् पूर्वं बहिष्यवमानस्थानुष्ठेयत्वात् तद्गङ्गमन्त्राणां ‘यस्ते द्रष्टाः’ इत्यादीनां ‘मधुश्च’ इत्येतस्मादनुवाकात् प्राचीनं स्थानं द्रष्टव्यम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

जुष्टो दे प्रवृत्तो योऽसौ जुहुयात् प्रवृत्ताहुती ।
यस्त्रिभिर्वप्रुषो होमो वागध्वर्युर्नवीति हि ॥
विष्णो सोमं सृष्टेदत्र मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे । यशसं वी-
रवत्तमं । गोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञो नृवत्-
सखा सद्मिदप्रमृष्यः । इडावां एषो असुर प्रजा-
वान् दीर्घा रयिः पृथुबुध्नः सभावान् । आप्यायस्व
सन्ते । इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपह्वये । अस्माक-
मस्तु केवलः । तन्नस्तुरीयमध पोषयितुं देव त्वष्टर्विर-
राणः स्यस्व । यतो वीरः ॥ १ ॥

कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः शिव-
स्तष्टरिहागंहि विभुः पोष उत तमना । यज्ञे यज्ञे न
उदव पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जा-

यते देवकामः । प्रजां त्वष्टा विष्यतु नाभिमस्येऽथा दे-
वानामप्येतु पाथः । प्र णो देव्या नो दिवः । पीपिवाः सः
सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिधं ॥ २ ॥

ये ते सरस्व जर्मयो मधुमन्तो घृतक्षुतः । तेषां ते
सुममीमहे । यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रत-
मुपतिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तः
सरस्वन्तमवसे हुवेम । दिव्यः सुपर्णं वयसं बृहन्त-
मपां गर्भं वृषभमोषधीनां । अभीयतो वृद्ध्या तर्पयन्तं
तः सरस्वन्तमवसे हुवेम । सिनीवालि पृथुष्टुके या
देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यं ॥ ३ ॥

आहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः । या सुपाणिः स्व-
ङ्गुरिः सुषूमा बहुस्त्वरी । तस्यै विश्वत्तियै हविः
सिनीवालयै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्सरोन्द्रं नरः ।
असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत्प-
तन्ति । त आववृचन्सदनानि कृत्वाऽऽदित पृथिवी
घृतैर्व्युद्यते । हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात
इव भजीमान् । शुचिभ्राजा उषसः ॥ ४ ॥

नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः । आ ते सुपर्णा
अमिनन् एवैः कृष्णो नानाव वृषभो यदीदं । शिवा-

भिर्न स्मयमानाभिरागात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यधाः ।
वाश्रेव विद्युन्निमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां
वृष्टिरसर्जि । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चि-
त्सानुरेजत स्वने वः । यत् क्रोडय मरुतः ॥ ५ ॥

वृष्टिमन्त आप इव सध्रियञ्चो धवध्वे । अभिक्रन्द
स्तनय गर्भमाधा उदन्वता परिदीया रथेन । दृतिः
सुकर्ष विषितं न्यञ्चः समा भवन्तुद्वता निपादाः । त्व-
न्याचिदच्युताऽग्ने पशुर्न यवसे । धामा ह यत्ते अजर
वना वृश्चन्ति शिक्कसः । अग्ने भूरीणि तव जातवेदे
देव स्वधावोऽमृतस्य धाम । याश्च ॥ ६ ॥

माया मायिनां विश्वमिच्च त्वे पूर्वीः सन्दधुः पृष्ठबन्धो ।
दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्रपिन्वत वृष्णो अश्वस्य
धाराः । अर्वाङ्गतेन स्तनयिदुनेह्यपो निषिञ्चन्-
सुरः पिता नः । पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो
घृतवद्विदयेष्टाभुवः । अत्यन्न मिहे विनयन्ति वाजि-
नमुत्सन्दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं । उदप्रुतो मरुत-
स्ताः इयर्त वृष्टिं ॥ ७ ॥

ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति गर्दा कन्येव
तुन्ना पेरन्तुज्जाना पत्येव जाया । घृतेन द्यावापृथिवी

मधुना समुक्षत पयस्वतीः कृणुताप ओषधीः । जजिच्च
 तच्च सुमतिच्च पिब्वथ यत्रा नरो मरुतः सिच्चथा
 मधु । उदु त्यं चिचं । और्वधुगुवच्छुचिमप्रवानवदा
 हुवे । अग्निः समुद्रवाससं । आसवः सवितुर्यथा भ-
 गस्येव भुजिः हुवे । अग्निः समुद्रवाससं । हुवे वात-
 स्वनं कविं पर्जन्यक्रन्त्यः सहः । अग्निः समुद्रवास-
 सं ॥ ८ ॥

*वीर इषः हव्यमृषसो मरुतश्च दृष्टिं भगस्य द्वादश
 च ॥ ११ ॥

पूजापतिरकामयतैष ते गायत्रो यज्ञं वै पूजापते-
 र्जायमानाः प्राजापत्या यो वा अयथादेवतमिष्टमै
 निग्राभ्यास्य यो वै देवान् जुष्टोऽग्निना रयिमेकादश ।
 ॥ ११ ॥

पूजापतिरकामयत पूजापतेर्जायमाना व्यायच्छ-
 न्ते मच्चमिमान्माया मायिनां द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ओम ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥ * ॥ प्रथमप्रपाठकः सन्पूर्णः ॥ * ॥

वीरैषामिति केवलमादर्शे पाठः ।

ये बह्विष्यवमानाङ्गमन्त्रास्ते दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे काश्चित् पुरोऽनुवाक्या उच्यन्ते । ‘चित्रया रजने पशुकामः’ इत्यत्र ‘सप्तैतानि हवींषि भवन्ति’ इति श्रुतं । तत्र प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्निना रयिम-
अवत्योषमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमं” इति । अनेनाग्निना रयिं धनानि अश्ववत् सर्वो जनः प्राप्नोति । न केवलं धनस्य स्वरूप-
मात्रं किन्तु दिवे दिवे तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति, न तु ह्रासं ।
कीदृशं योषं यशसं कीर्तिकरं । वीरवत्तमं वीराः अस्त्रदीयाः पुत्रा
अस्येति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधं । तच्चैव याज्यामाह । “गो-
मा५ अग्नेऽविमा५ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रष्टव्यः । इडा-
वा५ एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान्” इति ।
हे अग्न पुनरावर्तनाय प्रार्थमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् ।
बहवो गावोऽस्य सन्ति इति गोमान् । एवमविमानश्वीति योज्यं ।
नृवत्सखा ऋत्विगूपैर्मनुष्यैर्दुक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृ-
शः । सदमित् सदैवागम्यथोऽनभिभवनीयः । इडावान् अश्ववान् ।
प्रजावान् वज्रपत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानार्हावच्छिन्नः । रयि-
र्वज्रधनोपेतः । पृथुबुधो विस्तीर्णमूलः । मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च मूल-
भूतेषु वैकल्प्यरहितः । सभावान् अविकलं यज्ञं द्रष्टुं मिलन्त्या विद्वत्-
सभया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः । हे असुर प्राणनग्ने,
एष पुनः पुनः प्रार्थमानो यज्ञः उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् । द्वितीय-
हविषः सौम्यस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “आयायस्व
सन्ते” इति । एतच्चोभयं चतुर्थकाण्डे ‘मा नो हिंसि’ इत्यत्र

व्याख्यास्यते । तृतीयहविषस्त्वाग्रस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इह त्वष्टा-
 रमग्रियं विश्वरूपमुपकृष्ये । अस्माकमस्तु केवलः” इति । इहास्मिन्
 कर्मणि त्वष्टारं देवमुपकृष्ये आह्वयामि । कीदृशं अग्रियं मुख्यं । वि-
 श्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भे *विभर्तुं योग्यानि यस्यासौ विश्वरूपः
 तं । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पालकोऽस्तु । तत्रैव
 याज्यामाह । “तत्तस्युरीयमध पोषयितुं देव त्वष्टां रराणः स्यस्व ।
 यतो वीरः कर्मणः सुदक्षो युक्तयावा जायते देवकामः” इति । हे
 त्वष्टदेव तद्धनं नोऽस्मभ्यं विशेषेण स्यस्व समर्पय । कीदृशं धनं तुरीयं
 तूर्णं प्राप्नोति इति तुरीयं । अध अपि च पोषयितुं पोषयित्वा । त्वं
 च रराणो दानशीलः । यतो यस्माद्धनादस्माभिर्लब्धात् वीरः शूरः
 पुत्रो जायते । कीदृशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते । कर्मणः लौकिके
 वैदिके च कर्मणि कुशलः । सुदक्षः सम्यगुत्साही शीघ्रकारी इत्यर्थः ।
 युक्ताः नोन्माभिषवार्थं प्रयुक्ताः यावाणो यस्यासौ युक्तयावा । सर्वदा
 सोमयागस्थानुष्ठातेत्यर्थः । देवकामः कीदृशः सेवकोऽस्माकं भूया-
 दिति देवैः काव्यमानः । देवान् वा सेवितुं स्वयं कामयते । तत्रैव
 हविषि विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह । “शिवस्त्वष्टरिहागहि विभुः
 पोष उत त्वना । यज्ञे यज्ञे न उदव” इति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुख-
 करः सन् इहास्मिन् कर्मण्यागहि आगच्छ । उत अपि च पोषे-
 ऽस्मदीये पोषणविषये त्वना विभुः परनैरपेक्ष्येण स्वयमेव समर्थः ।
 तादृशस्त्वं तस्मिन् तस्मिन् यज्ञे नोऽस्मान् उदव उत्कर्षेण पालय ।
 तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । “पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः शुष्टी

* विकर्तुमिति सो०२ पु० पाठः ।

वीरो जायते देवकामः । प्रजां त्वष्टा विव्यतु नाभिमस्तेऽथा देवाना-
 मयेतु पाथः” इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादादस्माकं वीरः पुत्रो जायते ।
 कीदृशः पिशङ्गरूपः त्रिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । सुभरः सुष्टु पोषकः ।
 वयोधाः दीर्घस्य वयसो धारकः चिरजीवीत्यर्थः । अष्टो क्षिप्रकारी
 सत्यत्रादी वा । देवकाम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादौदृशो
 वीरो जातः तादृशस्त्वष्टा नाभिं चक्रस्य नाभिवत् प्रशस्तां प्रजां पुत्र-
 पौत्रादिरूपां अस्ते अस्मासु विव्यतु विशेषेण समर्पयतु । अथानन्तरं
 देवानामपि पाथोऽन्नं एतु *प्राप्नोतु । अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्व-
 तोदेवताकस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “प्र णो देव्या
 नो दिवः” इति । ‘प्र णो देवी सरस्वती’ इति पुरोऽनुवाक्या, ‘आ नो
 दिवो बृहतः” इति याज्या, एतच्चोभयं ‘अग्नाविष्णू मही’ इत्यत्र
 व्याख्यातं । पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोऽनुवाक्यामाह ।
 “पीपिवाऽसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुचीमहि प्रजामिधं”
 इति । सरस्वतः सरस्वन्नामकस्य देवस्य यः स्तनं, विश्वदर्शतः विश्व-
 विषयकदर्शनोपेतः, जुधितान् बालानि च पालयितुं जानातीत्यर्थः ।
 तादृशं स्तनं यज्ञलक्षणं पीपिवांसं अस्मान् वर्धितवन्तं । प्रजां पुत्रादि-
 रूपां इषमन्नं च धुचीमहि । यथा गां पयो दुहन्ति तद्वदेतदेव-
 ताकं यागमनुष्ठाय प्रजादिकं प्राप्ताः स्तेत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां
 पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्नो घृतञ्छृतः । तेषां
 ते सुन्नमीमहे” इति । हे सरस्वः सरस्वन् समुद्र तदीया ये ऊर्मयः
 मधुमन्तः माधुर्ययुक्ताः, घृतञ्छृतः घृतसमानसुदकं चारयन्तो वर्तन्ते

* प्रापयतु इति सो० २ पु० पाठः ।

ते तदीयानां तेषामूर्मीणां समन्धि सुखं सुखं ईमहे प्राप्नुमः । तत्रैव
याज्यामाह । “यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्ति
आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टः सरस्वन्तमवसे ऊवेम” इति ।
यस्य सरस्वतः समन्धि व्रतं कर्म पशवो यन्ति, द्विपादश्चतुष्पादश्च सर्वे
पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लभ्यन्त इत्यर्थः । तथा
वृष्टिरूपा आपो यस्य व्रतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अग्नौ प्रास्ताऽऽजति-
रिति न्यायेन वृष्टेरेतत्कर्मसाध्यत्वात् । पुष्टिपतिर्धनपोषकस्य पा-
लको यजमानो यस्य व्रते निविष्टः, तदीयेन व्रतेन धनपुष्टेः सुलभ-
त्वात्, तादृशं सरस्वन्तं देवं अस्माकं रक्षणाय ऊवेम । तत्रैव वि-
कल्पितां याज्यामाह । “दिव्यं सुपर्णं वयसं बृहन्तमपां गर्भं
वृषभमोषधीनां । अभिषतो वृद्धा तर्पयन्तं तं सरस्वन्तमवसे
ऊवेम” इति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तं
दिव्यं दिवमर्हतीति दिव्यं । सुपर्णं शोभनाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं ।
यदा पक्षिरूपं धृत्वा दिवि गच्छति तदानोमिती पक्षौ द्रष्टव्यौ ।
वयसं पक्षिरूपिणं । बृहन्तं महान्तं । अपां वृषभं जलानां वर्धितारं ।
ओषधीनां गर्भं ब्रीह्यादिमञ्जरिरूपं अभिषतो वृद्धा तर्पयन्तं,
वृष्टिरूपेणाभितः पतनात् सर्वेषां हस्तिहेतुं । वायुना नीयमानैर्जल-
बिन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिवद्दिवि मेघेषु गत्वा जलवाज्जल्यं प्राप्य
स्वयमेवापां वर्धिता भूत्वोषधीषु ब्रीह्यादिरूपेण गर्भीभवति,
पुनश्च वृष्टिरूपेण सर्वतः पतन् सर्वं जगत् तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं
सरस्वन्तमाह्वयामेत्यन्वयः । अथ षष्ठस्य हविषः सिनीवालीदेवता-
कस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सिनीवालि पृथुष्टुके या देवनामभि

स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः” इति ।
 अमावास्या सिनीवालीति श्रुत्वादमावस्यातिथ्यभिमानिनी देवता
 सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसाऽसि भगिनीवद्वि-
 तकारिण्यसि । दर्शष्टिसाधनत्वात् । सुकं स्तोत्रं, पृथु सुकं स्तोत्रं यस्याः
 सा पृथुष्टुका, तस्याः सम्बोधनं । हे पृथुष्टुके, अनेन सिनीवाली वि-
 श्रियते । तादृशी त्वं आहुतं अस्माभिः समन्तात् समर्पितं हविर्जु-
 शस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्वि उपचिनु प्रभृतां सुर्वित्यर्थः ।
 तत्रैव याज्यामाह । “या सुपाणिः खङ्गुरिः सुषूमा वज्रस्रवरी ।
 तस्यै विश्वपत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन” इति । शोभनौ
 पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अङ्गुलयो यस्याः सा खङ्गुरिः ।
 सुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री । वज्रस्रवरी वज्रनां यज्ञानां सवित्री । ईदृशी
 या सिनीवाली । विश्वपत्न्यै विश्वां पालयिष्यै सिनीवाल्यै हविर्जु-
 होतन हे चत्विग्यजमाना जुहुत । ‘ऐन्द्र उत्तमो भवति’ इति
 यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति ।
 “इन्द्रं वो तिश्यतस्परि । इन्द्रं नरः” इति । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य
 षष्ठप्रपाठके व्याख्यातम् । इत्थं चित्रायागे याज्यानुवाक्या उक्ताः ।
 अथ कारीरोश्चुपयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ‘अथासां धूम-
 मनुमन्त्रयतेऽसितवर्णा हरयः सुपर्णाः’ इति । आसां करीरसक्तु-
 पिण्डोनामग्नौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु । “असितवर्णा हरयः
 सुपर्णा मिहे वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आऽववृचन्त्सदनानि कृत्वा-
 ऽऽदित् पृथिवी घृतैर्व्युद्यते” इति । अग्निना दह्यमानाभ्यः करीरसक्तु-
 पिण्डोभ्यो ये निर्गता धूमास्ते दिवमुत्पतन्ति । कीदृशा धूमाः

असितवर्णाः कृष्णवर्णाः । हरयः मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः ।
 सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशाः । मेघनाम्निहो मेघाः, तद्रूपा भूत्वा
 वसानाः सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्तः । ते धूमनिष्पाद्याः स्तोदरेषु
 जलस्य सदनानि स्थानानि हात्वा आववृचन् इह वर्षितुमा-
 वृताः । आदित् अनन्तरमेव, पृथिवी धृतैः धृतवत् चरद्भिस्सदकैः
 युज्यते विशेषेण लिखते । कल्पः । ‘अथैनमाहवनीयेऽनुग्रह-
 त्यायास्य धूममनुमन्त्रयते हिरण्यकेशो रजसो विसारः’ इति ।
 एनं पुनर्नवायाः स्तम्भं । पाठस्तु । “हिरण्यकेशो रजसो विसारे-
 ऽहिर्धुनिर्वात इव भजीमान् । शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्व-
 तीरपस्युवो न सत्याः” इति । हिरण्यवर्णा अग्निकेशस्थानीया ज्वाला
 येन धूमेन सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्यो धूमो हिरण्यकेशः ।
 रजसः मेघरूपस्य रञ्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति, अंहति
 गच्छतीत्यहिः, मेघरूपमाकाशस्य रञ्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः ।
 वात इव धुनिः भजीमान् । यथा वायुः कल्पमानः शीघ्रगतिद्युक्तः
 तद्वदयमित्यर्थः । मेघात्मा शुचिभ्राजा निर्मलदीप्तिः, मेघरू-
 पेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपया दीप्त्या युक्त इत्यर्थः । सोऽय-
 मोदृशो धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिसुत्पादयत्विति शेषः । उषसः प्रभातकारुण्य
 नवेदाः, मेघैः प्रकाशस्यावृतत्वे न विद्यते न ज्ञायते अनेनेति
 नवेदाः । सूर्योदयो यथा न ज्ञायते तथा मेघसमृद्धिरस्त्वित्यर्थः ।
 यास्तु सखनिष्पादिका भूमयस्ताः सखनिष्पादनेन यशस्वतीः
 कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्युवो न अप उदकान्यात्मन इच्छन्तीत्य-
 पस्युवः, तथाविधा इव वर्तन्ते । तास्तु भूमयः सत्याः अमोघारम्भाः

सुचेत्रा इत्यर्थः । एतासामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति
 शेषः । अस्मिन्नेव धूमाभिमन्त्रणे तिस्र ऋचो विकल्पन्ते । तत्र प्र-
 थमा । “आ ते सुपर्णा अभिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदोदं ।
 शिवाभिर्न स्रयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्राः” इति ।
 हे पुनर्नवे ते तव सम्बन्धिना धूमाः सुपर्णाः पक्षिवदुत्पतनशीलाः,
 एवैरभिनन्तः पुनर्गमनैः समन्तादुदकं प्रक्षिप्तवन्तः, ततो मेघः कृष्णो
 नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्नवजन्मकरोत् ।
 यदि यस्मिन् काले इदं सर्वं प्रवर्तते तदा शिवाभिर्न सानुग्रहा-
 भिरिव स्रयमानाभिः हसन्तीभिरिव वृष्टिर्भिर्युक्ता मिहो मेघा
 आगादागच्छन्ति, तत ऊर्ध्वं पतन्ति वृष्टिधारा इति शेषः । अभ्राः
 स्तनयन्ति अभ्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः पुनर्नवाधूम
 इत्यर्थः । अथ द्वितीया । “वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सन् माता
 सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि” इति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति
 पदं प्रयुज्यते । त एव मरुतो एतच्चेवशब्देन परामृश्यन्ते । एषां
 मरुतां सम्बन्धिनी वृष्टिर्चदसर्जि यदा दृष्टा भवति तदा गर्जन-
 सहिता विद्युन्मरुतः प्रति वाश्रेव वाश्र्यमानेव शब्दं कुर्वतीव मिमा-
 ति मीयते प्रतिभातीत्यर्थः । सिषक्ति सज्यते मरुद्भिः सम्बध्यते । तत्र
 दृष्टान्ताः । वत्सं न माता इति, माता वत्समिव । यथा प्रसूयन्ती
 गौर्वत्स प्रति हम्भारवं कुर्वाणा मनुष्यैरवलोक्यते तेन वत्सेन सम्बध्यते
 तद्वदियं विद्युदित्यर्थः । अथ तृतीया । “पर्वतश्चिन्महिष्टृष्टो
 विभाय दिवश्चित् सानुरेजत स्तने वः । यत्प्रीडय मरुत ऋष्टिमन्त
 आप इव सप्रियञ्चो धवध्वे” इति । हे मरुत ऋष्टिमन्तो वज्रा-

युधवन्तो यूयं यदा क्रीडां कुरुथ तदानो वः खने युष्माकं गर्जने
 सति पर्वतश्चिद्दिभाय पर्वतोऽपि बिभेति । कीदृशः पर्वतः स हि-
 वृद्धः तिर्यक्प्रमाणेनात्यन्तं महान्, ऊर्ध्वप्रमाणेन वृद्धः । किञ्च
 दिवश्चित् उन्नतत्वेन दिवोऽप्युपरि वर्तमानसानुरेजत भवतां गर्जने
 सति प्रौढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किञ्च यूयं आप इव सन्धियञ्चो
 धवध्वे, व्यापका इव सन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वं । ईदृशैर्मरुद्भि-
 र्युक्तोऽयं पुनर्जवाधूमो वृष्टिमुत्पादयत्विति मन्त्रयोक्तात्यर्थार्थः ।
 कल्पः । ‘क्षणाऽश्वः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति तमेतेन
 वाससाऽभिपिनक्ष्यभिक्रन्द’ इति । यथाऽयमश्व उपद्रवं सोढुम-
 सहमानः क्रन्दति तथा क्षणवस्त्रेण तस्य शरीरं घर्षयेत् । पाठस्तु ।
 “अभिक्रन्द स्तनय गर्भमाधा उदन्वता परिदीया रथेन वृतिः
 सुकर्षं विधितं न्यञ्चः समा भवन्तूदता निपादाः” इति । हे अश्व
 अभिक्रन्द सर्वतः शब्दं कुरु । स्तनय मेघगर्जितमिवोच्चध्वनिं कुरु ।
 गर्भमाधाः मेघस्योदरे जलरूपं गर्भं धेहि । किञ्च उदन्वता उद-
 कवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीय सर्वतो गच्छ । वि-
 धितं विलुप्तद्वारं न्यञ्चमवाकृतं वृतिं चर्ममयजलाधारसदृशं मेघं
 सुकर्षं मुखेनाकृष्टं कुरु । न्यग्भावेन पद्यन्त इति निपादाः निम्न-
 देशाः । ते चोदकपूर्णाः सन्तः उदता उन्नतेन स्थलेन समा भवन्तु ।
 ‘अथ अग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मासतः सप्तक-
 पालः सौर्यमेककपालं’ इत्येतेषां क्रमेण याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।
 तथा च बौधायनः । ‘तस्या एते भवन्ति त्वन्याचिदच्युताऽग्ने
 भूरीणि तव जातवेदो दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं पिबन्धपो

मरुतः सुदानव उदु त्वं चित्रं इति । तत्राज्यस्य हविषः पुरोऽ-
 नुवाक्यामाह । “त्वं त्याचिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे । धामाह यत्ते
 अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः” इति । हे अजर विनाशरहितताग्ने
 यदनानि यान्युदकानि ते धामाह त्वदीयं स्थानं, शिक्कसः अर्चीषि
 च वृश्चन्ति विनाशयन्त्येव, त्वं तु त्याचित् तान्युदकानि अच्यु-
 तानि विनाशरहितानि कुर्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः पशुर्न यवसे ।
 हणे भक्षिते सति पशुरिव । यथा गवाहिकः पशुः हणं भक्षयित्वा
 क्षीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह । “अग्ने
 भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य धाम । याश्च माया
 मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सन्धुः पृष्ठबन्धो” इति । हे अग्ने
 अमृतस्य मरणरहितस्य तव धाम भूरीणि स्थानानि बहूनि । जात-
 वेदो देव स्वधाव इति त्रीणि संबुद्ध्यन्तान्यग्निविशेषणानि । जातं
 जगद्वेत्तीति जातवेदाः । द्योतनशीलो देवः । स्वधाशब्दोऽन्वाची
 तदस्यास्तीति स्वधावान् । किञ्च मायिनां लोके मायायुक्तानामै-
 न्द्रजालिकाशयानां या मायाः सन्ति ताः सन्धुः, त्वे त्वयि सम्यक्
 स्थापितवन्तः । पूर्वीरिति मायाविशेषणं, पुरातन्यः अनादिसम्रदाय-
 परम्परागता इत्यर्थः । विश्वमिन्व पृष्ठबन्धो इति द्वयं संबुद्ध्यन्तम-
 ग्निविशेषणं । विश्वमिन्वति ग्रीणयतीति विश्वमिन्वः । पृष्ठबन्धो-
 बन्धुश्चेति पृष्ठबन्धुः । तव महिमा कीदृश इति जिज्ञासया यः
 पृच्छति तस्य बन्धुरिव खेहं करोतीत्यर्थः । नवस्रस्तेष्वनां उपा-
 यानां त्वयि विद्यमानत्वात् ऐन्द्रजालिकवदकस्मादेव प्रौढां वृष्टिं
 सम्पादयेति तात्पर्यार्थः । द्वितीयस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह ।

“दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररोध्वं प्रपिन्वत वृष्ण्यो अश्वस्य धाराः ।
 अर्वाङ्गेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्सुरः पिता नः” इति ।
 हे मरुतो नोऽस्मदर्थं दिवः सकाशात् वृष्टिं ररोध्वं स्थावयत ।
 ततश्च अश्वस्याश्वानस्य व्याप्तिमतो वृष्ण्यो वर्षयितुरिन्द्रस्य सम्-
 न्विनीधाराः प्रपिन्वत उदकधाराः सिञ्चत । हे वृषन् तमेतेन स्तन-
 यित्नुना गर्जनवता मेघेन सह अर्वाङ्गेहि अम्बरादभिमुखमागच्छ ।
 किं कुर्वन् अपो नितरां सिञ्चन् । कीदृशस्त्वं अहन् प्राणान् राति
 ददातीत्यसुरः । नोऽस्माकं पिता पालकः । तत्रैव याज्यामाह ।
 “पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयोधृतवद्विदधेष्वाभुवः । अत्यन्न
 मिहे विनयन्ति वाजिनमुत्सन्दुहन्ति स्तनयन्तमस्मिन्” इति ।
 सुदानवः सुष्ठु जलदानपराः मरुतः अपः पिन्वन्ति सिञ्चन्ति । तत्र
 दृष्टान्तः पयोधृतवद्विदधेष्वाभुव इति । *पयोवदिति वतिप्रत्ययो-
 ऽध्याहर्तव्यः । आभवन्ति यज्ञभूमीरागच्छन्तीत्याभुवः ऋविग्-
 यजमानाः । ते यथा विदधेषु यज्ञेषु पयो धृतश्च सिञ्चन्ति तद्वत् ।
 अत्यशब्दोऽश्ववाची । तथा चाश्वमेधकाण्डे मन्त्र आस्मायते । ‘अ-
 श्वोऽसि रूपोऽस्त्योऽसि नरोऽसि’ इति । निर्वचनं तद्वाङ्मणे पद्यते ।
 ‘अत्योऽसि’ इत्याह । तस्मादश्वः सर्वान् पश्यन्त्येति’ इति । वाजि-
 शब्दो वेगवन्तं मेघमाचष्टे । अत्यन्न अश्वमिव मिहे सेचनार्थं वाजिनं
 विनयन्ति । यथाश्वशिक्षका अश्वं शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं
 विधेयीकुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चादितमुपचयरहितं स्तनयन्तं
 गर्जन्तं मेघं उत्सन्दुहन्ति निरन्तरजलप्रस्रवणं यथा भवति तथा

* पयस्त्रयित्वस्य स्थाने पयोवदित्वश्चुत्पन्नः पाठः सर्वत्र ।

वर्षयन्ति । तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह । “उदप्रतो
मरुतस्त्राः इयर्त्तं दृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति गर्दा
कन्येव तुन्ना पेरुन्तुञ्जाना पत्येव जाये” इति । उदप्रतः उदकदाहन्,
तान् मरुतः इयर्त्तं प्राप्तुं प्रार्थयन्त हे ऋत्विग्यजमानाः । तान्
जान्, ये विश्वे मरुतः दृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । प्रार्थनायां
दृष्टान्तः । गर्दा बुभुक्षिता कन्या तुन्ना पीडिता सती यथा क्रोशाति
आक्रोशाति, यथा मातापितरौ प्रत्याक्रोशति रोदिति तथैते यज-
मानादयो दृष्टिं वचसा प्रार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे दृष्टान्तः ।
पेरुन्तुञ्जाना पत्येव जायेति । पेरं पानादिकामां कन्यां तुञ्जाना
आभाषमाण्ण माभिरोदीः किन्तोऽभिलषितमिति वदन्ती पत्या
सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्यामनुगृह्णीतः तथा मरुतः
ऋत्विग्यजमानाननुगृह्णीत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्या-
माह । “घृतेन द्यावापृथिवी मधुना समुक्षत पयस्वतीः क्षणुताप
ओषधीः । ऊर्जश्च तत्र सुमतिश्च पिबन्थ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चता
मधु” इति । हे मरुतः, घृतेन घृतसदृशेन मधुना मधुरेण द्यावा-
पृथिवी लोकद्वयं समुक्षत । या आपो भूमाबुक्षिताः ताभिरोषधीः
पयस्वतीः सारवतीः क्षणुत कुरुत । हे नरो जलस्य नेतारो मरुतो
यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चत तत्र देशे ऊर्जं सारोपेतमहं,
सुमतिं शोभनबुद्धियुक्तां प्रजाश्च पिबन्थ सिञ्चथ सत्यादयतेत्यर्थः ।
अथ तृतीयस्य हविषो याज्याऽनुवाक्ययोः प्रतीकं दर्शयति । “उदु
त्यं चित्रं” इति । उदु त्यं जायवेदसमिति पुरोऽनुवाक्या । चित्रं
देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमक्राण्डस्य चतुर्थप्रपाठके

व्याख्यातं । कल्पः । 'पुरस्तात् स्थितः सुवाङ्मतीरुपजुहोति और्व-
भृगुवच्छुचिमग्नवानवदाज्वे, इति । तत्र प्रथमामाह । "और्व-
भृगुवच्छुचिमग्नवानवदाज्वे । अग्निः समुद्रवाससं" इति । और्व-
दय ऋषयः तद्वच्छुचिं समुद्रे वसन्तमग्निमुपदिश्य जुहोमीत्यर्थः ।
द्वितीयामाह । "आसवः सदितुर्वथा भगस्येव भुजिः ऊवे ।
अग्निः समुद्रवाससं" इति । *सवितुः प्रसवमिव भगस्य भोगमिव ।
अग्निमित्यादि पूर्ववत् । तृतीयामाह । "ऊवे वातस्वनं कविं पर्जन्य-
क्रन्धः सहः । अग्निः समुद्रवाससं" इति । वातवत् स्वनेन
ज्वालाध्वनिर्यस्य तं वातस्वनं, कविं विद्वानं, सर्वैर्मनुजैः पर्जन्यवत्
क्रन्दनीयं अप्रेक्षणीयं । सहो बलवन्तं समुद्रवाससमग्निमुद्दिश्य ऊवे
जुहोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

याज्याऽनुवाक्ये चित्रायां क्रमात्संज्ञेषु स्थिते ।

अग्न्याग्नेयेऽथ सैन्ये स्वादाय्या सन्त इति द्वयम् ॥

इह त्वाग्ने चतस्रः स्रुः प्रण आन इति द्वयम् ।

सरस्वत्यास्तयः पीपि चतस्रः पुंसरस्ततः ॥

सिनोवा द्वे सिनोवाय्या इन्द्रमिन्द्र तथैन्द्रके ।

कारौर्यामसितेत्युक्तं पिण्डीधूमस्य मन्त्रणम् ॥

* सवितुरित्यादि पूर्ववदित्यन्तपाठस्थाने यथा सवितुः सवमनुज्ञां
प्रार्थये यथा वा भगस्यादित्यस्य भुजिं हविषः स्वीकारं प्रार्थये तथैव
समुद्रवाससमग्निं जुहोमीति सो० २ पु० पाठः ।

विकल्पा हि च चत्वारो वर्षाङ्गा धूममन्त्रेण ।
 अभ्यश्च कृष्णवस्त्रेण पिमष्टि क्रन्दनाद्य हि ॥
 त्वं धामच्छदि याज्याः स्यु दिवो मातृतयागके ।
 वैकल्पिकं तत्र युगमुदु चित्रञ्च सौर्धके ॥
 त्रैर्वचयाक्षोपहोमाः पञ्चत्रिंशदिहोदिताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीय-
 काण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्वरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वे-
 दार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

ॐ तत्सत् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु
पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्येनोऽसि
गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुप-
र्योऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पा-
रय सघासि जगतीच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा
सम्पारयेत्याहैते ॥ १ ॥

वै पवमानानामन्वारोहास्तान् य एवंविद्वान् य-
जतेऽनु पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते
यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद सर्वमायुरेति न पुरा-
युषः प्रसीयते पशुमान् भवति विन्दते पजां पवमा-

नस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथवा अस्यैते गृहीता द्रोणकलश-
आधवनीयः पूतभृत् तान् यदगृहीत्वोपाकुर्यात् पव-
मानं वि ॥ २ ॥

च्छिन्द्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्याः प्राणोऽनु विच्छि-
द्येतापयामगृहीतोऽसि पूजापतये त्वेति द्रोणकलश-
मभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति पूतभृत् पवमानमेव तत् सन्तनेति सर्वमायुरेति
न पुरायुषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते पूजां ॥
॥ ३ ॥

एते वि द्विचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥*॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दीक्षां प्रारभ्य प्रकृतौ पुरा ।

यद्वहिष्यत्रमानान्तं न्यूनं तत्सर्वमीरितम् ॥ २ ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्तं पवमानग्रहादिकम् ।

चक्षून् प्रकृतौ तत्तु वर्ण्यतेऽस्मिन् प्रपाठके ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । 'वस्यै हिङ्गुह तस्यै प्रसुहि तस्यै सुहि तस्यै
 मेऽवह्था इति पुरस्ताद्वहिष्यवमानात् यजमानो जपति दशहो-
 तारं व्याचष्टे स्त्रयमाने च दशहोतारं जपति श्येनोऽसि गायत्र-
 च्छन्दा इति मध्यमायां च स्तोत्रीयायामन्वारोहं द्वितीये पव-
 माने द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीये तृतीयेन' इति । तमिममन्वारोहजपं
 विधत्ते । "यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पव-
 मानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा
 अनु त्वारभे खल्लि मा सम्पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु
 त्वारभे खल्लि मा सम्पारय सघासि जगतीच्छन्दा अनु त्वारभे
 खल्लि मा सम्पारयेत्याहैते वै पवमानानामन्वारोहास्तान् य
 एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छि-
 द्यते" इति । बहिष्यवमानो माध्यन्दिनः पवमान आर्भपव-
 मान इत्येतन्नामकाः पवमानत्रयगताः स्तोत्रविशेषाः । सामवेदे स-
 मान्नाताः पवमानाः, तान् यो यजमानो मन्त्रैरारोहति न कदा-
 चिदयं पवमानेभ्यो विच्छिन्नो भवति । श्येन इत्यादयो मन्त्राः ।
 हे बहिष्यवमान त्वं श्येनोऽसि श्येनवच्छीघ्रगतिरसि । गायत्र-
 च्छन्दाः गायत्रीच्छन्दस्तोऽप्यसि । अतस्त्वामन्वारभे अनुक्रमेणा-
 रोहामि प्राप्नोमि, निर्विघ्नेन मां सम्पारय सम्यक् पारं नय ।
 तमिमं मन्त्रं 'उपास्मै गायत्र' इत्यादिषु नवसु स्तोत्रीयासु मध्य-
 मायां पञ्चम्यां स्तोत्रीयायां गीयमानायां जपेत् । सुपर्ण इत्यादिः
 द्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यन्दिनपवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णवदु-
 त्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं 'उच्चा ते जातम-

भ्यसः' इत्यादिके माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे मध्यमायामृचि गीय-
 मानायां जपेत् । सधेत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भवपवमान
 त्वं सधासि भासनामकपक्षिवत् पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् ।
 तमिमं मन्त्रं 'स्वादृष्टय' इत्येतस्मिन्नार्भवपवमानाख्ये स्तोत्रे मध्य-
 मायामृचि गीयमानायां *पठेत् । अथ द्रोणकलशादीनामभि-
 मर्शनं विधातुं प्रसूति । "द्यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद सर्वमायु-
 रेति न पुरायुषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजां पव-
 मानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथवा अस्मैते गृहीता द्रोणकलश आ-
 धवनीयः पूतभृत् तान् यदगृहीत्वोपाकुर्यात् पवमानं विच्छि-
 न्वात् तं विच्छिद्यमानमध्वर्याः प्राणोऽनुविच्छिद्येत" इति । योऽयं
 बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्रविशेषत्रयरूपः पवमा-
 नोऽस्ति तस्य सन्ततिमविच्छेदप्रकारं द्यो यजमानो वेद स यज-
 मानः सम्पूर्णमायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पि-
 तात् सम्पूर्णदायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युनाऽसौ न विद्येत, प्रजापशु-
 समृद्धश्चायं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्तयो ग्रहाः, इमे ऐन्द्र-
 वायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति, तत्र तावत् पवमानस्य सम्ब-
 न्धिन एते ग्रहाः सन्ततिमिद्वयं गृह्यन्तामिति प्राप्तं, सोऽयं पक्षो
 न सम्भवति, मन्त्रकाण्डे ध्रुवग्रहर्तुग्रहयोर्मध्ये पवमानग्रहार्थानां
 मन्त्राणामनाम्नातलात्, षष्ठकाण्डे तद्विध्यभावाच्च । तदेतदुच्यते,
 "अथवा अस्मैते गृहीता द्रोणकलशे" इत्यादिना । यद्यपि पवमानस्य
 सम्बन्धिन एते द्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्स्त्रुणीं गृहीता एव

* पठेदिति सर्वत्र पाठः जपेदिति तु भवितुमर्हति ।

तथापि मन्त्राभावादगृहीतप्राचाः, तेषु चागृहीतेषु उपाकरणे पवमानविच्छेदः, तस्मिन् विच्छिन्ने अध्वर्युप्राणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तानभिष्टुशेत्, ततश्च नोक्तविच्छेदः इत्यर्थः । मन्त्रैरुदभिर्गर्शनं विधत्ते । “उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभिष्टुशे-
दिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पवमान-
मेव तत्सन्तनोति सर्वमायुरेति पुरायुषः प्रमीयते पशुमान्
भवति विन्दते प्रजां” इति । मन्तार्थऽस्तु । हे सोमरस त्वमुपया-
मेन पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । ‘इयं वा उपयामः’
इति श्रुतेः पार्थिवपात्रं उपयामशब्दस्यार्थः, तेन गृहीतं त्वं
प्रजापत्यर्थमभिष्टुशामि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिष्टुशेत् ।
उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राधव-
नीयकलशपूतभृत्कलशश्चोपयामशब्दस्यार्थः । हे सोमरस उप-
यामेन मृण्मयेन भाण्डेनाधवनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि, अत-
स्त्वां इन्द्रार्थमभिष्टुशामि । अनेन मन्त्रेणाधवनीयमभिष्टुशेत् ।
हे सोमरस उपयामेन मृण्मयेन भाण्डेन पूतभृत्कलशेन गृही-
तोऽसि, अतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽभिष्टुशामि । अनेन मन्त्रेण
पूतभृतमभिष्टुशेत् । तेन पात्रत्रयाभिर्गर्शनेन पवमानस्त्रोत्रं सन्त-
तङ्करोति । यद्यप्येषु पात्रेष्वाद्वायवादिवत्समन्तकं ग्रहणं नास्ति
तथापि रसस्तेष्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह । ‘अभिषुतमध्वर्यु-
रञ्जलिना संसिञ्चति *तमुन्नेतान्तरेषेणोद्धृत्योत्तरत आधवनी-
येऽवनयति’ इति, ‘उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदी-

* तमुन्नेतान्तरेतरेषेणो० इति सो० २ पु० पाठः ।

चीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्
 हेतुचमसेन धारां स्थावयति' इति च. 'पूतभृतो बिल उदीचीन-
 दशं पवित्रं वितत्य य आधवनीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीय'
 इति च । तदेवं त्रिषु सोमरसस्यावस्थितत्वादभिमर्शनमन्त्रेण संकृत-
 त्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमानग्रहा भवन्ति ।
 तेन पवमानस्य सन्ततत्वात् यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । त
 एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधु-
 श्वेत्यनघोरनुवाकघोरन्तराले द्रष्टव्याः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

श्वेनस्त्रीन् पवमानेषु त्रिषु मन्त्रान् क्रमाज्जपेत् ।

प्रजेन्द्रा विश्वे मन्त्राः स्वरूपयामादिकास्तयः ।

तैर्द्राणकलशादीनां स्पर्शा मन्त्रास्तु षण्मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्ययजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चीणि वाव सवनान्यथ तृतीयः सवनमवलुम्प-
 न्त्यनः शु कुर्वन्त उपाः शु हुत्वोपाः शु पात्रेऽः शुमवा-
 स्य तं तृतीयसवनेऽपि सृज्याभिषुणुयात् यदाप्याययति
 तेनाः शुमद्यदभिषुणोति तेन जीषि सर्वाण्येव तत्सव-
 नान्यः शुमन्ति शुक्रवन्ति समावद्दीर्याणिकरोति द्वा

समुद्रौ विततावजूर्या पर्यावर्तेते जठरेव पादाः । तयोः
पश्यन्तो अतियन्त्यन्यमपश्यन्तः ॥ १ ॥

सेतुनातियन्त्यन्यं । द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः
केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् । तिरोधायैत्यसितं
वसानः शुक्रमादत्तेऽनुहाय जार्यै । देवा वै यद्यज्ञेऽकु-
र्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्त-
मन्वतामिहोचं वृत्तमकुर्वन् तस्माद्विव्रतः स्यात् द्वि-
ह्यमिहोचं जुह्वति पौरुषमासं यज्ञमग्नीषोमीयं ॥ २ ॥

पशुमकुर्वन् द्वाश्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वन् वैश्वदेवं
प्रातःसवनमकुर्वन् वरुणप्रधासान्माध्यन्दिनं सवनं
साकमेधान् पितृयज्ञं त्वम्बकांस्तृतीयसवनमकुर्वन्
तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजिगांसन् तन्मन्ववायन् ते-
ऽब्रुवन्नध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्या-
ध्वरत्वं ततो देवा अभवन् परासुरा य एवं विद्वा-
न्सोमैर्न यजते भवत्यात्मना पराऽस्य धातव्यो भवति ।

॥ ३ ॥

अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मना परा चीणि च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

आद्यानुवाके विहिताः पवमानग्रहास्तथः ।

अथ द्वितीये सवनानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसवनगत
उपांशुग्रहपात्रे सोमांशुप्रक्षेपं, तस्य चांशोस्तृतीयसवनगताभि-
षवसंसर्गं विधत्ते । “त्रीणि वाव सवनान्यथ तृतीयः सवन-
मवलुप्यन्यत्रः कुर्वन्त उपांशुः ऊतोपांशु पात्रेऽंशुम-
वास्त तं तृतीयसवनेऽपि सृज्याभिषुण्णयात् यदाप्याययति ते-
नांशुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि सर्वाण्येव तत्सवनान्यंशुमन्ति
शुक्रवन्ति समावक्षीर्याणि करोति” इति । प्रातःसवनं माध्यन्दिनं
सवनं तृतीयसवनं चेत्येवं सवनानि त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूच्यते
सोम एव प्रातःसवने माध्यन्दिने च न तृतीयसवने । ऋजीष-
मेव तत्राभिषूयते । अत एव षष्ठकाण्डे गायत्र्याः सोमाहरण-
प्रस्तावे समाह्वयते । ‘पञ्चां दे सवने समगृह्णामुखेनैकं दन्तु-
खेन समगृह्णात् तदधयत् तस्मात् द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं
च माध्यन्दिनञ्च । तस्मात् तृतीयसवनं ऋजीषमभिषुण्णन्ति धीत-
मिव हि मन्यन्ते’ इति । अथैवं सति सोमांशुरहितं तृतीयं
सवनं कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनमवलुप्यन्ति विनाशयन्ति । सूच्यते
सोमोऽत्रेत्यस्य सवनशब्दार्थस्यासम्भवात् तस्य सवनत्वं कथं सिध्यति
इति तदुच्यते । उपांशुग्रहं ऊत्वा तस्मिन्नुपांशुपात्रे कञ्चिदन-
भिषुतसोमांशुं प्रक्षिप्य तृतीयसवनपर्यन्तं प्रज्ञातं निधाय तृतीय-
सवने तमंशुं ऋजीषे संसृज्याभिषुण्णयात् । तस्मिन्नभिषवे तमंशुं
वसतीवरीभिरङ्गिराप्याययति । तेनाप्यायनेनेतरसवनवदिदमप्या-
प्यायितसोममंशुयुक्तं भवति । अंशुना सह अभिषवं कृत्वा निष्पी-

उनात् ऋजीषयुक्तमपि भवति । एवं च सति, तत्तथा सति, तृतीय-
 सवनेन सह सर्वाण्यपि सवनानि सेतव्यसोमांशुयुक्तानि शुक्र-
 वन्ति स्रव्यमानसोमांशुगतरसवन्ति कृत्वा तुल्यवीर्याणि कृतानि
 भवन्ति । अथानन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह ।
 ‘प्रक्षप्यन्तो यद्दानवेक्षन्ते द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ द्वे
 द्रधसौ इति द्रोणकलशं’ इति । पाठस्तु । “द्वौ समुद्रौ वितता-
 वजूर्यौ पर्यावर्तते जठरेव पादाः । तयोः पश्यन्तो अतियन्त्य-
 मपश्यन्तः सेतुनातियन्त्यं । द्वे द्रधसौ सततो वस्त एकः केशी विश्वा
 भुवनानि विद्वान् । तिरोधायैत्यसितं वसानः शुक्रमादत्ते अनु-
 ह्राय जायै” इति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयरूपत्वमहोरात्र-
 द्वयरूपत्वञ्चारोप्य पूतभृदाधवनीयौ सूयेते । द्वौ समुद्रौ विततौ
 विस्तीर्णौ, अजूर्यौ अजीर्णौ कदाचिदप्यशुयन्तौ, तादृशावेतौ
 पर्यायेणावर्तते । तत्र दृष्टान्तः जठरा समुद्रस्योदरे पादा इव ।
 यथा पादसदृशा ऊर्मयः समुद्रमध्ये पर्यायेणावर्तन्ते प्रथम-
 मेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभृत्कदाचिदुपयुज्यते
 कदाचिदाधवनीय इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभृदाध-
 वनीयौ पुनरहोरात्ररूपौ वर्तते । तयोर्मध्ये अन्यमहारात्मकं जनाः
 पश्यन्तोऽतियन्ति उत्तरन्ति । अथान्यं रात्रिरूपं अपश्यन्तो जनाः
 सेतुसदृशेन नौरूपेण साधनेनातियन्ति । उत्तरस्य हविर्धान-
 स्योपरिष्ठान्नीडे परिश्रितेऽवस्थितस्याधवनीयस्य तिरोहितत्वादपश्यन्त
 इत्युच्यते । तस्यैव हविर्धानस्य प्रधुरे तिरोधानरहिते पूतभृतोऽव-
 स्थितत्वात् पश्यन्त इत्युच्यते । चमसगणे पयसां धारकत्वादुभयोः

समुद्रत्वं । अथ द्रोणकलश आदित्यात्मना स्त्रयते । एक आदित्यः
 द्वे द्रधसी अहोरात्रे उभे वाससी वस्ते अहस्करी आच्छादयति ।
 कीदृशे द्रधसी सतती, सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते । तर्ह्यङ्गो रा-
 त्रेषु मध्ये कश्चित् विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः केशी
 केशसमानरक्षियुक्तः, विश्वा भुवनानि विद्वान् सर्वान् लोकान्
 स्वरक्षिभिः प्रकाशयमानः । उक्तयोर्वस्त्वयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्वं
 मलिनं, अहोरूपन्तु शुक्लं । यदा रात्रिरूपमसितं वस्त्वं वसानो
 वर्तते तदा स्वात्मरूपं तिरोधाय गच्छति । अथ जायं जीर्णा-
 या रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्वं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं श्वेतं
 वस्त्रमादत्ते । यथायमादित्यः कदाचित् तिरोद्धितो भवति
 कदाचिदाविर्भवति । एवमयं द्रोणकलशोऽपि हविर्धानस्याधस्तात्
 तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मात् प्रदेशाद्वहिरागीत
 आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः । अथ यस्य सोम-
 यागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विधिभ्यश्चान्यान् परिशिष्टान्
 मन्त्रान् विधींश्च दर्शयितुमिदमौपानुवाक्यकाण्डमारभ्यं, तस्मिन्
 सोमयागं विधातुं प्रसूति । “देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा
 अकुर्वन्त ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमतन्वताग्निहोत्रं व्रतम-
 कुर्वन्त तस्माद्विप्रतः स्याद्विह्यग्निहोत्रं जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नी-
 षोमीयं पशुमकुर्वन्त दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वन्त वैश्वदेवं प्रातः-
 सवनमकुर्वन्त वरुणप्रघासान् माध्यन्दिनं सवनं साकमेधान्
 पितृयज्ञं अश्वकां स्मृतीयसवनमकुर्वन्त तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
 गांसन् तं नान्ववायन् तेऽब्रुवन्नध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति

तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभवन् परासुराः” इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन् तत्सर्वमसुरा अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वन् । ततो देवानां जपोभावे सति पुनरपि विचार्य जपोपायमेतं सोमाख्यं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महा-यज्ञं असुरा यथा न जानन्ति तथा *प्रच्छिन्नमनुष्ठितवन्तः । तच्च नाग्निहोत्रं जुहुम इति बहिः प्रसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षाव्रतमकुर्वन् । यस्मादग्निहोत्रं सायं प्रातर्द्विर्वह्निर्जुहुति तस्मादभ्यन्तरे क्षीर-पानरूपं व्रतं सायं प्रातश्चेति दिरनुष्ठेयं । तथा बहिः पौर्णमासं यज्ञं प्रसार्थाभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन् । तथा बहिर्दर्श-सम्बन्धियोग्यं यज्ञं प्रसार्थाभ्यन्तरे अग्नेयसवनीयं पशुमकुर्वन् । ततश्चातुर्मास्यरूपं वैश्वदेवं पर्व बहिः प्रसार्थान्तः प्रातःसवनमकुर्वन् । तथा वरुणप्रघासान् बहिः प्रसार्थान्तर्माध्यन्दिनं सवनमकुर्वन् । तथा साकसेधान् पितृयज्ञं अग्निकांश्च बहिः प्रसार्थान्तस्तृतीय-सवनमकुर्वन् । तदानोमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-मैच्छन् । तदानीं बहिः प्रसारितैः अग्निहोत्रादिभिर्हविर्यज्ञैः भ्रान्ताः अन्तस्तं गोप्यं सोमयागमनुक्रमेणावगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्, इमे देवा अध्वर्यव्या अस्माभिर्ध्वरितुं हिं-सितुमशक्या अभवन्निति । तत् तस्मात् कारणान्न अध्वर्यन्ते अनेन सोम-यागेनेत्यध्वरत्वं तस्य सम्यक्त्वं । ततोऽध्वरानुष्ठानात् देवा विजयिनोऽ-भवन्, असुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमयागं विधत्ते । “य एवं विद्वान् सोमेन यजते भवत्यात्मना परास्व भ्रातृव्यो भवति” इति ।

*प्रच्छिन्नमिति सर्वत्र पाठः भ्रान्तवद्भाति ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

द्वावित्यवेक्षते पूतभृतञ्चाधवनीयकम् ।

दे द्रोणकलशं पश्येत् मन्त्रौ द्वात्रिह वर्णितौ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितियोऽनुवाकः ॥ ० ॥

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् प-
रिभूर्मा५ सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं गवे शं ज-
नाय शमवते श५ राजन्नाषधीभ्योऽच्छिन्नस्य ते रयि-
पते सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम । तस्य मे
रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे प्राणाय मे
वर्चोदा वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे ॥ १ ॥

दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेद्या५
ओचायात्मनेऽङ्गेभ्य आयुषे वीर्याय विष्णोरिन्द्रस्य
विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व
कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेना-
तीतृपं यं त्वा सोमेनामीमद५ सुपूजाः पूजया भू-

यासः सुवीरौ वीरैः सुवर्चा वचसा सुपोषः पोषै-
र्विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः ॥ २ ॥

वर्चसे पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त
इदमुन्मृजे । बुभूषन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः पूजापति-
र्यज्ञः पूजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो भूत्याभि-
पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष वै पात्रियः पूजापति-
र्यज्ञः पूजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्च-
सेनाभिपवत आमयावी ॥ ३ ॥

अवेक्षेतैष वै पात्रियः पूजापतिर्यज्ञः पूजापतिस्त-
मेव तर्पयति स एनं तृप्त आयुषाभिपवतेऽभिचरन्न-
वेक्षेतैष वै पात्रियः पूजापतिर्यज्ञः पूजापतिस्तमेव त-
र्पयति स एनं तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षकतुभ्यां
चक्षुर्भ्यां आत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरैति ता-
जक् प्रधन्वति ॥ ४ ॥

वाचे रूपेभ्यो वर्चोदा आमयावी पञ्चचत्वारिं-
शच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागे विधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते । कल्पः । 'परिभूरग्नि-
मिति सर्वः राजानं प्राणाय म इत्युपांशुं अपानाय म इत्यन्त-
र्यामं व्यानाय म इत्युपांशुमवन् वाचे म इत्यैन्द्रवाचवं दक्ष-
क्रतुर्भ्यां म इति मैत्रावरुणं चक्षुर्भ्यां म इति शुक्रामन्यौ औ-
त्राय म इत्याश्विनं आत्मने म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युक्थमायुषे
म इति भ्रुवं इति । तेजसे मे ओजसे मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चा-
दा वर्चसे वपस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यान् षोडशिनमिति विष्णो-
र्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्येत्याधवनीयं विश्वेषां देवानामिति
पूतभृतं कोऽसि को जासेत्याहवनीयमिति विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति
सर्वः राजानम्' इति च । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु । "परिभूरग्निं
परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् परिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन
स नः पवस्व शङ्गवे शं जनाय शमर्वते शः राजन्नोषधीभ्योऽच्छिन्नस्य
ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम । तस्य मे रास्व
तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे" इति । हे सोम त्वमग्निं
परिभूः परितो व्याप्तवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान् देवांस्य व्याप्तवा-
नसि । मां ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्याप्तवानसि । स तन्नोऽस्तान्
पवस्व शोधय । हे राजन् अस्मदीयाभ्यो गोजनाद्यौषधीभ्यः शं
सुखं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादात् वयं अच्छिन्नस्यानु-
पध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रस्य धनपोषस्य दातारो भवाम । तस्य
दानार्थिना मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं
भक्षीय काले प्राप्ते पिबामि । तस्य ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलं

उन्मृजे उत्कर्षेणात्युज्ज्वलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वं राजानं सामान्याकारेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्तत्तत्पात्रगतं सोमं विशेषाकारेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु । “प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे वपस्त्रापानाय व्यानाय वाचे दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेद्याः आत्राद्यात्मनेऽङ्गेभ्य आयुषे वीर्याय विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्त्र कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेनातीदृपं यं त्वा सोमेनामीमदः सुप्रजाः प्रजया भूयासः सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैर्विष्टेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदा वर्चसे पवस्त्र तस्य मे रास्त्र तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे” इति । हे उपांशु-पात्र त्वं वर्चोदाः बलप्रदोऽसि । ततो मे प्राणायोच्छ्वासाय, वर्चसे बलाय पवस्त्र मां शोधय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा वर्चसे पवस्त्रेति शेषोऽनुषज्यते । सूत्रोक्तान्यन्तर्यामपात्रादीनि सम्योऽथ शेषं पूरयित्वाऽपानायेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निश्वासेऽधोवृत्तिः । व्यानो विष्वग्वृत्तिः । वाक् प्रसिद्धा । दक्षक्रतु प्राणापानौ । ‘प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः’ इति श्रुतेः । चक्षुषी प्रसिद्धे । अत्र शुक्रामन्यिनोर्द्वित्वात् वर्चोदाविति द्विवचनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्यमानस्य पुनः पाठः । ओत्रं प्रसिद्धं । आत्मा जीवः । अङ्गानि हस्तपादादीनि । आयुः प्रसिद्धं । वीर्यं सामर्थ्यं । ‘विष्णोरिन्द्रस्य’ इत्यनयोर्मन्त्रयोर्जठरमसीत्याद्यनुषज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठरमसि अतो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्त्र । एवमाधवनीय-पूतभूतोर्मन्त्राविन्द्रस्य विश्वेषां देवानामित्येतौ योज्यौ । हे आह-

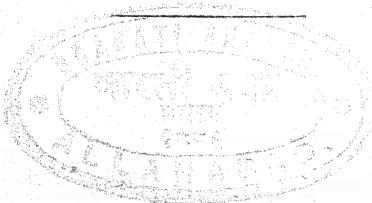
वनीय त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । 'को ह वै नाम प्रजापतिः'
 इति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दः तव नाम, यागसाधक-
 त्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतितुष्टये त्वामवेक्षे. काय
 सुखार्थं त्वामवेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतपं
 तर्पितवानस्मि, यथा यं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि. अत-
 स्त्वत्प्रसादात् प्रजया मृत्युरूपया सुप्रजाः शोभनमृत्युयुक्तो भूयासं ।
 वीरेः कर्मकुशलैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरः शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तो
 भूयासं । वर्चसा बलेन सुवर्चा शोभनबल्युक्तो भूयासं । पोषै-
 र्धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपुष्टियुक्तो भूयासं । हे सर्व-
 समष्टिरूप सोम मे विश्वेभ्यो रूपेभ्यः मम पूर्वाक्तप्राणापा-
 नादिष्वसर्वफलसिद्ध्यर्थं वर्चोदाः । त्वं वर्चसे मां शोधयस्वेत्यादिपूर्व-
 वत् । इदानीमेतैर्मन्त्रैः भूतिब्रह्मवर्चसायुरभिचारार्थिनां सोमा-
 वेक्षणं क्रमेण विधत्ते । "बुभृषन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तप्तो भूत्याभिपवते ब्रह्म-
 वर्चसकामोऽवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तप्तो ब्रह्मवर्चसेनाभिपवत आमयाव्यवेक्षेतैष वै पात्रि-
 यः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तप्त आयुषाभि-
 पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजातिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव
 तर्पयति स एनं तप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां
 श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति ताजक् प्रधन्वति" इति ।
 बुभृषन् भवितुमिच्छन् ऐश्वर्यकाम इत्यर्थः । पात्रियः पात्रेऽव-
 स्थितः एष सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साध्यो यज्ञोऽपि

प्रजापतिस्वरूपः, अतोऽनेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति, स च तप्त एनं यजमानं ऐश्वर्यार्थमभितः शोधयति । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं । चतुर्थपर्याये तेनमभिचारविषयं वैरिणं यज्ञात्मा प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽन्तरेति वैरिणं विचो जयतीत्यर्थः । स च वैरो तदानीमेव ग्रहन्ति क्षियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह यौनरुत्वं निवारयितुं दक्षक्रतुभ्यामित्यस्य योगक्षेमाभ्यामित्यर्थो व्याख्यातव्यः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

आदौ समष्टिरूपेण परिभूः सोममीक्षते ।
 प्राणेत्युपांशुमन्येषु मे वर्चेत्यनुषज्यते ॥
 अपान्तर्धामिकं व्यान शिलां वाचैर्ब्रूवायवे ।
 दक्षेति मैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रञ्च मन्दिनम् ॥
 ओन्वेत्याश्विनमात्माग्रयणमङ्गेभ्य उक्थ्यकं ।
 आ ध्रुवं वी षोडशिनं विष्णोस्तु द्रोणकुम्भकम् ॥
 इन्द्रेत्याधवनीयाख्यं जठरो यस्तयोर्द्वयोः ।
 विश्वे पूतभृतं कोऽसि वोक्षेताहवनीयकम् ॥
 विश्वे पश्येत् सर्वसोमान् भक्त्वाः सप्तदशेरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्वयः स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः पर्षुर्वेदिः परधुर्नः
 स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञकृतः स्य ते माम्निन् यज्ञ उप-
 ह्वयध्वमुप मा खावापृथिवी ह्वयेतामुपास्तावः कलशः
 सोमो अग्निरुपदेवा उपयज्ञ उप मा होवा उपहवे
 ह्वयन्तां नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्या-
 हवनीयमुपतिष्ठते यज्ञो वै मखः ॥ १ ॥

यज्ञं वाव स तदहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः
 प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्त्यं नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या
 मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्या-
 त्मनोऽनार्त्यं । नम इन्द्राय मखघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं
 मा निर्वधीरिति होचीयमाशिषमेवैतामाशास्त इन्द्रि-
 यस्य वीर्यस्यानिधीताय या वै ॥ २ ॥

देवताः सदस्यातिमार्पयन्ति यस्ता विद्वान् प्रस-
 र्पति न सदस्यातिमार्हति नमोऽग्नये मखघ्न इत्याह्वेता
 वै देवताः सदस्यातिमार्पयन्ति ता य एवं विद्वान्
 प्रसर्पति न सदस्यातिमार्हति वृढे स्वः शिथिरे समी-
 ची माऽहसस्यात् खर्यौ मा देवो द्विद्यादहस-
 स्यातु वायुरन्तरिक्षात् ॥ ३ ॥

अग्निः पृथिव्या यमः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो

देवीं द्वारौ मा मा सन्ताप्तं नमः सदेसे नमः सदेसस्य-
 तये नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे नमो दिवे नमः
 पृथिव्या अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदेने सीद्
 योऽस्मत्पाकतर उन्निवत उद्दुद्वतश्च गेषं पातं मा
 द्यावापृथिवी अद्याहः सदे वै प्रसर्पन्तं ॥ ४ ॥

पितरोऽनुप्रसर्पन्ति त एनमोश्चरा द्विसितोः सदेः
 प्रसृत्य दक्षिणाई परेक्षेतागन्त पितरः पितृमानहं
 युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति
 तेभ्य एव नमस्कृत्य सदेः प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्यै ॥ ५ ॥

मखो वा अन्तरिक्षात् प्रसर्पन्तं चयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥१॥

कल्प । 'स्वः खस्तिरित्युत्करे वेदिकरणानि पराखोपतिष्ठते'
 इति । पाठस्तु । "स्वः खस्तिर्विषयः खस्तिः पर्शुर्वेदिः परश्चरः
 खस्तिः । यज्ञिया यज्ञकृतः ख ते मास्मिन् यज्ञ उपङ्कयध्वं"
 इति । स्वः खननहेतुः । विषयो भूमिघटनहेतुः । पर्शुस्तृणादि-
 च्छेदनहेतुः । परश्चरश्चादिच्छेदनहेतुः । तत्रायं स्वः खस्ति-

रविनाशहेतुरस्तु । एवमितरेष्वपि योज्यं । एतैः स्यादिभिर्निष्पन्ना
वेदिरपि नोऽस्माकं स्वस्तिरस्तु । हे स्यादयो यूयं यज्ञिया यज्ञा-
र्हाः, अतोऽत्र यज्ञजनः स्व यज्ञसम्पादका भवत । ते यूयं मामस्मिन्
यज्ञ उपकृत्यध्वमनुजानीत । कल्पः । ‘उप मा द्यावापृथिवी इति
द्यावापृथिवी उपास्ताव इति वहिष्यवमानास्तावं कलश इति
कलशं सोम इति सोमं अग्निरित्यग्निं उपदेवा इति देवानुप यज्ञ
इति यज्ञमुप मा होत्रा इति होत्रकान् ऋयेतां ह्वयन्तां ऋयतामिति
यथालिङ्गं सर्वत्रानुषजति’ इति । एतेषां पाठस्तु । “उप मा द्यावा-
पृथिवी ऋयेतामुपास्तावः कलशः सोमो अग्निरुप देवा उप यज्ञ
उप मा होत्रा उपहवे ऋयन्तां” इति । इमे द्यावापृथिव्यौ मासुप-
ऋयेतां मामनुजानीतां । अयमास्तावो वहिष्यवमानदेशः । अत्र
यथायोगमनुषङ्गद्योतनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोणकलशादिषु
योज्यं । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुषङ्गद्योतनाय प्रयुक्तः । उपकृत्यतेऽस्मि-
न्नियुपह्वो यज्ञः, तस्मिन् यज्ञे प्रशास्तृजाह्मणाच्छंस्यादयो होत्र-
का मासुपऋयन्तां । एतैर्मन्त्रैर्यथावत् यज्ञाङ्गमुपस्थातव्यं, आहव-
नीयस्योपस्थातव्यं । आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते । “नमोऽग्नये
मखन्ने मखस्य मा यशोऽर्थादित्याहवनीयमुपतिष्ठते यज्ञो वै मखो
यज्ञं वाव स तदहन् तस्मा एव नमस्तुत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनो-
ऽनार्त्ये” इति । नमस्काराभावे मखं यज्ञं हन्ति इति मखहा
तस्मै मखन्नेऽग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादात् मखस्य यशः यज्ञानु-
ष्ठानकीर्तिः मां अर्थात् प्राप्नोतु । अस्मिन्मन्त्रे मखशब्देन यज्ञ
उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निरुदा हन्ति यदा नमस्कारो न क्रियते,

अतस्तस्मा एवं नमस्कृत्य सदसः प्राप्नो सत्यां यजमानशरीरस्थार्तिर्न भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण 'नमोऽग्नये मखन्न इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मखन्न इत्याग्नीध्रं नम इन्द्राय मखन्न इति होत्रीयं' इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । तत्राहवनीयोपस्थानं विधायाग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते । "नमो रुद्राय मखन्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्थ्यै" इति । आग्नीध्रीये धिष्णियोऽवस्थितोऽग्निर्मखद्वा रुद्रः, तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अत्रया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रमग्निसुपतिष्ठेत् । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अथ होत्रीयस्य धिष्णियस्योपस्थानं विधत्ते । "नम इन्द्राय मखन्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधोरिति होत्रीयमाशिषमेवैतामाशास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय" इति । परमैश्वर्ययोगात् होत्रीयो धिष्णियोऽग्निः इन्द्रः यज्ञघाती, तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयमिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीयस्योपस्थाने सति आशिषमेव प्रार्थितवान् भवति । सा चाशीरिन्द्रियस्य वीर्यस्याविनाशाय सम्पद्यते । उक्तमन्त्रत्रयोपस्थानं प्रशंसति । "या वै देवताः सदस्यार्तिमार्षयन्ति यस्तान् विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्क्षति नमोऽग्नये मखन्न इत्याहैता वै देवताः सदस्यार्तिमार्षयन्ति ता य एवं विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्क्षति" इति । अग्निरुद्रेन्द्ररूपाः या देवताः सदस्यवस्थितयजमानादीन् आर्तिं प्रापयन्ति । यो यजमानरुतज्ञतं विद्वान् ताः देवताः प्रसर्पति नमस्कृतेण भजते । असौ सदसि प्रविष्टोऽपि आर्तिं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नये इत्यादीन् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठेत् ।

कल्पः । 'दृढे स्यः शिथिरे समीची इति द्यावापृथिवी उपतिष्ठते
सूर्यं वायुमग्निं वज्रं सरस्वतीं सदसो दारास्त्रिति पातं पाविति
यथास्त्रिंशं सर्वज्ञानुवजति' इति । ततः प्रथममन्त्रपाठस्तु । "दृढे स्यः
शिथिरे समीची माऽहसस्तातऽहस्यो मा देवो दिव्यादऽहस-
स्तातं" इति । हे द्यावापृथिवी उपस्थानरहितं प्रति शिथिले अपि
पुनरावुपस्थातारं प्रति समीची अनुकूले सद्यौ दृढे स्यः । अत उप-
स्थातारं मां प्रतिबन्धकादहसः पातं । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । "सूर्यो
मा देवो दिव्यादऽहसस्तातु" इति । दुर्लोकविप्रधात् मया कृता-
दहसो मां सूर्यो देवः पातु । उत्तरमन्त्रपाठस्तु । "वायुरन्तरिक्षा-
दग्निः पृथिव्या वज्रः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो देवो दारौ मा
मा सन्ताप्तं" इति । वाय्वग्नियमसरस्वतीमन्त्रेषु पावित्यनुवज्ज-
नीयं । हे दारास्त्रये देव्यौ उपस्थातारं मां पुन मा सन्ताप्तमिति
सन्तापयुक्तं ना क्लृप्तं । कल्पः । 'नमः सदस इति सदो नमः
सदसस्ततय इति ब्रह्माणं नमः सखीनां पुरोगाणामित्यृत्विजो न-
मो दिवे नमः पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थात' इति । तृतीय-
मन्त्रान्तो चतुष इतोद्भाक्तातं । ऋत्विजो यजमानस्य सखायः,
तदीयकार्यनिष्पादकत्वात् । ते च सख्यव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति
पुरोगाः, तेषां चतुषे चतुःस्त्राणीयाय सख्यप्रयोगाभिज्ञाय नमः ।
कल्पः । 'अहे दैधिष्येत्यायतनात् त्वं निरस्य' इति । औदुम्बरा
दक्षिणभागे यजमानस्यायतनं । अत एव सचकार आह । 'अपरेण
ब्रह्मसदनं यजमानायतनं' इति । पाठस्तु । "अहे दैधिष्योदत-
स्त्रिष्ठान्यस्य सदने सोद योऽस्तात्याकतरः" इति । धारणसमर्थं स्थानं

दिधिषु । तत्रोत्पन्नत्वात् दैधिष्यं । अहिश्चक्षुण्णलक्षकः सर्ववदु-
 पद्रवकारित्वात् यजमानायतने समुत्पन्नः । हे हण त्वं अतोऽस्मात्
 स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मात् पाकतरो बालतरोऽप्रबुद्धः
 तस्थान्यस्य सद्ने स्थाने तिष्ठ । कल्पः । ‘उन्निवत उदुद्वतश्च गेषमि-
 त्युपविशति’ इति । ये पुरुषा मत्तोऽन्यग्नूताः ते निवन्तः न्यग्नूतेषु
 निश्चक्षुः विद्यमानत्वात्, तान् पुरुषानहं उद्नेषं उद्गतोऽस्मि । येऽपि
 मत्त उद्गताः ते पुरुषा उद्गन्तः उच्छक्षुः विद्यमानत्वात् तान-
 प्यहमुद्नेषं उच्छक्षुःपरिगम्यासं । कल्पः । ‘पातं मा द्यावापृथिवी
 अद्याह इत्युपविश जपति’ इति । अद्यास्मिन्दिवसे यदिदमहः-
 शब्दवाच्यमग्निष्टोमानुष्ठानं तस्मात् मां हे द्यावापृथिवी पातं,
 तस्मिन्नहनि वैकल्यं यथा न भवति तथा मां रक्षतमित्यर्थः ।
 यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आगन्त पितरः पितृमानिति दक्षिणार्धं परेक्षते’
 इति । तदेतद्विधत्ते । “सदो वै प्रसर्पन्तं पितरोऽनुप्रसर्पन्ति त एन-
 मीश्वरा हिंस्रिताः सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेतागन्त पितरः
 पितृमानहं पुष्पाभिर्भूयाल सुप्रजसो मया द्यूयं भूयास्तेति तेभ्य
 एव नमस्त्रात्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्थे” इति । सदः प्रसर्पन्तं
 यजमानमनु पितरोऽनुप्रसर्पन्ति तं यजमानं अनमस्त्राताः पितरो
 हिंसितुं प्रभवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागं अवेषमाणा आगन्तेत्या-
 दिमन्त्रं पठेत् । हे पितरः आगन्तन सदसः स्थानमागच्छत । आ-
 गतैर्युष्माभिरहं पितृमान् भूयासं । द्यूयं च मया सुप्रजसः शोभना-
 पत्ययुक्ता भूयास्त । अनेन मन्त्रेण पितृणां नमस्त्रातत्वात् यजमान-
 स्त्रार्तिर्न भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

एष उक्तेरे परिचिन्तं स्पष्टं तच्चैवोपतिष्ठते ।
 उप द्युभुमी अन्येषूप माहेत्यनुषज्यते ॥
 आस्ता चेति स्तोत्रदेशङ्कलेति द्रोणकुम्भकम् ।
 सोमः सोमं चाग्निरग्निमुप देवेति देवताः ॥
 उप यज्ञेति यज्ञं तमुप सेति तु होत्रकान् ।
 नमस्तय विधिस्यष्टो दृढे स्तो द्युभुवौ भजेत् ॥
 सूर्यः सूर्यं वायु वायुं पालित्येवोऽनुषज्यते ।
 अग्निर्यमसरस्वत्येतां दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥
 सदो ब्रह्मा चर्त्विजो द्यौर्भूर्नमः पञ्चभिः क्रमात् ।
 अहे त्वं निरस्योऽक्षीत्युपविश्याच वो जपेत् ॥
 आगन्त दक्षिणं पश्येत् मन्त्रा विंशतिरोरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्रष्टव्यचयुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भक्षेहि माऽऽविश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय राय-
 स्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरोवसो प्रियो
 मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्याः सध्यासं नृचक्षसं
 त्वा देव सोमसुचक्षा अक्षेयं मन्द्राभिभूतिः केतुर्य-

ज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वर्वाच्यदि-
तिरनाहतशीर्ष्णी वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वेहि
विश्वचर्षणे ॥ १ ॥

शम्भूमयोभूः स्वस्ति मा हरिवर्णं प्रचर क्रत्वे द-
क्षाय रायस्योषाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि वीभि-
षो मा मे हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे
वर्चसे । वसुमङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसव-
नस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य
पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि रु-
द्रवङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यन्दिनस्य सव-
नस्य त्रिष्टुपच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य ॥ २ ॥

पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
म्यादित्यवङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सव-
नस्य जगतीच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृ-
पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ-
प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृषिण्यं । भवा वाजस्य
सङ्गथे । हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान् मे मा वितीवृषः ।
शिवो मे सप्त ऋषीनुप तिष्ठस्व मा मेऽवाङ्गाभिमतिः ॥
॥ ३ ॥

गाः अपाम सोमममृता अभूमादर्शं ज्योतिरविदाम
 देवान् । किमस्मान् दृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृ-
 त मर्त्यस्य । यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदमिस्तत्पुनरा-
 हाजीतवेदा दिचर्षणिः । पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरि-
 न्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विना यवं चक्षुराधत्तमख्योः ।
 इष्टयजुषस्ते देव सोम स्तुतस्तोमस्य ॥ ४ ॥

शस्तोक्त्वस्य हरिवत् इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि । आपूर्या स्या मा पूरयत प्रजया
 च धनेन च । एतत्ते तत् ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह
 प्रपितामह ये च त्वामन्वच पितरो यथाभागं मन्द्ध्वं
 नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुष्माय नमो
 वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः ॥ ५ ॥

स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो
 घोराय पितरो नमो वो य एतस्मिन् लोके स्थ युष्मा-
 स्तेऽनु येऽस्मिन् लोके मां तेऽनु य एतस्मिन् लोके स्थ यूयं
 तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिन् लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो
 भूयासं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि-
 ता बभूव ॥ ६ ॥

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो

रयोणां । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यसु धातस्य
सोम देव ते नृभिः सुतस्येष्टयजुषस्तुतस्तोमस्य शस्तो-
व्यस्य यो भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभि-
र्भक्षंकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि ॥ ७ ॥

विश्वचर्षणे चिष्टुपच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपी-
तस्यातिस्तुतस्तोमस्य जीवाय नमो वः पितरो बभूव
चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

स्वाद्युपस्थानमन्त्रा ये ते चतुर्थे समीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । 'भक्षेहीति भक्षमा-
ह्वियमाणं प्रतीच्य' इति । पाठस्तु । "भक्षेहि माऽऽविश दीर्घायुत्वाय
शन्तनुत्वाय रायस्योवाय वर्चसे सुप्रजास्त्रायेहि वसो पुरोवसो ते
हृदोऽसि" इति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्ध्यर्थ-
मागच्छ । मां प्रविश । सुखकारित्वं देहशन्तनुत्वं । हे वसो निवास-
हेतोऽस्मान् वासयितुमागच्छ । हे पुरोवसो वासयितृणां धना-

दीनां मध्ये प्रथमवासयितृत्वात् मे हृदो मम चित्तस्य प्रियोऽसि ।
 कल्पः । 'अश्विनोस्त्वा वाङ्मयाः सध्यासं इति प्रतिगृह्य' इति ।
 हे भक्त अश्विनोर्देवानां भिषजोर्वाङ्मयां त्वां सध्यासं गृह्णामि ।
 कल्पः । 'नृचक्षुसं त्वा देव सोमेत्यवेक्ष्य' इति । पाठस्तु । "नृचक्षुसं
 त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषं" इति । हे सोम नृचक्षुसं नृन् चष्टे
 पश्यति तादृशं त्वां सुचक्षाः सुष्टु द्रष्टाऽहमवख्येषमवेक्षे । कल्पः ।
 'मन्द्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराशः-
 सपीतस्येति नाराशः सान् रुद्रवज्रगणस्येति माध्यन्दिने सवने
 सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराशः सपीतस्येति नाराशः सानादित्यव-
 ज्रगणस्येति तृतीयसवने सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराशः सपीतस्येति
 नराशः सादन्यत् प्राग्वसुमज्जणात् सर्वानुषजत्यन्यदेव तानि-
 न्द्रपीतस्येति यथादेवतं वा' इति । अत्र नाराशंसनामकानां
 चमसानां लक्षणं सूत्रकारेणैव दर्शितं । 'भक्तितानायाययन्त्याया-
 यस्य समेतु त इति ते नाराशंसाः' इति । पाठस्तु । "मन्द्राभि-
 भूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तप्यतु मन्द्रा सर्वाच्य-
 दितिरनाहतशोष्णीं वाग्जुषाणा सोमस्य तप्यतेहि विश्वचर्षणे शं-
 भूर्मयोभः स्वस्ति मा हरिवर्णे प्रचर क्रत्वे दक्षाय रायसोषाय
 सुवीरतायै मा मा राजन्वि बीभिषो मा मे हार्दि त्विषा वधोः ।
 वृषणे शुभ्रायायुषे वर्चसे । वसुमज्जणस्य सोम देव ते मतिविदः
 प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशः सपीतस्य पितृ-
 पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि रुद्रवज्रगणस्य सोम देव
 ते मतिविदो माध्यन्दिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य

नराशः सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष्या-
 म्यादित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगती-
 च्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशः सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्ष्यामि” इति । सुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य जुषाणा
 सोमं सेवमाना दृष्यतु । कीदृशी वाक् मन्द्रा हर्षहेतुः । अभिभृतिः
 विघ्नानामभिभवित्री । यज्ञानां केतुः कारणभृता । आदरार्थं
 पुनरपि मन्त्रेत्यादिना प्रार्थते । मन्द्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाची सुष्ठु आ-
 भिमुख्येन वर्तमाना । अदितिखण्डनीया । अनादितशोष्णी । शिरः-
 शब्देन प्राधान्यात् प्रारम्भो लक्ष्यते । अप्रतिबद्धप्रारम्भेत्यर्थः । वागि-
 त्यादि पूर्ववत् । चर्षणथो मनुष्याः, विश्वे चर्षणयः स्वभृता दस्यमौ
 विश्वचर्षणिः । तथाविध हे सोम एहि आगच्छ । कीदृशः सोमः
 शम्भूः शान्तेर्भावयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सन्
 इत्यन्वयः । हे हरिद्वर्ण हरिद्वर्ण स्वस्ति मां प्रचर । वान्तिरूपो
 विनाशो न भवति तथा मां प्रविश । किमर्थं क्रत्वादिसिद्ध्यर्थं । दक्ष
 उत्साहः । हे राजन् मां वान्त्युपद्रवेण मा विषीमिषः विशेषेण मा भी-
 षय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो हार्दि । तच्च मनस्विषा त्वदीयया
 दीप्त्या मा वधीः हिंसां मा कुरु । मनसि हिंसारहिते सति वृषा-
 दयः सिध्यन्ति । वृषणेन्द्रियं । शुभ्रो बलं । आयुर्दीर्घायुः, वर्चः कान्तिः ।
 हे सोम देव ते तव सम्बन्धि यत्प्रातःसवनं तस्य सम्बन्धो यो मधुमान्
 स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्ष्यामि । की-
 दृशस्य ते वसुमद्गणस्य अष्टमङ्ग्यका वसवो यस्मिन् गणे सोऽयं वसु-
 मान् तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणः तथाविधस्य । मति-

विदः श्रद्धायुक्तानां यजमानानां मतिं वेत्ति इति मतिवित् तस्य ।
 कीदृशस्य प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः बहिष्यमानादिमन्त्रेषु गा-
 यत्र्याख्यं कन्दो यस्य तद्गायत्रच्छन्दः तस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतः
 सोमो यस्मिन् सवने तदिन्द्रपीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पितृ-
 पीतस्येति पदद्वयं नराशंसचमसभक्षण एव प्रयोक्तव्यं नान्यत्रेत्येकः
 पक्षः । सर्वत्र पठितव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः शंस्यन्त इति नराशंसाः
 पितृविशेषाः, तैः पीतः सोमो यस्मिन् सवने तन्नराशंसपीतं तस्य ।
 • अयमेवार्थः पितृपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवज्रणस्यादित्यवज्रण-
 स्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववत् व्याख्येयौ । तत्रोभयत्र मन्त्रादिरनुषज्यते ।
 कल्पः । 'भक्षितानायाययन्त्यायायस्य समेतु त इति ते नराशंसाः' इति ।
 पाठस्तु । "आयायस्य समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णिधं । भवा वाजस्य
 सङ्गथे" इति । हे सोम त्वमायायस्य सर्वतो वर्धस्व । ते तव वृष्णिधं
 वीर्यं विश्वतः समेतु सर्वतः सङ्गच्छतां । त्वमपि वाजस्याऽन्नस्य
 सङ्गथे सङ्गमने निमित्तं भव । कल्पः । 'हिन्व मे गात्रा हरिव
 इति भक्षयित्वा नाभिदेशानभिष्टुशन्त' इति । पाठस्तु । "हिन्व मे
 गात्रा हरिवो गणान् मे मा वितीह्यः शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व
 मा मे वाङ्माभिमतिगाः" इति । हे हरिवो हरितवर्ण सोम मे
 गात्रा समङ्गानि हिन्व प्रीणय । मदीयान् गणान् पुत्रादिसमू-
 हान् मा वितीह्यः सोमपाने दृष्टारहितान् मा कुरु । किन्तु
 सर्वदा तदिच्छान् कुरु । किञ्च त्वं शिवो भूत्वा सप्तर्षीन् मूर्धच्छिद्र-
 सप्तकावस्थितान् मदीयान् प्राणानुपतिष्ठस्व तर्पयेत्यर्थः । किञ्च मदी-
 यां नाभिमतीत्य भागाः अधोविवरेण मा निर्गच्छेत्यर्थः । कल्पः ।

‘समित्पाणय उन्नेतारं पुरस्त्रत्याप्रतीक्षमायान्दपाम सोममिति महीयां वदन्तः’ इति । अतः पूर्वमुक्ताः सर्वे मन्त्राः चतुर्ग्रहानुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः । अपाम सोमेत्ययं तु मन्त्रोऽवभृथाङ्गत्वादुक्तः हि राजेत्यनुवाके प्रत्यक्षो वरुणस्य पाश इत्यस्मादुपरिष्ठात् द्रष्टव्यः । पाठस्तु । “अपाम सोममभृता अभृमादर्शं ज्योतिरविहाम देवान् । किमस्मान् कृणवद्भरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य” इति । वयं सर्वे सोममपाम तेन पीतेनामृताः देवा अभृमः । आशंसाद्योतनाय भृतार्थनिर्देशः । ज्योतिरादित्यस्वरूपमदर्शं दृष्टवन्तः । अतः देवानिन्द्रादीनविदाम लब्धवन्तः । ईदृशानस्मानरातिः पापरूपः शत्रुः किं कृणवत् किं करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिर्हिंसा सेयममृत किमु अमृतानस्मान् किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृतं । अस्मद्विषया हिंसा स्वयमेव नष्टा सा तादृशी नोऽस्मान् बाधत इति किमु वक्तव्यं । कल्पः । ‘यन्न आत्मनो मिन्दाभृदिति मिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ । पाठस्तु । “यन्न आत्मनो मिन्दाभृदग्निस्तपुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः” इति । मे मम चत्विजो यदङ्गमात्मनो मिन्दाभृत् स्वरूपान्निन्दितं हिंसितमभृत् । अग्निस्तदङ्गं पुनराहाः आहरतु । कीदृशोऽग्निर्जातवेदाः जातं यज्ञच्छिद्रं वेत्ति इति जातवेदाः । विचर्षणिः तत्पुनः समाधातुं विचक्षणः । तत्रैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह ।

‘पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहत्सतिः ।

पनर्मे अग्निना युवं चक्षुराधत्तमर्त्योः’ ॥ इति ॥

यज्ञे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्हीयते । ‘यज्ञं

पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवति' इति श्रुत्यन्तरात् । अस्मादय-
 मग्निर्धञ्जाङ्गसमाधानेन यजमानाय मद्यमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् ।
 तथैवेन्द्रो बृहस्पतिश्च यज्ञाङ्गसमाधानाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ ।
 अश्विनौ युवामप्यक्ष्योर्मदीयाच्छोऽश्चुर्दुर्धनसामर्थ्यमाधत्तं । कल्पः ।
 'सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीष्टयजुषस्ते देव सोम' इति । पाठस्तु ।
 "इष्टयजुषस्ते देव सोम स्तुतस्त्रोमस्य शस्त्रोक्थस्य हरिवत् इन्द्रपी-
 तस्य मधुमत उपहृतस्थोपहृतो भक्षयामि" इति । हे सोम देव ते
 तव सर्वान्धिरसमुपहृतैरनुज्ञातैरनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य
 ते, इष्टयजुषः इष्टसाधनानि यागसानानि यजूंषि यस्य सोऽयमिष्ट-
 यजुः तस्य । स्तुता स्त्रोमाः सामावृत्तिलक्षणाणि स्त्रोत्राणि यस्य
 सोऽयं स्तुतस्त्रोमस्तस्य । शस्त्रानि शंसितान्युक्थानि शस्त्राणि यस्य सो-
 ऽयं शस्त्रोक्थः तस्य । हरिर्हरितवर्णः, सोऽस्यास्तीति हरिवान् तस्य ।
 इन्द्रेण पीतस्तस्य । मधु माधुर्धमस्यास्तीति मधुमान् । अन्यैरनुज्ञात
 उपहृतस्तस्य । कल्पः । 'आपूर्या स्या मा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः शेषान्
 न्युष्य' इति । शेषानवशिष्टान् सोमभागान् । पाठस्तु । "आपूर्या स्या
 मा पूरयत प्रजया च धनेन च" इति । हे धाना सोमशेषा यूयमापूर्धा
 स्थ सर्वतः पूर्णा स्थिताः भवत. अतो मां प्रजया च धनेन च सर्वतः
 पूरयत । यन्म आत्मन इत्यादयो मन्त्रा हरिरसि हारियोजन
 इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्याः । कल्पः । 'सर्वे खं खञ्जमसमनून्यन्ते चीन्
 चीन् पुरोडाशशकलानुपवपन्त एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्येतैः प्रति-
 मन्त्रं' इति । चमसमनून्यन्ते चमससमीपे । पाठस्तु । "एतत्ते तत
 ये च त्वामन्वेतते पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरो यथा-

भागं मन्दध्वं” इति । हे तत् अस्मत्पितः एतत् पुरोडाशशकलरूपं ते तवान्नं. ये चान्ये त्वामनुगतास्तेषामप्येतदन्नं । पितामहेति मन्त्रे ये च त्वामनु इत्युत्तरानुषङ्गः । प्रपितामहेति मन्त्र एतत् इति पूर्वानुषङ्गः । हे पितरः सर्वेऽपि यूयमत्रास्मिन् कर्मणि यथाभागं स्वस्वभागानुसारेण मन्दध्वं हृष्टा भवत । कल्पः । ‘नमो वः पितरो रसायेति नमस्कारान् जपति’ इति । पाठस्तु । “नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुभ्राय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो नमो वो य एतस्मिन् लोके स्थ युष्माः स्तेऽनु येऽस्मिन् लोके मां तेऽनु य एतस्मिन् लोके स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिन् लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो भूयामं” इति । हे पितरो युष्माकं यो रसः सारः तस्मै नमः । एवमुत्तरत्र । शुभ्राय वल्गाय । जीवाय जीवात्मने । स्वधायै भवदीयहविर्दात्र्यै । मन्यवे क्रोधाय । घोराय शिलारूपोद्यकार्थाय । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु । ये यूयमन्यैः सह एतस्मिन् पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्तां । ये यूयमस्मिन् लोके स्थ ते यूयं मामनुवर्तध्वं । अन्यैर्वज्रभिः सह ये यूयमेतस्मिन् पितृलोके स्थ तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयित्वतमा यूयं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिन् लोके मया सह स्थिताः तेषां मनुष्याणां वासयित्वतमो भूयामं । कल्पः । ‘प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्ययर्चा वितिष्ठन्ते’ इति । विद्युज्य गच्छेद्युरित्यर्थः । पाठस्तु । “प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयः स्वाम पतथो रयीणां” इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुषः उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि
 न परिवभूव परिववितुं समर्थो नाभूत् । परिवभवः सृष्टेरप्युपल-
 क्षणं । सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा
 जुहुमः तत्फलमस्माकमसु । वयं धनानां पतयः स्याम । एतत्ते
 ततेत्याद्या मन्त्राः वाममद्य सवितरित्यस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।
 कल्पः । 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
 पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसो-
 ऽवयजनमस्यैनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये षट् शकला-
 न्यभ्याधाय' इति । अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हारि-
 योजनभक्षिणः । आत्मकृतस्येत्यादिमन्त्रत्रयङ्गतं । हे शकल देव-
 विषये यदस्माभिः कृतमेनः तस्यावयजनं विनाशकमसि । एवं
 मनुष्यपितृमन्त्रयोर्द्याज्यं । कल्पः । 'अपरेण चात्वालमास्तावे वा
 प्रत्यञ्चश्चमसिनः स्वं स्वञ्चमसरसमवघ्रेण भक्ष्यन्त्यप्सु धौतस्य सोम-
 देव ते' इति । पाठसु । "अप्सु धौतस्य सोम देव ते नृभिः सुतस्येष्ट-
 यजुषस्तुतस्त्रोमस्य शस्त्रोक्थस्य यो भक्षो अश्वसनिर्घो गोसनि-
 स्तस्य ते पितृभिर्भक्ष्यं कृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि" इति ।
 हे सोम देव प्रक्षालनाभिषवादिविशेषणोपेतस्य ते सम्बन्धी यो
 भक्षलभागोऽश्वसनिर्घोऽश्वप्रदः यश्च गोसनिर्घोऽश्वप्रदः तदीयस्य तस्य
 भक्षभागस्य पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरैरनुज्ञातस्यांशम-
 न्यैरनुज्ञातोऽहमाघ्राणेन भक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धौतस्येते मन्त्राः
 हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

भक्ष भक्ष्यां प्रतीक्ष्यांश्च गृहीत्वा नृच वीक्षते ।

मन्त्रेति भक्षयेत्तेषां वसुरुद्रादिभेदतः ॥

आप्या भक्षितमाप्याय्य हिन्य नाभ्यभिमर्शनम् ।

अपाम कृत्वावष्टयं समायात्यप्रतीक्षणम् ॥

यन्मो पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याद्भारियोजनम् ।

आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिरावपेत् ॥

पुरोडाशांशकान् भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।

प्रजा चमसिनो यान्ति देववक्त्रौ समित्तयम् ॥

अप्सु जिघ्रन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । अ० ६ ।

भक्षे हीत्यनुवाकोऽयं *सर्वो भक्षणयोग्यतः ।

ग्रहणादौ †यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलस्तु सः ।

अर्थात्त्रिषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

ज्योतिष्टोमे ऊतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितं 'अभिषुत्या-
हवनीये ऊत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' इति ।
तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः
सन्ति । मन्त्राश्च भक्षे हीत्याद्यनुवाके समान्नातः । तत्र भक्षणं यथा
साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणानि चोदि-

* सर्वे भक्षणयोग्यामिति न्या० सा० वि० ।

† यथायोगमिति न्या० ।

तानि । नचाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समाख्या तु भक्त्या-
 नुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात् कृतस्त्रस्यायनुवाकस्य
 भक्षण एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः । अविहितान्यपि ग्रहणादी-
 न्यर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणासम्भवात् । अतस्त्रेव्ययनुवाकोऽयं
 यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र भक्षे हीत्यारभ्याऽश्विनोस्त्वा
 बाङ्गभ्यां सध्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । * एहीत्याख्यातस्य
 बाङ्गभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सो-
 म सुचक्षा अवस्थेषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षु-
 रहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्ष इत्यभिधानात् । हिनव मे गात्रा
 इत्यादिर्मामवाङ्गाभिमतिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति ।
 गात्रप्रोणनेनाधोभागे नाभेरतिक्रमनिषेधेन च तदवगमात् ।
 जरणं नार्थाक्षिप्तं । तेन विनापि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न । जरण-
 पर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः ।
 सम्यगुपवेशनादेर्भक्षणार्थत्वात् । मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामी-
 त्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्माज्जिज्ञेन समाख्यां बाधित्वा वि-
 भज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तच्चैवान्यच्चिन्तितं । अ० १० ।

मन्त्रेति वसुमद्भेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तत्तिसंयुक्तभक्षणे ॥

* एहीत्याख्यानस्येति न्या० वि० पाठः । किन्तु आङ्गानस्येति भवितु-
 मर्हति ।

† अवेक्षिषीयेति न्या० । § जर्जरार्थत्वादिति न्या० समीचीनतरः ।

लिङ्गादिभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासम्भवे वाक्ये शेषात् सर्वाऽस्तु भक्षणे ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तो भागो ह-
ष्टाया अरुचिमभिभवत्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाश-
यति । वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः ।
तत्र पूर्ववर्त्तमानेन विभज्य विनियोग इति चेत्, मैवं । न खलु तृप्ति-
र्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते. किं तर्हि भक्षणानुनिष्पादिनी
हि सा । तथा सति कस्मिन् व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनि-
युज्यते. ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवात् भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तञ्च तत्रायं भागः, तृप्ति-
सहितभक्षप्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकत्वात्. तस्मान्मन्द्रादिः सर्वा भक्षणे
विनियुज्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० ११ ।

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र चोद्वादा सर्वत्रोत यथाश्रुतम् ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्त्वहो भक्षमन्त्रतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पथते ॥

भक्षणमन्त्रे कश्चिदंशः इन्द्रपीतस्येत्येवंविधिः श्रूयते । तत्रे-
न्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा स-
त्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थत्वात् तत्रैवायं मन्त्रो

विनियुज्यते न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे. तस्मादमन्त्रकमेव तद्भ-
क्षणमित्येकः पूर्वः पक्षः । इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
वरुणपीतस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययागस्य
प्रकृतित्वात्तद्गतस्याऽग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विवृतौ सौर्यचरौ सूर्याय
जुष्टमित्येवमूहः क्रियते इह तु कर्मक्यान्नोह इति चेत्. न. कर्मभेद
इव भक्षभेदेऽप्युहितं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । इन्द्रपीतस्ये-
त्यत्र बज्रब्रीहिरुद्रव्यः । तत्पुरुषत्वे 'समासस्य' [पा० १. ट. २. २३.]
इति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमाह्नातं । इन्द्र-
प्रातिपदिकं तु खत आद्युदात्तं । तथा सति 'बज्रब्रीहौ प्रकृत्या पूर्व-
पदम्' [पा० ट. २. १.] इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् समसं
पदमप्याद्युदात्तमेव सम्पद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवने
इति विग्रहात् सवनपरत्वे सति ऐन्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसम-
र्थत्वात् सर्वभक्षणेऽप्यनूहेनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सवनं
तस्मिन् वाक्ये एवमाह्नातं 'प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः इन्द्र-
पीतस्य' इति । तस्मादन्यः पक्षो राह्यान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० १२ ।

ऊहपचे यदूह्यन्तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चकैः ।

ऐन्द्रे ऊतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥

सोमोऽभ्युनीय देवेभ्यो ऊत्वा सम्भक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥

उनीत एव सम्बन्धो न पूर्वा देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्ध्यर्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वः, पक्षः तत्प्रसङ्गात्
 कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपक्षकेनोद्देष्यविषयस्थित्यते । मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादयश्चत्विजो होत्रकाः तेषां सन्ति चमसाः ।
 पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः, तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्वातयम् ।
 तेषां चमसानामैन्द्रत्वाद्धेतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो ज्ञतः । अनन्तरं
 चमसस्ये ज्ञतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका
 अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो 'मित्रं वयं हवामहे' इति
 मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणाच्छंसी 'इन्द्र त्वा वृषभं वयम्'
 इति मन्त्रेणैन्द्रं यजति । पोता 'मरुतो यस्य हि क्षये' इति मन्त्रेण
 मरुतो यजति । एवं ज्ञत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते । तस्मिन् *भक्ष्य-
 माणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्रमित्रा-
 वरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः ।
 इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति
 तस्य शेषस्येन्द्रसम्बन्धिराहित्यात् । पुनरभ्युन्नीतस्यैवान्यार्थत्वं न पूर्व-
 शेषस्येति चेत्, न । उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति सङ्क-
 ल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः
 प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसम्बन्धिराहित्यानेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते
 ब्रूमः । माभूत् सङ्कल्पः, तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादि-
 यागार्थमेव न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं सम्भवति । तस्मा-
 दुन्नीते मैत्रावरुणादिसम्बन्धशेषे इन्द्रसम्बन्ध एवेत्युभयभक्षणे मि-
 त्रावरुणादिभिः सहेन्द्रेऽप्युपलक्षणीयः ।

* भक्ष्ये इति न्याय० वि० ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० १३ ।

द्विदेशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधां ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पानीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्ग्रहणे द्विदेवाः किं सार्धं पानीवतेन ते ।

उपलक्ष्या नवा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्यत्राग्रयणात्पानीवतो नैतस्य गृह्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पानीवानेव लक्ष्यते ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवताः, तेषां शेष आदित्यस्थालीमाग-
च्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या
आग्रयणस्थाल्याः पानीवतो गृह्यते । तस्य पानीवतस्य भक्षणे इन्द्र-
वायवादयः उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सह
इन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । यदुपांशुपात्रेण पानीवतमा-
ग्रयणात् गृह्णातीत्याग्रयणपात्रस्थापादानत्वश्रवणात् ततो निःसृतस्य
सोमरसस्य तत्सम्बन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पानीवदेवतायै ग्रहणं भवति ।
तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पानीवतस्य पूर्वदेवैश्चाकांक्षा नास्ति ।
पुनरभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः, तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रा-
वरुणादीनामिवेन्द्रस्याऽपि सम्बन्धो नापैतीति वैषम्यं । तस्मात्पानी-
वतभक्षणे इन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० १४ ।

सह पानीवता त्वष्टा तद्गुणे लक्षणेन च ।

सह लुप्रा पिबेत्युक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥

अथ विनियोगसंग्रहः ।

महीति पृषदाग्रे स्वाद्यावतीति दधिग्रहे ।

इदं विष्णुर्वैष्णवी त्यादिहमन्त्रास्तथो मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दे॒वं स॒वित॒रे॒तत् ते॒ प्रा॒ह॒ तत् प्र च॒ सु॒व प्र च॒ यज॒ बृ॒ह-
स्प॒तिर्ब्र॒ह्माऽऽयु॒ष्मत्या ऋ॒चो मा गा॒त तनू॒पात्ता॒मः स॒त्या
व आ॒शिषः॑ स॒न्तु स॒त्या आ॒कू॒तय॒ ऋ॒तञ्च स॒त्यञ्च॑ व॒दत
स्तु॒त दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तम॒स्यूर्जं॑ म॒ह्यः
स्तु॒तं दु॒हामा॑ मा स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तं ग॒म्याच्छ॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रं ॥
॥ १ ॥

अ॒स्यूर्जं॑ म॒ह्यः श॒स्त्रं दु॒हामा॑ मा श॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रं ग॒-
म्यादि॒न्द्रिया॒वन्तो॑ वना॒महे॑ धु॒क्षीम॒हि प्र॒जामि॑षं । सा मे
स॒त्याऽऽशोर्दे॒वेषु॑ भू॒याद्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं माऽऽग॑म्यात् । य॒ज्ञो व॒-
भूव॒स आ॒व॒भूव॒स प्र॒ज॒ज्ञे स॒ वा॒व॒धे । स दे॒वाना॑मधि॒पति॒-
र्व॒भूव॒सो अ॒स्माः अधि॑पतीन् करोतु व॒यः स्या॑म प॒त॒-
यो र॒यीणां॑ । य॒ज्ञो वा॒ वै ॥ २ ॥

यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयो-
 दौहमविद्वान्यजते तं यज्ञो दुहे स इष्ट्वा पापौयान् भ-
 वति य एनयोर्दौहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा
 वसौयान् भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं मच्चः स्तुतं
 दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूजं
 मच्चः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष-
 वै स्तुतशस्त्रयोर्दौहस्तं य एवं विद्वान् यजते दुह एव
 यज्ञमिष्ट्वा वसौयान् भवति ॥ ३ ॥

शस्त्रं वै शस्त्रं दुहां द्वाविःशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पृषदाज्यं भवेत् षष्ठे मन्त्रश्च दधिघर्मणः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयते । कल्पः । 'ब्रह्मन् त्स्त्वोव्यानः
 प्रशास्तः' इत्युच्यमाने 'देव सवितरेतत् ते प्राहेत्यनुद्रुत्य रश्मिरसि
 चयाय चयं जिन्वेत्युक्त्वा स्तुतेति प्रसैति' इति । पाठस्तु । "देव सवितरे-
 तत्ते प्राह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या च्छो मा
 गात तनूपात्सान्नः सत्या व आशिवः सन्तु सत्या आकूतय च्छतश्च सत्यश्च
 वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसवे" इति । हे सवितर्देव अयमुद्गाता

सोऽयाम इत्येतत् वाक्यं ते तुभ्यं ग्राह्यं तत् स्तोत्रं त्वं प्रसूय प्रकर्षेणानु-
 जाञ्च देहि. प्रयज च प्रकर्षेण च यागं निष्यादय । हे उद्गातारः.
 बृहस्पतिरेवाहं ब्रह्मा न तु मनुष्यमात्रः सोऽहं वो ब्रवीमीति शेषः.
 आयुश्मत्या च्छो मा गात आयुःस्थानोयो निर्वोहोऽस्त्वामृचस्तोति
 आयुश्मती तस्या च्छचः सकाशान्नापगच्छत । च्छगच्छरोच्चारणे
 सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपात्मानो मापगच्छत । स्तोत्रस्य
 तनूः शरीरमेव च्छक्. तान्तनूपातीति तनूपं साम. च्छगच्छराभि-
 व्यतिर्हि साक्षा क्रियते । ततस्तस्मिन् घूयमानत्ता भवतेति गीय-
 माने स्तोत्रे वो युष्माकं सस्यभिन्यो यजमानविषया आशिषो याः
 सन्ति ताः सर्वा सत्याः सन्तु. याश्च भवतामाहूतयः सङ्कल्परूपास्ता
 अपि सत्याः सन्तु । घूयं मनसा च्छतं यथार्थं स्मरत. वाचा च सत्यं
 वदत । सवितुर्देवस्य प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां स्तुत स्तोत्रं पठत ।

कल्पः । ‘स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्तस्य शस्त-
 मसीति शस्तमिन्द्रियावक्तो वनामह इत्युभयानुषजति’ इति ।
 पाठस्तु । “स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मन्त्रः स्तुत दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं
 गम्याच्छस्तस्य शस्तमस्यूर्जं मन्त्रः शस्तं दुहामा मा शस्तस्य शस्तं
 गम्यादिन्द्रियावक्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषं । सा ले सत्याऽऽशी-
 देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं मा गम्यात् । यज्ञो बभूव स आवभूव स
 प्रजज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्वभूव सो अस्माः अधि-
 पतीन् करोतु वयः स्वाम पतयो रथीणां” इति । सोऽयं मन्त्रो
 याजमानः । उद्गाहभिर्गीयमान हे स्तोत्र त्वं स्तुतस्य स्तुतमसि
 स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि. स्तोत्रजातावुत्तममसीत्यर्थः । तादृशं स्तुतं

स्तोत्ररूपं त्वं मह्यं मदर्थं जज्ञं दुहां सारं दुहे । ततः स्तुतमुत्तमं स्तोत्रं
मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः श्रवमानं हे शस्त्रं त्वं श-
स्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रजातावुत्तममसि, श्रेष्ठं पूर्ववत् । युवयोः स्तुत-
शस्त्रयोः प्रसादादिद्विधावन्त इन्द्रियैरपि पाल्युक्ताः सन्तो वनामहे
स्वापेक्षितफलं भजामहे । प्रजां पुनादिरूपां द्रवजज्ञं च धुसीमसि
सम्यादयामः । किञ्च देवेषु विषयभूतेषु जे नदीषा यजामीत्या-
शीर्षाऽस्ति सा सत्या भव्यात् । ब्रह्मवर्चसं यज्ञानुष्ठानरूपं मां प्रत्याग-
म्यादागच्छतु, उत्तरोत्तरमभिवर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीय-
मानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आबभूव पुनरप्याहुतो भवतु,
स यज्ञः प्रजज्ञे अस्माननालखेनानुष्ठातृन् प्रति प्रजावान्, अत एवा-
स्मद्गृहे स यज्ञो वाद्यधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धतां, स यज्ञोऽस्माभि-
रिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्य-
धिपतीनाधिकमनुष्ठानस्य पालकान् करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुह-
षस्य प्रसादाद् रयीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्य । तदि-
दमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते तन्निमन्द्दोहं
विधत्ते । “यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः
स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते तं यज्ञो दुहे स इहा पापीयान् भ-
वति य एनयोर्दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इहा वसीयान् भवति
स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं मह्यः स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य
शस्त्रमस्यूजं मह्यः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष
वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहसं य एवं विद्वान् यजते दुह एव यज्ञमिष्टा
वसीयान् भवति” इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं, गा दोग्धी-

त्यत्र तद्दर्शनात् । तथा सत्येतद्विचार्यते । किं यज्ञो यजमानं
रिक्तीकरोति किं वा यजमानो यज्ञमिति । तत्र यतो दोहमवि-
द्वान् यः कोऽपि दोहनात्मकमभिमन्त्रणं ब्रह्मात्मा यजेत तमेव पुरुषं
यज्ञो रिक्तीकरोति, स चेद्वा दरिद्रो भवति, विद्वांसु यज्ञं दुग्ध्वा
वसोयान् भवतीति । यद्यप्येतदभिमन्त्रणं सर्वत्र सञ्चारि तथापि
बहिष्पवमानलोचस्वाज्यशस्त्रस्य प्रथमभावित्वात् तदर्थः स्तोत्रमन्त्रः
ऋतुग्रहानुवाकात् प्राक् पठनीयः । शस्त्रमन्त्रस्त्वैन्द्रास्यहानुवा-
कादूर्ध्वं पठनीयः ।

अत्र विविधयोगसंग्रहः ।

देव ब्रह्मा सैति गाहन् स्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं समन्त्रं शस्त्रस्य मन्त्रयेच्छस्त्रमेतयोः ॥

इन्द्रः श्रेष्ठः स णामन्तो मन्त्रा अत्र त्रयो मताः ।

अत्र प्रथममन्त्रे ऋचो मा गात तन्प्रात्याज्य इत्यत्राक्षराभिव्य-
ञ्जकतया सामानि ऋचः शरीरं रक्षन्तीत्युक्तं । सोऽद्यमर्थो नवना-
थ्यायस्य द्वितीयपादे लोभादितः । अ० २ ॥

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा वाङ्मपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैस्तुतेः ॥

रथन्तरं गायत्रीत्यादौ यज्ञानं विहितं तदेतत् सामशब्दार्थ इति
प्रतिपादितं स्मारितञ्च । तदेतद्ज्ञानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् ।
स्तुतः यागप्रयोगाद्बहिर्ध्ययनकालेऽपि प्रथमानत्वात् । गुणकर्मत्वे
तु ब्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत, ततो
यागात् बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयं । मध्यकाखीजं

गानं तु प्रयाजादिवदारादुपकारकं. तस्मात् मुख्यमेतन्न तु गुणक-
मेति प्राप्ते ब्रूमः । न तावत् बहिःपाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं श-
क्नोति भूमिरधिकशुष्कोष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाद्य गानाध्ययनोप-
पत्तेः । यथा भूमिरधिको भूमौ रथमादिख्याभ्यासङ्करोति. यथा
वा ह्यन्नः शुष्कोऽप्य प्रयोगपाटवं सन्नादयति तद्वत् । नापि गुण-
कर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यं । गानेन संस्त्र-
तैर्हृगक्षरैः स्तुतिसम्भवात् 'आज्यैः स्तुवते पृष्टैः स्तुवते' इति स्तुति-
विधानात् । तस्माद्दृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वादक्षराभिव्यक्तिर्दृष्टं
प्रयोजनमित्यदृष्टत्वाकल्पनीयत्वाद्गानं संस्कारकर्म ।

अथ मोमांसा । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिञ्चितम् । अ० ५ ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्तुतिस्तोन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

सत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोर्धात्वोः प्रौढार्थवाचनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं स्तुतये मतं ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'प्रउगं शंसति निष्पेवत्वं शंसति. आज्यै-
स्तुवते पृष्टैः स्तुवते' इति । प्रउगनिष्पेवत्त्वशब्दैः शस्त्रविशेषनामनो.
आज्यपृष्ठशब्दैः तु स्तोत्रवाचित्वेन चित्राधिकरणे व्याख्यतौ । अत्र-
गीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं । प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं । तयोः
स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तं । कुतः. तुषविमोक्तवद्दृष्टार्थत्वाभात्यय-
मानेषु मन्त्रेषु अनुस्मरणेन देवता संस्मृत्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोत-
व्याया देवताया स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्धा-
त्वोऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि तदा धात्वो-

मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणा-
नुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि सुसुद्धा धा-
त्वोर्मुख्यार्था न स्यात् । लोके हि देवदत्तस्तुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः
स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षण-
परत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतु-
र्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण
देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चाज्यैर्देवं
प्रकाशयेत् पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेत् इत्येवंविध्यर्थपर्यवसानाद्वात्वोर्मुख्यार्था
वाच्ये । ततो धातुश्रुतिमवाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपे-
तयं । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् ततोऽपूर्वमस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वाप्ययजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

श्रुनाय पत्न्ये स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमो विष्ट-
 भाय धर्मणे स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः परिध-
 ये जनप्रथनाय स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नम ऊर्ज
 होत्राणां स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः पयसे हो-
 त्राणां स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः प्रजापतये
 मनवे स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नम चतुर्दशः सुव-
 र्वाट् स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः सृष्ट्यन्तां हो-
 त्रा मधो द्युतस्य यज्ञपतिर्दश एनसा ॥ १ ॥

आहुः । प्रजा निर्भक्ता अनुत्पद्यमाना मध्व्यौ स्तो-
 कावपतौ रराध सन्नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा घोरा
 ऋषयो नमो अस्त्रेभ्यः । चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ
 बृहस्पतये महि षट्चुमन्नमः । नमो विश्वकर्माणे स उ-
 पात्वस्माननन्यान्त्सोमपान् मन्यमानः । प्राणस्य वि-
 दान् समरे न धीर एनश्चक्षुवान् महि बद्ध एषान्तं वि-
 श्वकर्मन् ॥ २ ॥

प्रमुञ्चा स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वस्त्रान्बहुः । या-
 नग्रयोऽन्वतप्यन्त धिषिण्या दूयन्तेषामवया दुरिष्ट्यै स्वि-
 ष्टिन्नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा नमः पितृभ्यो अभि ये नो
 अस्थन् यज्ञकृतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षि-

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्थान्न पादत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥

तस्मिन्नेव पानीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पनीवता सह त्वष्टा-
प्युपलक्षणीयः । कुतः. त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतं ।
'अग्ना३इ पनीवा३५ सजूर्देवेन त्वष्टा सोमम्यिव स्वाहा' इत्यास्मिन्नन्त्रे
पानीवन्तमग्निं सुतान्तेन पदेन सम्बोध्य तष्टा देवेन सह पिबेत्य-
भिधानात् पादत्वेन पनीवत इव त्वष्टुः तद्देवत्वम् । ततः पनीवत्व-
द्वृषीतस्तेत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकाले सहावस्थानमात्रं
त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पादत्वं । असम्बोधितस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पादसहभाव-
मात्रेण पादत्वं 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र पुत्राणां
वोढृत्वादर्शनात् । आस्तां मन्त्रविधिवत्त्वात् त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेत् ।
न. पानीवतमाग्रयणाद्ब्रूहितीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः. तस्माददेवता त्व-
ष्टा नोपलक्षणीयः ।

• तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १५ ॥

पनीवन्तस्त्वयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययेत्तेर्देवत्वादुपलक्षणं ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वक्त्रिणा ।

अतोऽग्नेरेव दैवत्वान्नान्येषामुपलक्षणं ॥

तत्रैव पानीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं सम्बोध्य पनीवन्ता-
मधारिणस्त्वयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते । 'पनीवतस्त्रिंशतं
त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व' इति । अनुष्वधमनुप्रदाने । तत्र

आह्वयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां तद्देवलं.
अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत् । न. यजमानेन मादनीय-
स्याग्नेरेव देवतात्वात्. त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वज्रिणा माद्यन्त इति न
तेषामत्र देवलं. तस्मान्नोपलक्षणं ।

तत्रैवान्यचिन्तितं । अ० १६ ।

सोमस्याग्न इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देशेन्द्रो लक्षितोऽतो विज्ञतावपि तत्तथा ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्र-
वर्णिकोऽग्निर्देवता. न च त्रयस्त्रिंशतामिव वज्रैरदेवतात्वं । मन्त्रे वज्रिं
सम्बोध्य सोमपाहत्वाभिधानात्. तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेत् । न.
प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रः चमसः प्रकृतिः. इतरे विज्ञतिरूपाः । तथा
हि ऐन्द्रस्यः सोमो गृह्यते मोयते च । तेन ऐन्द्रेणैव सोमः ।
अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेणैव । अनैन्द्रा अ-
धर्मकाः । धर्माः साकाङ्क्षायां चोदकेन रुधर्मका इति विज्ञातित्वं ।
गृह्यमाणस्य मोयमानस्य च सोमस्यैन्द्रं 'इन्द्राय त्वा वसुमते' इत्या-
दर्घ्यहणं मन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रस्य चमसस्य भक्षणेऽग्नि-
रनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः. यद्वेदेन तदुद्देशाभावात् ।
इन्द्रस्तु दृश्यत्वादुपलक्षितः । एवं विज्ञतावनुद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं
न्याय्यं. तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः

तत्रैवान्यचिन्तितं । अ० १७ ॥

अमन्त्रं *पक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रये ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्य च विवृतौ तस्य सम्भवात् ॥

सोमेनेति विधिः सर्वप्रदानेषु समन्वतः ।

अधिकारेऽप्यनूहोऽतो मैत्रे निर्मन्त्रभक्षणं ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनै-
न्द्रेष्वमन्त्रं भक्षणमिति प्रथमः पूर्वपक्षः, तमेव मनसि निधाय पुनः
कृत्वाचिन्तायां त्रयमभिधीयते । अनैन्द्रेषूक्तरीत्या हि विवृतिलेनो-
हसम्भवादस्त्वह इति चेत् । न. अनैन्द्राणां विवृत्यासम्भवात् । सोमेन
यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतेः । सोमः कर्मणोऽङ्गं न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचि-
दङ्गं । स एव च सर्वः सोमः सर्वप्रदानेष्वध्यस्त इति सर्वाणि सम-
प्रधानानि. अत एन्द्राणामनैन्द्राणाञ्च प्रकृतिविवृतिभावासम्भ-
वात् नास्त्यत्रोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैर्नवि-
षयोऽस्तु नैतावता प्रकृतिविवृतिभावः सिध्यति । तस्मात् भक्षमन्त्रस्य
लिङ्गादैर्नमात्रविषयत्वादनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणं ।

तत्रैवान्यच्छिन्तितं । अ० १८ ।

समन्त्रकसमन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादिभक्षणं ।

ऐन्द्राग्नेयीन्द्रपीतत्वसम्भवात् तत् समन्त्रकं ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानन्तु मिश्रणं ।

मन्त्रोऽयन्तु न मिश्रार्थस्तस्मादेतदमन्त्रकं ॥

यदेतदैन्द्राग्नां गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणं. तत्रेन्द्राग्निभ्यां पीत-
सोम इन्द्रेण पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात् समन्त्रकं

*भक्षमिति न्या० वि० ।

भक्षणमिति चेत्, मैवं । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्याये-
नाशरीरस्थेन्द्रस्य पानासम्भवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत
तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यज-
मान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंलिन्द्राग्नी उद्दिश्य, तस्माद्दानं मिश्र-
विषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र भक्षणं ॥

अत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १६ ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः ।

कन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तिः ॥

द्वयोः समो बज्रग्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कश्चित् ।

नानाच्छन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितं ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठा यथास्थितः ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गा-
यत्रमेव कन्दो यस्येति मन्त्रपदसमासाभिधानादेकच्छन्दो युक्तः । ऐन्द्रे
सोमे न भक्षणमन्त्र इति चेत्, मैवं । बज्रच्छन्दोऽपि बज्रग्रीहेः
समानत्वात् एवकारं परित्यज्य गायत्रं कन्दो यस्येति विग्रहसम्भ-
वात् । एकच्छन्दस्तु सोमो न काप्यस्ति । तस्मात् नानाच्छन्द-
स्ते सोम ऐन्द्रपदान एव मन्त्रो नान्यत्र । तदेवं कृत्वाचिन्तात्रयं समा-
पितं । द्विविधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पायजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

महीनां पयोऽसि विश्वेषां देवानां तनूर्ध्वधासमद्य
 पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णोर्हृदयमस्येक-
 मिष विष्णुस्त्वानुविचक्रमे भूतिर्द्वाष्टेन वर्द्धतां तस्य
 मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृ-
 श्नियै दुग्धं यावती द्यावापृथिवी महित्वा यावच्च सत-
 सिन्धवो वितस्थः । तावन्तमिन्द्र ते ॥ १ ॥

ग्रहः स होर्जा गृह्णाम्यस्तृतं । यत् क्षणाशकुनः पृष-
 दाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्यच्छासवमृशेच्चतु-
 ष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः स्युर्यत् स्कन्देद्यजमानः प्रमा-
 युक् स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्द-
 न्ति यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
 पशून्नेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वै ॥
 ॥ २ ॥

एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति यत् पृष-
 दाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति हिरण्य-
 मवधाय गृह्णात्यमृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृ-
 तमेवास्य प्राणे दधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः
 शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यश्वमवघ्रापयति
 प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवास्मै योनेः

प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य पृष-
दाज्यं स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णु-
र्यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनोति ॥ ३ ॥

ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनेः प्राणं द्वाविंशतिश्च ॥
॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥*॥

अनुवाके पञ्चमे तु भवमन्त्रा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते । कल्पः । ‘आज्यग्रहणकाले चतुर्जुक्तां
गृह्णाति चतुरपभृति दधन्याज्यमानीय महीनां पयोऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं’ इति । पाठस्तु । “महीनां पयोऽसि
विश्वेषां देवानां तनूर्ध्व्यासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि
विष्णोर्हृदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वानु विचक्रमे भृतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां
तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्निद्ये
दुग्धमिति” इति । हे पृषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विश्वेषां
सर्वेषां देवानां तनूरसि, शरीरस्थितिहेतुत्वात् । पृषत्यो मरुता-
मश्याः अद्यास्मिन् दिने पृषतीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृध्यासं वर्धयामि ।
त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोर्यज्ञस्य हृदयं प्रिय-
मसि । हे इष सर्वदेवैरिष्यमाण विष्णुर्यज्ञः त्वामेकं मुख्यं विच-

क्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्रत्येन घृतेन दध्ना च तव भृति-
 र्माहात्म्यं वर्धतां । तस्य तादृशस्येष्टस्य देवेभ्यो ङतस्य वीतस्य देवै-
 र्भक्षितस्य च यत् द्रविणं फलमस्ति तन्मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । त्वं
 वैश्वानरं ज्योतिरसि विश्वेषां नराणां हितस्य भासकमसि । पृथिव्यै
 दुग्धमसि श्वेतवर्णाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पृषदाज्यस्य पञ्च-
 नूयार्जार्थत्वादग्नीषोमीयपशुप्रपाठके पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्ये-
 तस्मादनुवाकात् पूर्वमयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । कल्पः । ‘आग्नीध्रे प्रतिप्रस्था-
 ता दधिघर्मं गृह्णात्यौडुम्बर्थाः सुच्युपस्तीर्य यावती द्यावापृथिवी
 इति दधि गृहीत्वाऽभिघार्थ’ इति । पाठस्तु । “यावती द्यावापृथिवी
 महिषा यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्तुः तावन्तमिन्द्र ते ग्रहः स-
 हेर्जा गृह्णाम्यसृते” इति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्य
 पञ्चमस्कन्धे स्मर्यन्ते । क्षीरोदक्षुरसोदसुरोदघृतोददधिमणोद-
 क्षीरोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । हे इन्द्र द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
 वी महिषा स्वीकीयेन महिषा यावद्यौ यत्परिमाणे वर्त्तते ।
 किञ्च सप्त सिन्धवो वा यावद्वितस्तुः यावन्तं कालं स्थिताः तावन्तं ग्रहं
 गृह्णामि सर्वस्मिन् देशे सर्वस्मिन् काले तदीयं ग्रहं ऊर्जा सारेण
 सहासृतमविनाशितं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो ग्रह-
 प्रपाठके इन्द्र मरुत इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘पृषदाज्यं स्वल्पमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्य निर्णि-
 ज्य लुचः शतमानं क्षिरणं सुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत् पृष-
 दाज्यं गृहीत्वा श्वेनावघ्राप्यायतने सादयेत्’ इति । तत्र पुनर्ग्रहणं विध-
 त्तं । “यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः सुर्ध-

च्छाऽवमृशेच्चतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः सूर्यत् स्कन्देद्यजमानः प्र-
 मायुकः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृ-
 षदाज्यः स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति पशून्नेवास्मै पुनर्गृह्णाति”
 इति । पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिर्मिश्रमाज्यं पृषदाज्यं, तस्य पक्षिस्पर्शं अस्पर्शं
 भूमिपतनेन विनाशे च पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तं, तेन पशुविनाशो न
 भवति । तदेतत् पुनर्ग्रहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण प्रशस्य प्राण-
 विनाशदोषपरिहारेणापि प्रशंसति । “प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वा
 एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुन-
 र्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति” इति । ग्रहणपात्रे हिरण्यस्य
 प्रक्षेपं तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते । “हिरण्यमवधाय गृह्णात्य-
 मृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति शतमा-
 नं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” इति ।
 गृहीतस्य पृषदाज्यस्याश्वमुखस्पर्शनं विधत्ते । “अश्वमवघ्रापयति प्रा-
 जापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवास्मै योनेः प्राणं निर्भि-
 मीते” इति । अश्वस्य प्राजापत्याच्चिजन्यत्वात् प्राणस्य च स प्राणम-
 मृत्यतेत्यादिश्रुतौ प्राजापतिसृष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति
 प्राणस्य स्वकीययोनिरूपादयान्निर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्ग्रहणे विष्णो लं नो अन्तम इति मन्त्रं विधत्ते ।
 “वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पु-
 नर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्ग्रहेनैव यज्ञः सन्तनोति” इति । वि-
 ष्णो लं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके व्याख्यातः । आपस्तम्बस्य
 मते त्विदं विष्णुरिति वैष्णवो, सा च ‘युञ्जते मनः’ इत्यत्र व्याख्याता ।

ध्रुवमवनयति' इति । पाठस्तु । “ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमन्नयामसि
यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छः सुमना असत् । यथा न इन्द्र इद्दि-
शः केवलीः सर्वाः सुमनसः करत् । यथा नः सर्वा इद्दिशोऽस्माकं
केवलीरसन्” इति । वयं ध्रुवेण हविषा इदानीमवनीयमानेन
ध्रुवस्थालीगतेन सोमरसेन पूर्वं होतृचमसे स्थितं ध्रुवं सोमं अवन-
यामसि अधस्तान्नयामः । तस्योपरि त्वां सिञ्चाम इत्यर्थः । यथा येन
प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वमिज्जगत् सर्वमेव जङ्गमाजङ्गमादिकं अयच्छं
रोगरहितं । सुमनाः शोभनमनस्कं असत् भवेत् । यथा च नो-
ऽस्माकं विश्वः प्रजाः सर्वा अपि केवलीः रोगरहिताः । सुमनसः
अनुकूलमनसश्चेन्द्रः करत् इन्द्रश्च कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा
इद्दिशः दिग्वर्त्तिन्यः सर्वा एव प्रजाः । अधीनाः स्युरिति शेषः । किञ्चा-
स्माकं केवलीरसन् असाधारण्येन वर्त्तेरन् । यथैतत् सर्वं सिध्यति
तथा होतृचमसेऽवनयामीति पूर्वज्ञान्यः । त एते मन्त्रा बृहस्प-
तिसुतस्य हरिरसीत्यनयोरनुवाकयोर्ज्येष्ठे द्रष्टव्याः ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

श्वेना ततोयसवने सप्तभिश्चमसाज्जतिः ।

वषट्कृते मन्त्रहोम वडित्यनुवषट्कृते ॥

तम्पन्तां सर्वचमसान् ऊत्वा जपति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्माख्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चभिः ॥

यज्ञधोरा अनन्या ये भक्षयन्तो नमस्तिभिः ।

पूतधृत्याऽऽशिरं त्वञ्जे क्षिपेन्न त्वचतुष्टयात् ॥

भृतं भ्रुवमवेक्षेत प्रतिप्रस्थादकर्म तत् ।

द्यावाञ्चलौ गृहीत्वा विश्वे होतृचमसन्नयेत् ॥

भ्रुवमेकीकरोत्यत्र मन्त्रान्तोऽसन्नितीरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकोऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयत्यु-
क्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य चीर्येतान्यक्षरा-
णि त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव
प्रातःसवने वज्रमन्तर्धत्ते^{(१)*} उक्थं वाचीत्याह माध्य-
न्दिनः सवनं प्रतिगीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा
त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने
सवने वज्रमन्तर्धत्ते^{(२)†} ॥ १ ॥

* एषा मन्त्रस्य तदर्थवादस्य च सङ्ख्या । एवं परञ्च ।

† इतः प्रभृति आयुक्तमहेशचन्द्रन्यायरत्नेन संशोधितम् ।

उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तै-
तान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शाक्करो वज्रो वज्रैणैव
तृतीयसवने वज्रमन्तर्धत्ते^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्ति स* तु
वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे च्छन्दांसि
सम्यादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मन् दधीतेन्द्रियं मा-
ध्यन्दिने सवने पशूस्तृतीयसवन इति^(३) उक्थं वा इत्याह
प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं चीण्येतान्यक्षराणि ॥ २ ॥

त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव
प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्यादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः
प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मन्यत्त^(४) उक्थं वा
चीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्ष-
राणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं मा-
ध्यन्दिन एव सवने प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्यादयत्य-
थो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनः सवनम् ॥३॥

इन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन्यत्त^(५) उक्थं वा-
चीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि
सप्तपदा शक्करी शाक्करो पशवो जागतं तृतीयसवनं
तृतीयसवन एव प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्यादयत्यथो

* G मुस्तके सत्वा इति पाठः ।

प॒श॒वो॒ वै ज॒गती॒ प॒श॒वस्तृ॒तीयस॒वनं॒ प॒शूने॒व तृ॒तीयस॒-
वन॒ आ॒त्मन्ध॒त्ते^(७) य॒द्वै हो॒ताध्व॒र्युम॒भ्याह्व॒यत॒ आ॒व्यम॒-
स्मिन् द॒धाति॒ तद्य॒न्न ॥ ४ ॥

अ॒प॒हनी॒त पु॒रास्य॑ सं॒वत्स॒राङ्ग॒ह आ॒र्वेवी॒र॒ज्योऽसा॒
मोद॑ इ॒वेति॑ प्र॒त्याह्व॒यते॒ तेनै॒व तद॑प॒हते^(८) यथा॒ वा
आ॒यतां॑ प्र॒तीक्ष॒त ए॒वम॒ध्वर्युः॑ प्र॒तिग॒रं प्र॒तीक्ष॒ते^(९) यद॑-
भि॒प्रति॒गृणी॒याद्यथा॑य॒तथा॒ स॒मृच्छ॒ते ता॒दृगे॒व तद्^(१०)
यद॑र्द्ध॒चाक्षु॒ष्येत॒ यथा॒ धा॒व॒ज्यो ही॒यते॒ ता॒दृगे॒व तत्^(११)
प्र॒वाहु॒ग्वा कृ॒त्विजा॑मु॒ज्जीथा॒ उ॒ज्जीथ॒ ए॒वो॒ज्जा॒तृणा॑म् ॥ ५ ॥

कृ॒त्वि॒जः प्र॒णव॑ उ॒क्त्य॒शः॒सिनां॑ प्र॒तिग॒रोऽध्व॒र्युणां^(१२) य
ए॒वं वि॒द्वान् प्र॒तिगृ॒णात्य॒न्नाद॑ ए॒व भ॒वत्या॑ऽऽस्य॒ प्रजा॑यां
वा॒जो जा॑यत^(१३) इ॒यं वै हो॒ताऽसा॒वध्व॒र्युर्य॒दासी॑नः॒ शः-
स॒त्यस्या॑ ए॒व तद्वो॒ता नै॒त्यास्त॑ इ॒व ही॒यम॒थो इ॒मामे॒व
तेन॒ यज॑मानो दु॒हे यत् तिष्ठ॑न् प्र॒तिगृ॒णात्य॒मुष्या॑ ए॒व
तद॑ध्व॒र्युर्नै॒ति ॥ ६ ॥

तिष्ठ॑ती॒व ह्य॒साव॒थो अ॒मूमे॒व तेन॒ यज॑मानो दु॒हे^(१४)
यदा॑सी॒नः शः॑स॒ति तस्मा॑दि॒तः प्र॒दानं॑ दे॒वा उप॑जीव॒-
न्ति॒ यत् तिष्ठ॑न् प्र॒तिगृ॒णाति॒ तस्मा॑द॒मुतः॑ प्र॒दानं॑ मनु॒-
ष्या॒ उप॑जीवन्ति^(१५) यत् प्रा॒डासी॑नः॒ शः॑स॒ति प्र॒त्यङ्

तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते
 प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^(१९) यद्वै होताध्वर्युमाभ्याह्वयते
 वज्रमेनमभिप्रवर्तयति पराङ्गवर्तते वज्रमेव तन्नि-
 करोति^(२०) ॥ ७ ॥

सर्वने वज्रमन्तर्धत्ते । चीण्येतान्यक्षराणि । इन्द्रियं
 माध्यन्दिनः सर्वनं । न । उजातृणाम् । अध्वर्युर्नैति ।
 वर्तयत्यष्टौ च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

उक्ता प्रक्षितयाज्याख्यहोमाद्या अष्टमेऽखिलाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरभाविमन्ता वक्तव्याः । शंसितु-
 र्मन्त्रेण प्रोत्साहनं प्रतिगरः, तस्य प्रतिगरस्यानन्तरभाविषु मन्त्रेषु
 प्रथममुत्पाद्य विनियुक्ते, “यद्वै होताध्वर्युमाभ्याह्वयते वज्रमेनम-
 भिप्रवर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसर्वनं प्रतिगीर्थं चीण्येतान्यक्षराणि
 त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसर्वनं गायत्रियैव प्रातःसर्वने वज्रमन्तर्ध-
 त्ते”^(१) इति । यद्वा शंसनकाले* होता अध्वर्युमाभिमुख्येनाह्वयति ।
 आह्वानमन्त्रस्तु ‘शोसा वोम्’ इति ; तस्यायमर्थः, हे अध्वर्यो, शस्तं
 पठानि, मदीयशस्तपाठकाले प्रतिगराय त्वं सावधानो भवेति पदेन

* यदा शंसनकाम इति E पुस्तके पाठः ।

यदध्वर्युं प्रति होतुराह्वानं तदेतदञ्जप्रहारमयं होता करोति,
तस्माद्धोतृप्रयुक्तवज्रप्रहारं समाधातुं प्रातःसवनगतप्रतिगरादूर्ध्वं
'उक्थशाः' इति मन्त्रेण होतारं स्तुवीत । उक्थं शस्त्रं शंसतीत्युक्थशाः,
सम्यक् शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरप्रकारस्तु आपस्तम्बेन दर्शि-
तः, 'अध्वर्युः सदो बिले प्राङ्मुख उपविश्य इडा देवह्वरिति शस्त्रं प्रति-
गरिष्यन् जयति, अध्वर्यो शोसा वोमिति होतुरभिज्ञाय प्रदक्षिणमा-
वर्त्तमानः शोसा मोदैवेति प्रत्याह्वयते, शोसा मोद इवेति वा' इति;
प्रतिगर्तुं पात्रं धारयमाणः सदो बिले प्रत्यङ् तिष्ठन् सम्बोधनमाहृत्य
होतारं प्रत्याह्वयते, हे होताः 'शोसा' सर्वथैव मोद एव अस्माकं त्वदो-
येन प्रतिगरेणेति मन्त्रार्थः । ऋचि समाप्तायां अयमेव प्रतिगरः प्रणवा-
दिः पद्यते । अस्त्विति प्रणवस्यार्थः । हस्तशस्त्रसमाप्तावङ्गीकारवाचिना
प्रणवेनैव प्रतिगरः । प्रत्युत्तरकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । प्रातःसवने
यानि शस्त्राणि तेषां सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तदवसाने अक्षरम् 'उक्थशाः'
इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षरगतत्रित्वेन त्रिपदा गायत्री स्मर्यते । तथा
च गायत्र्या तद्युक्तं प्रातःसवनं स्मर्यते । प्रातःसवने स्रुतया गायत्र्यैव
होतृप्रयुक्तं वज्रमन्तर्हितं करोति ।

अथ मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते, "उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दि-
नः सवनं प्रतिगीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
माध्यन्दिनः सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने सवने वज्रमन्तर्धत्ते" (१)
इति । पूर्ववज्राख्येयम् । उक्थं शस्त्रं त्वदोयायां वाचि सम्यक्
प्रवृत्तमिति मन्त्रार्थः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते, "उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह

तृतीयसवनं प्रतिगौर्यं सप्तैतान्यचराणि सप्तपदा शक्नोति शाक्नोति वज्रो
वज्रेणैव तृतीयसवने वज्रमन्तर्हन्ते”^(१) इति । ‘वज्रो वै शक्नोति’
इत्युक्तत्वात् वज्रस्य शाक्नोति । अनेन सप्ताचरेण शाक्नोति वज्रेण
होतृप्रयुक्तं वज्रमन्तर्हन्तं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितमुपोद्घातमाह,
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति स तु वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे
च्छन्दांसि सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मान् दधीतेन्द्रियं
माध्यन्दिने सवने पशून् स्तृतीयसवने”^(४) इति । यः पुरुषः सवनानु-
रूपेण च्छन्दांसि कर्तुं जानाति, ‘प्रातःसवने गायत्री, माध्यन्दिने
सवने त्रिष्टुप्, तृतीयसवने जगति’ इत्येवंविधानि च्छन्दांसि ।
तानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात् सम्पादनीयानि । एतत्-
सम्पादने यः समर्थः स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यात् ।

किञ्च प्रातःसवने समाप्ते सति स्वात्मानि यस्तेजो धारयेत्, माध्य-
न्दिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्, तृतीयसवने समाप्ते सति पशून्
धारयेत्, स एव मुख्योऽध्वर्युः, इत्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्र
प्रथममन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसम्पत्तिं तेजोधारणञ्च दर्शयति, “उ-
क्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगौर्यं त्रीणैतान्यचराणि त्रिपदा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्पादयत्यथो
तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मान् धत्ते”^(५)
इति । प्रातःसवनगतानां स्तोत्रश्रवणां गायत्रीच्छन्दस्त्वत्वात् प्रातः-
सवनस्य बहिष्पवमानगता ‘उपास्मै गायत’ इत्याद्याः, आज्यस्तोत्र-
गताः ‘अग्न आवाहि’ इत्याद्याश्च गायत्रीच्छन्दस्ताः, तथा शस्ते-

अपि द्रष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन ब्राह्मणमपूर्त्तैर्गायत्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसम्पत्तिमिन्द्रियधारञ्च दर्शयति, “उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगीर्घं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं माध्यन्दिन एव सवने प्रतिगरे च्छन्दाः सि सम्पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनः सवनं इन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन्धत्ते”^(६) इति । माध्यन्दिनपवमाने ‘प्र तु द्रव’ इतिसूक्तस्य त्रिष्टुप् च्छन्दस्कृत्वात् तत् सवनं त्रैष्टुभं । प्रजापतेरुरसो वाङ्मयां च इन्द्रेण सह उत्पन्नत्वादिन्द्रसृष्ट्येन्द्रियस्य त्रिष्टुभम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसम्पत्तिं पशुप्राप्तिञ्च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति, “उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्घं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शकरी शाकराः पशवो जागतं तृतीयसवन एव प्रतिगरे च्छन्दाः सि सम्पादयत्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशून्नेव तृतीयसवन आत्मन्धत्ते”^(७) इति । शकरीजगत्योः पशुप्राप्तिहेतुत्वं, सवनगतस्त्रिष्टुप् शस्त्रार्चं जगती च्छन्दस्कृत्वात् तत् सवनं जागतं, अतः शकरीद्वारा स्वस्वोचितच्छन्दःसम्पत्तिः । तृतीयसवनस्य पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् ।

अथ प्रत्याकानं विधत्ते, “यद्वै होताध्वर्युमभ्याकृत्यत आव्यमस्मिन् दधाति तद्यन्न अपह्नीत पुरास्य संवत्सराद्गृह आवे-
वीरच्छेसा मोद इवेति प्रत्याकृत्यते तेनैव तदपह्नुते”^(८) इति । ‘आ’ समन्तात्, व्यते पीड्यते येन रोगविशेषेण स रोगविशेष आद्यः । यदा ‘होता अध्वर्यु’ सखेध्व ‘शेसा वोम्’ इति प्रष्टुमाभि-

णान्न नीनिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट । यावन्ता
वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणां न ॥ ३ ॥

नयेदैभ्यो हश्चेत यद्वैश्वकर्मेणानि जुहोति सद्-
स्यानेव तत् प्रीणत्यस्मि देवासो वपुषे चिकित्सत य-
माशिरा दम्यती वाममश्रुतः । पुमान् पुत्रो जायते
विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा रंधते गृहः । आशीर्दाया
दम्यती वाममश्रुतामरिष्टो रायः सचताः समौकसा ।
य आऽसिचत्संदुग्धं कुम्भ्या सहेष्टेन यामन्नमतिं जहा-
तु सः । सर्पिर्ग्रीवी ॥ ४ ॥

पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अक्षशासो अस्य ।
सहजानिर्यः सुमुखस्यमान इन्द्रायाशिरः सह कुम्भ्या-
ऽदात् । आशीर्म जर्जमुत सुप्रजास्त्वमिधं दधातु द्रवि-
णः सर्वर्चसं । सञ्जयन् श्वेचाणि सहसाऽहमिन्द्र
हृत्वनो अन्याः अधरान्त्सपत्नान् । भूतमसि
भूते मा धा मुखमसि मुखं भूयासं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा
परि गृह्णामि विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः ॥ ५ ॥

प्र च्यावयन्तु दिवि देवान् हः हान्तरि श्वे वयाः सि पृ-
थिव्यां पाथिवान् भ्रुवं भ्रुवेण हविषाऽव सोमन्नयामसि

यथा नः सर्वमिज्जगदयस्माः सुमना असत् । यथा
न इन्द्र इद्विशः केवलीः सर्वाः समनसः करत् । यथा
नः सर्वा इद्विशोऽस्माकं केवलीरसन ॥ ६ ॥

एनसा विश्वकर्मण्यो दक्षिणान सर्पिर्ग्रीवी वैश्वान-
राश्चत्वारिःशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रसूतिर्मन्त्रणं प्रोक्तं सप्तमे स्तुतशतकोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यन्दिनसवनगता होमविशेष-
मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ‘अथ चमसाक्षुहोति श्येनाय पत्न्ये
खाहा वष्टृहते जुहोति वष्टृखयमभिगूर्ताय नमः खाहेत्यनुवष्टृ-
हते जुहोतीत्युत्तरेणोत्तरेणानुवष्टृहते’ इति । पाठस्तु । “श्येनाय
पत्न्ये खाहा वष्टृ खयमभिगूर्ताय नमो विष्टम्भाय धर्मणे खाहा
वष्टृ खयमभिगूर्ताय नमः परिधये जनप्रथनाय खाहा वष्टृ ख-
यमभिगूर्ताय नम ऊर्जे होत्राणां खाहा वष्टृ खयमभिगूर्ताय
नमः पयसे होत्राणां खाहा वष्टृ खयमभिगूर्ताय नमः प्रजा-
पतये मगवे खाहा वष्टृखयमभिगूर्ताय नम ऋतमृतपाः सुवर्षाट्
खाहा वष्टृ खयमभिगूर्ताय नमः” इति । श्येनरूपाय पतन-
शीलाय ‘इन्द्र ऋषुभिः’ इत्यनया याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय
खाहा ऊतमिदमस्तु । वष्टृशब्दोऽवश्यमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । खयमेव
सोमपार्श्वं गन्तुमद्यतः खयमभिगूर्ताः, अवश्यं खयमभिगूर्ताय नमो-

ऽस्तु । विष्टभाय विष्टभ्यित्रे शत्रूणां विनाशयित्रे. धर्मणे धारकाय
 अस्माकं पोषकाय 'इन्द्रावरुणा सुतपाव्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय
 देवाय स्वाङ्गतं । परिधये परितो धारयित्रे. जनप्रथमाय जनानां प्र-
 स्थापनाय 'इन्द्रश्च सोमं पिवतम्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं ।
 होत्राणां होमकर्तृणामूर्जे जर्गूपायान्नप्रदाय 'आ वो वहन्तु सप्तयः'
 इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षी-
 रप्रदाय 'इयमेव नः सुहवा' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं ।
 प्रजापतये प्रजानां पालकाय. मनवेऽस्माभिर्मन्तव्याय. 'इन्द्राविष्णू
 पिवतम्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । हे ऋतपाः सत्यपालक.
 हे सुवर्वाट् स्वर्गप्रापक. ऋतमस्यदीयं यज्ञं पालयेति शेषः । तस्मै तुभ्यं
 'इमं स्तोममर्हत' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । त एते प्रस्थित-
 याज्या होमाः । कल्पः । 'हव्यन्ताः होत्रा इति सर्वान् ऊवा जपति'
 इति । पाठस्तु । "हव्यन्ताः होत्रा मधोर्घृतस्य" इति । होत्रा मधो-
 र्घृतस्येति हव्यमाना देवा मधुरेण घृतेन हव्यन्तु । त एते मन्त्राः हवी-
 यस्वनगताः 'कदाच नस्तरीः' इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । कल्पः ।
 'यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽङ्गरित्याग्नीध्रीये पञ्च वैश्वकर्मणानि ऊवा'
 इति । तत्र प्रथमावृत्तमाह । "यज्ञपतिमृषय एनसा आङ्गः । प्रजा
 निर्भक्ता अनुतप्यमाना मधुघ्नो स्तोकावप तौ रराधा सन्नस्ताभ्यां
 सृजतु विश्वकर्मा" इति । यदा प्रजाः सर्वा निर्भक्ता अन्नरहिता अनु-
 तप्यमाना भवन्ति तदानीं यज्ञपतिं एनसा संयुक्तमृषयः सर्वेऽप्या-
 ङ्गः यज्ञपत्यपराधादेव दृष्ट्याद्यभावे सत्यव्यभावे प्रजानामनुता-
 पो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति तदुच्यते । मधुर्वसन्तर्तुः.

तत्सम्बन्धिनौ चैत्रवेशाखमासौ मधस्यौ. सोमौ ज्योतिष्टोमानु-
ष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ. तादृशयोर्मासयोरनुष्ठानमङ्गत्वा तौ मासौ
प्रत्यहं यज्ञपतिरपरराध. अनेनापराधेन पापी यजमान इत्युच्य
आहुः. अतोऽयं विश्वकर्मा नोऽस्मान् यज्ञपतीन् ताभ्यां मासाभ्यां
संस्तुजतु । यथा तयोर्मासयोर्ज्योतिष्टोममनुष्ठानमस्तथा प्रेरयतु
इत्यर्थः । अथ द्वितीयामाह । “धोरा ऋषयो नमो अस्त्रेभ्यः ।
चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ बृहस्पतये महि षट् द्युमन्त्रमः । नमो
विश्वकर्माणे स उ पात्वस्मान्” इति । पूर्वोक्ता ऋषयस्ते धोरा उग्राः
अस्त्रदपराधमन्विष्य पापीयानयमिति जनानामग्रे निन्दकत्वात्.
अत एभ्य ऋषिभ्यो नमोऽस्तु । नमस्कारेण शान्ताः सन्तोऽस्मान्
मा निन्दन्तु । एषाष्टवीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च सन्धौ सन्धान-
निमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । ऋषयो यथास्मान् समनुग्रहेण क-
टाक्षेण वीक्षन्ते वयं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधरहिताः सन्तो
मनसा भक्तिं कुर्मः तथायं बृहस्पतिरनुगृह्णातु । महि षट् द्युमदि-
त्येतानि त्रीणि नमःशब्दस्य विशेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गोपे-
तत्वात् महान् । तदनुग्रहपर्यन्तं *मुत्पादनाभावादयं नमस्कारः सो-
दतीति सत् । भक्तिरखीनात्यन्तमाविर्भूतत्वात् द्युमत् । विश्वविषयं
कर्म सृष्ट्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्मै नमोऽस्तु । स
उ सोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानप्रवर्तनेन पातु । अथ तृतीयामा-
ह । “अनन्यान्त्वोमपान् मन्यमानः । प्राणस्य विद्वान्त्वमरे न धीर
एनश्चक्षुवान् महि बद्ध एषान्तं विश्वकर्मन् । प्रमुञ्चा स्वस्तये”

*० मुत्पादनाभावादिति सो० । †० नायतमा० इति सो० २ ।

सोमप.

इति । हे विश्वकर्मन् अनन्यान् त्वज्ञतिरेकेण गत्यन्तररहितान्
 अस्मान् सोमपान् मन्यमानः असोमपानेऽप्येते सोमपा इत्येवानुग्रहं
 कुर्वन् पातुमर्हतीति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । प्राणस्य विद्वान् सम-
 रे न धीर इति । यथा लोके धीरः पुरुषः परो यस्य । प्राणस्यापदं
 विद्वान् समरे न दुह्मे इव कर्तव्या तं पाति तद्वत् अयं यजमानः
 प्रमादादालस्यादिकारिणा तमोगुणेन दृतः सन्नेपाभृषीणामेनो महि
 चक्षवान् महान्तमपराधं कृतवान् । तमपराधिनं प्रमुञ्च । तस्माद-
 पराधात् प्रकर्षेण मोक्षय । किमर्थं स्वस्वये विनाशराहित्याय । अथ
 चतुर्थीमाह । “ये भक्षयन्तो न वसून्वानृजः । यान्नयोऽन्वतप्यन्त
 धिष्ण्या इयन्तेषामवया दुरिष्ठै स्त्रिष्टिक्त्वां दृष्टोतु विश्वकर्मा”
 इति । ये यद्यारः भक्षयन्तो न सोमं भक्षयन्तो विभक्षयन्त इव
 वसूनि धनान्यानृजः पूजितवन्तः यज्ञभिचारूपेण धनमर्जयित्वा
 यज्ञमक्षयैव भोगार्थं संगृहीतवन्त इत्यर्थः । धिष्णुनिवासिनोऽग्नयो
 यानन्वतप्यन्त अहो शोच्या एत इति तद्विषये खेदं कृतवन्तः
 तेषां यदृणां या दुरिष्टिर्दुष्टो यागो यागाभावः तद्वेतुरेनश्च तस्या
 अवया विनाशयित्री येयमिष्टिर्धागः तामिष्टिं नोऽस्माकं विश्वक-
 मा स्त्रिष्टिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह । “नमः पितृभ्यो अभि ये
 नो अख्यन् यज्ञतो यज्ञकाजाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणाक्षी-
 निम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट” इति । ये नोऽस्मान्भक्ष्यन् आ-
 भिमुञ्जेनापश्यन् ते यज्ञस्य कारयितारः अस्माकं यज्ञं कामयमा-
 नाः सुदेवाः सुदुद्योतमानाः । तादृशा हे पितरो वयं प्रमादालस्या-
 दिभिरकामा यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो युष्मभ्यं दक्षिणां

दक्षिणोपलक्षितं यज्ञं नीनिम नैव नीतवन्तः तस्मादेनसोऽस्मान् मा
पापयिष्ट तेन पापेनास्मान् पापिष्ठान् मा कुरुत । तैरेतैर्नेहैर्हामं
विधत्ते । “यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिणास्तेभ्यो यो दक्षिणां न
नयेद्देभ्यो वृश्चेत यद्वैश्वकर्मणानि जुहोति सदस्यानेव तत् प्रीणाति”
इति । यज्ञसभायां द्रष्टुमागत्यावस्थिता ये ब्राह्मणास्ते सर्वे दक्षिणा-
र्हाः तेषामदानेन यत् पापं तन्निवारणाय यद्योक्तानि वैश्वकर्मणा-
नि जुहुयात् । अथञ्च होम ऋत्विग्दक्षिणानन्तरभावीति कृत्वा
तन्मन्त्राः ‘उ दु त्यं जातवेदसम्’ इत्यस्यावसाने द्रष्टव्याः । कल्पः ।
‘पूतश्चेतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन् यजमानः पुर-
स्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् सह पत्न्याऽऽशिरमवनयत्यस्त्रे देवासो वपुषे चि-
कित्सतेति चतसृभिः’ इति । आशिरश्चन्द्रेण मथितं दध्यभिधीयते ।
‘आग्नीध्रे पत्न्याशिरं मथित्वा’ इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथ-
माद्या ऋचः पाठस्तु । “अस्त्रे देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा
दम्यतो वाममश्रुतः । पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्त्रय विश्वे
अरपा एधते गृहः” इति । देवासो हे देवाः अस्त्रे अस्त्राकं वपु-
षे शरीराय चिकित्सत अस्त्राकं शरीरं यथा पापरहितं भवति
तथा कुरुतेत्यर्थः । यत् क्षीरं दोहनपात्रखलेवाकृतादिप्रक्षेपेण
घनीभवति तादृशं दधि रेफान्ताशिरश्चन्द्रेणामिधीयते । चिकि-
त्साविशेषं प्राप्य दम्यतो पत्नीयजमानौ आशिरा दध्ना दम्यतोयं वामं
सौन्दर्यं अश्रुतः. तेन कृत्वा पुमान् पुत्रो जायते वसुश्च विन्दते ।
अथ अपि च विश्वे एतत्सम्बन्धिनः सर्वे अरपाः ज्ञानवन्तः. एतस्य
गृहः एधते । अथ द्वितीयामाह । “आशीर्दाया दम्यतो वामम-

श्रुतामरिष्टो रायः सचताः समोकसा । य आऽसिचत्संदुग्धं
 कुम्भ्या सहैष्टेन यामन्नमतिं जहातु सः” इति । आशीर्दाया आ-
 शिरं पूर्वाक्तं दधि दत्त इत्याशीर्दाया तादृशौ दत्तौ वाममश्रुतां
 कल्याणं प्राप्नुतां । कीदृशौ दत्तौ समोकसौ सत्यगोको ययोस्तौ
 समोकसौ द्वौ एकवृद्धवासिनावित्यर्थः । अरिष्टो हिंसारहितः पत्नी-
 युक्तो यजमानो रायो धनानि सचतां समवैतु प्राप्नोतु इत्यर्थः । यो
 यजमान इष्टेन सह प्रीत्या युक्तः यामन् आधारभूते सोमे. संदुग्धं
 नक्तं दधिभावमापन्नं सत्यक् क्षीरं. कुम्भ्या संपूर्णेन घटेन यथा आऽ-
 सिचत् सर्वतः सितवान् स यजमानः अमतिं रोगं दुर्बुद्धिं जहातु ।
 अथ दतोयामाह । “सर्पिर्घीवी पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अन्न-
 शासो अस्त्य । सहजानिर्यः सुमन्त्रस्यमान इन्द्रायाशिरं सह कुम्भ्या
 ऽदात्” इति । अस्त्य यजमानस्य जाया सर्पिर्घीवी स्निग्धकण्ठा
 कोमलध्वनियुक्ता. पीवरी पुष्टसर्वावयवयुक्ता भवतु । अस्त्य यजमा-
 नस्य पुत्राः पीवानः पुष्टसर्वाङ्गाः अन्नशासः कदाचिदपि व्याध्या-
 दिजनितकार्ष्ण्यरहिताः सन्तु । यो यजमानः सुमन्त्रस्यमानः शो-
 भनं यज्ञं कर्तुमिच्छन्निन्द्रायाशिरं पूर्वया कुम्भ्या सह ऽदात् प्रभूतं
 दत्तवानित्यर्थः. तस्यास्य यजमानस्य जायेति पूर्वज्ञान्यः । कीदृ-
 शो यजमानः सहजानिः सहावस्थिता जाया यस्यासौ सहजानिः.
 आशीर्दानकाले जायापि सहावस्थितेत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह ।
 “आशीर्म जर्जमुत सुप्रजास्त्वमिव दधातु इविणं सर्वसं. सन्नयन्
 चेन्नाणि सहसाऽहमिन्द्र क्षणानो अन्याः अधरान्त्सपत्नान्” इति ।
 सकारान्तोऽयमाशिसृष्टः प्रार्थनामाचष्टे । हे इन्द्र मे आशीः म

मेधं प्रार्थना. भवानूर्जं दधातु मदर्थं धारयतु प्रयच्छत्वर्थः ।
उतापि च सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यत्वं इषमन्नं द्रविणं सवर्चसं वर्चःस-
हितं प्रयच्छतु । अहं त्वत्प्रसादात् क्षेत्राणि वैरिसन्मन्थीनि सहसा
वलेन सञ्जयन् स्वात्मानि धारयन् अन्यान् सपत्नान् वैरिणः अध-
रान् द्रष्टवान् अस्रदाज्ञाधारिणः क्षुर्वाणो भूयासं । अस्याशिरव-
नयनस्य तृतीयसवनगताभिष्वार्थत्वादेते मन्त्राः ‘कदाचन वाममध’
इत्यनयोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः । कल्पः । ‘भूतमसि भूते मा धा
इति प्रतिप्रस्थाता भुवमवेक्ष्य’ इति । पाठस्तु । “भूतमसि भूते मा धा
मुखमसि मुखं भूयासं” इति । हे भुव भूतमसि नित्यसिद्धस्वरूप-
मसि. भूते नित्यसिद्धस्वरूपे स्वर्गादौ परमात्मानि वा मा धा मां
स्थापय । किञ्च मुखमसि सर्वेषु ग्रहेषु मुखोऽसि. ‘आयुर्वा एतच्च-
ज्ञस्य चद्रुवः’ इति श्रुतेः. अतस्त्वत्प्रसादात् मुखं भूयासं सर्वेषां
मुखो भूयासं । कल्पः । ‘द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्यञ्ज-
लिना परिगृह्य’ इति । हे भुव द्यावापृथिवीसदृशाभ्यामञ्जलि-
पुटाभ्यां त्वां स्वीकरोमि । कल्पः । ‘विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रचा-
वयन्त्विति भुवं प्रचावयति’ इति । पाठस्तु । “विश्वे त्वा देवा वैश्वा-
नराः प्रचावयन्तु दिवि देवान् दृष्ट्वान्तरिक्षे वचांसि पृथिव्यां
पार्थिवान्” इति । हे भुव वैश्वानराः विश्वेषां नराणां हितकारि-
त्वेन सम्बन्धिनः सर्वे देवास्त्वां प्रचावयन्तु स्वस्थानाञ्चालयन्तु. त्वं
च दिवि देवान् द्रढीकुरु. अन्तरिक्षे वचांसि पक्षिणो द्रढीकुरु.
पृथिव्यां पर्वतादीन् द्रढीकुरु. न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वं जग-
च्चालय । कल्पः । ‘भुवं भुवेणेति पुरस्तात् प्रत्यङ्मासीनो द्वादचममे

मुख्येनाक्यते, तदानीमस्मिन्ध्वर्यौ रोगविशेषं स्थापयति, सावधान-
त्वहेतोश्चित्तकेशस्योपद्रवत्वात् । 'तत्' रोगस्थापनं यदि अध्वर्युः 'न
अपहनीत', न निराकुर्यात्, तदानीम् 'अस्य' अध्वर्योः 'गृहे' 'संव-
त्सरात्' 'पुरा' एव प्रजा 'आवेवीरन्' सर्वरोगादिभिः पीड्येरन् ।
ततस्तत्परिहाराय 'शोऽसा मोद इव' इति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्या-
ज्ञानं कुर्यात् । 'तेनैव' प्रत्याज्ञानेन 'तत्' अभ्याज्ञानं कृतं रोग-
जातम् 'अपहते' विनाशयति । प्रत्यक्षस्याभिमुख्येनाज्ञानस्य प्रत्यु-
त्तररूपमाज्ञानं परिहारः । मन्त्रस्यायमर्थः, हे हेतस्त्वं 'शोऽसा'
सर्वथा शंसैव, 'मोद इव' अस्माकं हर्ष इव, हर्ष एवेति ।

इदानीमध्वर्योरप्रमत्तत्वं विधत्ते, "यथा वा आचयतां प्रतीक्षत
एवमध्वर्युः प्रतिगरं प्रतीक्षते"^(९) इति । 'यथा' लोके पृच्छन्तं
वादिनं प्रति अभिमुख्येन निश्चयतां वाचं वक्तुं प्रतिवादी सावधानः
'प्रतीक्षते', यथा वा राजामात्यादिकं प्रति सेवको मृत्यु अभि-
मुख्येन निश्चयतां वाचं वक्तुमप्रमत्तः प्रतीक्षते, 'एवम्' अमौ 'अध्वर्युः'
'प्रतिगरं' प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षते ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा, तस्मात् कालात् प्रागेव वा प्रतिगरे
बाधं दर्शयति, "यदभिप्रतिगृणीयाद्यथायतया समृच्छते तादृगेव
तत्"^(१०) इति । अर्द्धर्चसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालः, तस्याभितो यदि
'प्रतिगृणीयात्' तदा 'यथा' प्रागतीते वा काले प्रत्युत्तरमाभा-
षमाण 'आयतया' वाचा 'समृच्छते', अभिमुख्येन या वाग्वक्तव्या
तथा निश्चयतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । 'तत्' एतत्काले प्रति-
गरोच्चारणं 'तादृग्' भवति ।

प्रतिगरविस्मरणे बाधं दर्शयति, “यदङ्गर्चाक्षुषेत् यथा धावद्भ्यो
हीयते तादृगेव तत्”^(११) इति । अङ्गर्चसमाप्तेरनन्तरं यदि प्रति-
गरो लुप्यते, तत्र दृष्टान्तः, ‘यथा’ लोके चोरव्याघ्रादिभयाकुले
महारण्ये शीघ्रं ‘धावद्भ्यः’ सार्धगतेभ्यः पुरुषेभ्यः सकाशात् कश्चि-
द्भावितुमशक्तो हीनः गच्छन् सन् चोरादिभिरुपहृतो भवति,
‘तत्’ एतदङ्गर्चप्रतिगरलोपनं ‘तादृक्’ एव । तस्मात् सावधानः
प्रतिगरकालं प्रतीचेत् ।

उद्गाढहोतृसाम्येनाध्वर्योः प्रतिगरं प्रशंसति, “प्रवाज्जग्वा ऋत्वि-
जामुद्गीथा उद्गीथ एवोद्गाढाणाम् ऋचः प्रणव उक्थशंसिनां
प्रतिगरोऽध्वर्यूणाम्”^(१२) इति । ‘ऋत्विजाम्’ उद्गाढहोत्रध्वर्यूणाम्
‘उद्गीथा’ उल्लघृगानविशेषाः ‘प्रवाज्जग्वै’ समाना एव । समानत्वं
कथमिति ?-तदुच्यते, ‘उद्गाढाणां’ सामगानामुद्गीथानामैव गानविशेषः
प्रसिद्धः, प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः, स च प्रणवपुरःसरं
गीयते । एवम् ‘उक्थशंसिनां’ होतृणां सम्बन्धो ‘प्रणव’ उद्गीथः ।
‘अध्वर्यूणां’ तु ‘प्रतिगरः’ उद्गीथः । तथा च श्रूयते ‘ॐमिति सामानि
गायन्ति । ओ३शोमिति शस्त्राणि श३सन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं
प्रतिगृह्णातीति । ॐशो३सा मोद इवेति ब्रुवन् सामवदुच्चारयति’
[का० ७०] इति ।

प्रतिगरवेदनं प्रशंसति, “य एवं विद्वान् प्रतिगृह्णात्यन्नाद एव
भदत्यास्य प्रजायां वाजी जायते”^(१३) इति ।

हेतुः शंसनकाले उपवेशनमध्वर्योश्च प्रतिगरकाले उत्थानं क्रमेण
विधत्ते, “इयं वै हेतासावध्वर्युर्धदासीनः श३सत्यस्या एव तद्धोता”

नैत्यास्त इव ह्ययमथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत् तिष्ठन् प्रतिगृणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नैति । तिष्ठतीव ह्यसावथो अमूनेव तेन यजमानो दुहे”^(१४) इति । हेतुर्भूमिस्वरूपत्वात् अयम् ‘आसीनः’ शंसेत्, तेनोपवेशनेन ‘अस्या एव’ ‘भुमेः’ हेता नापगच्छति, भूमिश्चासीनेव दृश्यते । किञ्च तथा सति ‘यजमानो’ भूमिं दुग्धे, तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अध्वर्योः स्वर्गरूपत्वादुत्थित एवायं प्रतिगृणीयात्, तथा सति अयम् ‘अध्वर्युः’ ‘अमुष्याः’ दिवो नापगच्छति, द्यौश्च ‘तिष्ठतीव’ दृश्यते, उपरि वर्त्तमानत्वात् । किञ्चाध्वर्योरुपस्थितत्वेन ‘यजमानो’ दिवं दुग्धे तत्रत्यं सारं गृह्णाति ।

प्रकारान्तरेणोपवेशनोत्थाने शंसति, “यदासीनः शंसति तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मादमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति”^(१५) इति । यस्मात् ‘आसीनो’ हेता ‘शंसति’ ‘तस्मात्’ ‘देवा’ ‘इतः प्रदानम्’ ‘उपजीवन्ति’, अस्मिन् लोके यत् प्रदीयते हविस्तदुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युः ‘तिष्ठन् प्रतिगृणाति’, ‘तस्मात्’ ‘मनुष्या’ ‘अमुतः प्रदानमुपजीवन्ति’, अमुष्य लोकाद्देवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

हेतुः प्राङ्मुखत्वमध्वर्योः प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते, “यत् प्राङ्मासीनः शंसति प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते”^(१६) इति । यस्माद्धेता प्राङ्मुखः ‘तस्मात्’ ‘प्राचीनं’ पत्नीचेत्राभिमुखं ‘रेतः’ स्थाप्यते । यस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखः तस्मात् ‘प्रजाः’ चेत्रविमुखा उत्पद्यन्ते ।

हेतुरभ्याकानात् पूर्वमिडा देवहरिति मन्त्रं जपतः प्राङ्मुख-

स्याध्वर्योरभ्याङ्गानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वाय परावृत्तिं विधत्ते, “यदे
होताध्वर्युमभ्याङ्गयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयति पराङ्मावर्तते वज्रमेव
तन्नि करोति”^(१७) इति । यद्यपि ‘शोसावोम’ इति होतुरभ्याङ्गानं
सकृदेव, तथापि चीन् अर्थान् विधातुं द्वितीयानुवादः । अत-
एवापस्तम्बेनोक्तं, ‘प्रदक्षिणमावर्त्तमानः शोसा मोदैवेति प्रत्याङ्ग-
यते’ इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

प्रत्याङ्गयेत शोसावोमं सवनेषु त्रिषूचरेत् ।

उक्थादिमन्त्रांस्तीनत्र मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतु-
पाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(१) उपयाम-
गृहीतोऽस्यृतसदसि चक्षुष्याभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य य-
ज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(२) उपयामगृहीतोऽसि
श्रुतसदसि ओत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रु-
वस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(३) देवेभ्यस्त्वा^(४) विश्वदेवेभ्यस्त्वा^(५)

विश्वेभ्यस्त्वा देवभ्यो^(६) विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तः
रक्षस्व ॥ १ ॥

तन्ते दुश्शस्त्रा माऽवस्थित^(७) मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा
वाचं मे पाहि^(८) मयि वसुर्विद्वसुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मे पाहि^(९)
मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि^(१०) भूरसि
श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि^(११) भूरसि श्रेष्ठो
रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि^(१२) यो न इन्द्रवायू
मित्रावरुणावश्विनावभिदासति भ्रातृव्य उत्पिपीते
शुभस्यती इदमहं तमधरं पादयामि यथेन्द्राहमुत्तम-
श्चेतयानि^{(१३) (१४) (१५)} ॥ २ ॥

रक्षस्व भ्रातृव्यस्त्रयोदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥*॥

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः समन्त्रो नवमे स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ‘उपयाम-
गृहीतोऽसि वाचसदसीति प्रतिनिर्ग्राह्यं गृहीत्वा न सादयति’ इति ।
पाठस्तु । “उपयामगृहीतोऽसि वाचसदसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतुपा-
भ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्त्राथ्यज्ञाभ्यां गृह्णामि”^(१) इति । हे प्रतिनिर्ग्राह्य,
त्वं उपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, वाचो वागिन्द्रियं, तत्रा-

वस्थितः 'असि', 'वाग्वा एषा यदैन्रवायवः' इति श्रुतेः । तादृशं
त्वां वाचः पालकाभ्यां 'क्रतोः' यज्ञस्य पालकाभ्यां 'ध्रुवस्य' अवि-
नाशिपालनस्य 'अस्य', 'यज्ञस्य' 'अध्यक्षाभ्यां' स्वामिभ्यामिन्द्रवा-
युभ्यां 'गृह्णामि', तदर्थं गृह्णामीत्यर्थः ।

कल्पः, 'ग्रहाणां प्रतिनिर्घाह्याणां ग्रहणादित्योपस्थानावनयन-
प्रदानान्युत्तरोत्तरैर्मन्त्रैः' इति । अस्याद्यमर्थः, प्रतिनिर्घाह्यानामकां ये
ग्रहा ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनसम्बन्धिनस्तेषां ग्रहणादिक्रिया आ-
न्वानक्रमेणोत्तरोत्तरैर्मन्त्रैर्द्रष्टव्येति । तत्रैन्द्रवायवप्रतिनिर्घाह्यस्य ग्रहण-
मन्त्र उक्तः ; मैत्रावरुणप्रतिनिर्घाह्यस्य ग्रहणमन्त्रः, "उपयामगृही-
तोऽस्युतसदसि चक्षुष्याभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णामि"^(२) इति । अतं सत्यं यज्ञो वा तत्र सीदतीति 'अतसत्' ।

आश्विनप्रतिनिर्घाह्यमन्त्रः, "उपयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि
ओत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि"^(३)
इति । अतं ओत्रेन्द्रियं तत्र सीदतीति 'श्रुतसत्' । 'चक्षुर्मैत्रा-
वरुणं ओत्रमाश्विनं' इति श्रुत्यन्तरात् ।

कल्पः, 'देवेभ्यस्वेति'^(४) आदित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता आदित्य-
स्थाल्यां सन्पातमवनीयति* इति । हे ऐन्द्रवायव, प्रतिनिर्घाह्य-
देवार्थं त्वामवनयामीति शेषः । एवं "विश्वदेवेभ्यस्त्वा"^(५) "विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः"^(६) इति मन्त्राभ्यानुत्तरयोः सन्पातावनयनं कुर्यात् । गण-
प्राधान्येन विश्वदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकप्राधान्येन विश्वेभ्य
इति व्यासनिर्देशः ।

* E एवं B पुस्तके अवनीय इति पाठः ।

कल्पः, 'विष्णुवृक्षमेष ते सोमस्तः रक्षसेत्यादित्यपात्रेण प्रति-
प्रस्थाता आदित्यस्यालोमपिदधाति' इति । "तन्ते दुश्चक्षा माव-
ख्यत्"^(७) इत्येष आन्ताते मन्त्रशेषः । हे 'उरुक्रम' 'विष्णो', रक्ष-
णार्थम् 'एष' सोमः, तवाधीनः, अतः 'तं रक्षस्व' । 'तन्ते' त्वदीयं
सोऽयं 'दुश्चक्षाः' पापदृष्टिः पुरुषो, 'मावख्यत्' मा द्राक्षीत् ।

कल्पः, 'ग्रहमध्वर्युराहाय क्षिप्रः होतारमतिद्रुत्य मयि वसुः
पुरोवसुरिति ग्रहः होत्रे प्रयच्छति' इति । पाठसु, "मयि वसुः
पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि"^(८) इति । 'वसुः' धनरूपः सोमो
'मयि' वर्तते, स कीदृशः, 'पुरोवसुः' पुरस्तेतरसमस्तधनः, यदा
पुरस्तात् प्राणादीनां वासयिता । तथाविधस्त्वं 'वाक्पा' वाचः
पालकः, अतो मम 'वाचं' 'पाहि' । यथा अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायव-
ग्रहो होत्रे दत्तः, एवमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां मैत्रावरुणाश्विनग्रहौ
देवौ । तयोः पाठसु । "मयि वसुर्विददसुस्तुष्याश्चक्षुर्मे पाहि"^(९) ।
मयि वसुः संयदसुः ओत्रपाः ओत्रं मे पाहि"^(१०) इति । 'विद-
दसुः' लब्धमस्तधनः । 'संयदसुः' प्राप्तमस्तधनः ।

कल्पः, 'ऊते वादित्यमुपतिष्ठते,* भूरसि श्रेष्ठो रक्षीनां प्राणसः
प्राणं मे पाहि"^(११) इति । हे हस्तस्य सोम त्वं 'भूरसि' सुखानां
भावयितासि, अतो 'रक्षीनां' सुखप्रकाशकानां वस्त्रानां मध्ये, त्वं
'श्रेष्ठः' असि तमेव प्राणस्य पालकः, तस्मात् 'मे' 'प्राणं' 'पाहि'
पालय । यथा अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं,
तथैवोत्तरेण मन्त्रेण मैत्रावरुणग्रहोमादूर्ध्वमादित्यमुपतिष्ठते,

* E पुस्तके 'ऊते चादित्यमुपतिष्ठते, पाठसु' इति पाठः ।

पाठस्तु, “भूरसि श्रेष्ठो रक्षोनामपानपा अपानं मे पाहि”^(१२)
इति । हे मित्रावरुणग्रह, त्वं ‘भूरसि’ सुखानामहिंसितासि, श्रेष्ठं
पूर्ववत् । आश्विनग्रहहेमादूर्ध्वभावी त्वपस्थानमन्तः शाखान्तरे
द्रष्टव्यः ।

कल्पः, ‘यदि मन्येत यजमानः पूर्वा मातिक्रान्तो भ्रातृव्य इति
प्राक्हेमादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयात् यो न इन्द्रवायू अभिदा-
सति’ इति । पाठस्तु, “यो न इन्द्रवायू मित्रावरुणावश्विनाव-
भिदासति भ्रातृव्य उत्पिपीते शुभस्यती इदमहं तमधरं पादयामि
यथेन्द्राहमुत्तमस्त्रेतयानि”^(१३) ^(१४) ^(१५) इति । हे ‘इन्द्रवायू’, ‘यो’
‘भ्रातृव्यो’ ‘नो’ अस्मान्, ‘अभिदासति’ हिजस्ति ‘उत्पिपीते’
अस्मानुत्तङ्ग्य सोमं पिवति, हे ‘शुभस्यती’ शुभस्य कर्मणः पाल-
यितारौ, ‘तं’ भ्रातृव्यम् ‘अहम्’ ‘अधरं’ पादयामि’ अपहृत्य
पादयामि । ‘इदम्’-इतिशब्देन तर्जन्या अङ्गुल्या अङ्गुष्ठेनावग्रहणं
अभिनीय प्रदर्शयते, हे ‘इन्द्र’, ‘यथा’ ‘अहं’ भ्रातृव्यात् ‘उत्तमः’
सन् ‘चेतयानि’ इहलोकपरलोकज्ञानवान् भूयासं, तथा त्वमनु-
गृह्णाणेति शेषः । मित्रावरुणाविति द्वितीयमन्त्रे अश्विनाविति
तृतीयमन्त्रे च शेषं सर्वमनुषज्य व्याख्येयम् ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

उपेति, प्रतिनिर्ग्राह्या ग्रहीतव्यास्तिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो, निनयेच्छेषांस्तिभिरादित्यपात्रके ॥

विष्णो, तत् पात्रमाच्छाद्य द्विदेवत्यग्रहानपि ।

हेत्रे दद्यात् त्रिभिः, सूर्यमपतिष्ठेत भूर्द्धयात् ॥

यो न-स्त्रिभिस्तर्जनीन्तामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमित्राश्विभिर्भिन्ना मन्त्राः पञ्चदशाश्च ते ॥

त एते मन्त्रा क्रतुग्रहानुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्म-
भिः । यस्य त्वं सख्यमाविथ^(१) । प्र होत्रे पूर्यं वचोऽग्न-
ये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे^(२) ।
अग्ने ची ते वाजिना ची पधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
पूर्वाः । तिस्र उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो
अग्रयच्छन्^(३) । सं वां कर्मणा समिषा ॥ १ ॥

हिनेमोन्द्राविष्णू अपसस्यारे अस्य । जुषेथां यज्ञं
द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता^(४) । उभा जि-
ग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्चनैनौः । इन्द्रश्च
विष्णो यदपसृधेथां चेधा सहस्रं वि तदैरयेथां^(५) । ची-
ण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथ ॥ २ ॥

भव यजमानाय शंयोः^(६) । अग्निस्त्रोणिं त्रिधातन्या-

क्षेति विदथा कविः । स ची० रेकादशा० इह^(७) । यक्षच
 पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके स-
 मे^(८) । इन्द्राविष्णू ह०हिताः शम्बरस्य नव पुरो नव-
 तिच्च अयिष्टं । शतं वर्चिनः सहस्रं च साक० हथो
 अप्रत्यसुरस्य वीरान्^(९) । उत मातामहियमन्वेनद-
 मी त्वा जहति पुत्र देवाः । अथाब्रवीदृचमिन्द्रो हनि-
 ष्यन्त्सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व^(१०) ॥ ३ ॥

इषाऽथ त्वा चर्योदश च ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां चीणि परिभूः स्पद्यः स्वस्तिर्भक्षोह
 महीनां पयसि देवसवितरेतत्ते श्येनाय यद्वै हेतो-
 पयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि प्र सो अम एकादश ॥
 ॥ ११ ॥

यो वै स्पद्यः स्वस्तिः स्वधायै नमः प्रमुञ्च तिष्ठतीव
 षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ द्वितीयप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्त्तिताः ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः, 'प्र सो अग्ने इत्युष्णिहककुम्भौ धाय्ये दधाति, अग्ने त्री ते वाजिना त्री षध-
स्येति त्रिवत्या परिदधाति । सं वां कर्मणोभा जिग्यथुरिति याज्यानु-
वाक्ये, उत्तरे संयाज्ये' इति । धाय्ययोः प्रथमामाह, "प्र सो अग्ने
तवोतिभिः सुवीराभिरति वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सख्यमाविद्य" (१)
इति । हे 'अग्ने', 'यस्य' यजमानस्य 'त्वं सख्यमाविद्य' सखिवत् स्नेहं
पालितवानसि, 'स' यजमानः 'तवोतिभिः' 'पालनैः', प्रकर्षेण 'तरति',
संसारक्लेशमतिवर्त्तते । कीदृशीभिरुतिभिः 'सुवीराभिः' शोभनपुत्रा-
द्यपत्यहेतुभिः 'वाजकर्मभिः' अन्ननिमित्तानि कर्माणि उद्योगा
यासामूनीनां ता वाजकर्मणः, ताभिः ।

द्वितीयां धाव्यामाह, "प्र हेतरे पूर्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।
विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे" (२) इति । हे ऋत्विजः,
यूयमग्नये 'वचः' स्तुतिरूपं वाक्यं, प्रकर्षेण 'भरत' पोषयत ।
कीदृशं वचः 'पूर्यं' पूर्वैर्ऋषिभिः पठितं । 'बृहत्' प्रौढं । 'विपां'
विशेषेणास्माकं पालकं । कीदृशाग्नये 'हेतरे' हेमनिष्पाद-
काय । 'वेधसे' अस्माद्धितस्य विधात्रे । अग्नेर्दृष्टान्तः, 'ज्योतींषि
विभ्रते न' इति; यथा रश्मिरूपाणि ज्योतींषि धारयित्रे सूर्याय
स्तुतिः* तद्वदित्यर्थः ।

अथ परिधानीयामाह, "अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्ता
तिस्तस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्यः । तिस्र उ ते तनुवो देववाता-

* E पुस्तके स्तुतिं कुर्वन्ति इति पाठः ।

स्वाभिर्नः पाहि गिरो अप्रयच्छन्^(१) इति । हे 'अग्ने', 'ते' तव 'त्री वाजिना', 'त्रयः पुरोडाशा भवन्ति' इति तस्य मिथौ विहितत्वात् त्रीण्यज्ञानि, यदा सोमौषधिसान्नाय्यरूपाणि त्रीणि । तथा 'त्री षधस्या, सहस्रानानि त्रीणि परस्परयुक्तानि लोकत्रयरूपाणि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि वा । हे 'ऋतजात', ऋतात् ज्ञानात्मनः* समुत्पन्न, 'ते' तव 'पूर्वीः' पूर्वसिद्धा 'जिज्ञाः' 'तिस्रः' सात्त्विकराजसतामसरूपाः इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहाराभिचारहेतवः । अपि च 'देववाताः' देवैर्वाताः प्राप्ताः 'ते' तव 'तनुवः' 'तिस्रः', 'ताभिः' तनूभिरग्निविद्युदादित्यरूपाभिः 'नः' अस्मान् 'पाहि' । किं कुर्वन्, 'गिरो अप्रयच्छन्' अस्मदीयाः स्तुतीरप्रमादयन्, अस्माभिः कृतप्रमादं परिहरन्नित्यर्थः ।

अथ पुरोऽनुवाक्या, "सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्यारे अस्य । जुषेयां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता"^(२) इति । हे 'इन्द्राविष्णू', 'वां' युवामनेन 'कर्मणा' 'सं' 'हिनोमि' सम्यक् प्रीणयामि, 'इषा' हविर्लेखणेनानेन च 'सं' 'हिनोमि' । किं निमित्तमिति ?-तदुच्यते, 'अस्य' 'अपसस्यारे', अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तं, अविज्ञेन परिसमाप्त्यर्थं । किञ्चास्मदीयमिमं 'यज्ञं' 'जुषेयाम्', अस्मभ्यं च 'द्रविणं' सत्यादयतः । किं कुर्वन्तौ, 'अरिष्टैर्नः' पथिभिः पारयन्ता, विनाशरहितैरनुष्ठानमार्गैरस्मान् कर्मणः पारं प्रापयन्तौ ।

अथ याज्यामाह, "उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये

* ऋतात् सत्यात् परमात्मनः इति E पु० पाठः ।

कतरञ्च नैनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयां त्रेधा सहस्रं वि
तदैरयेधाम्^(५) इति । हे 'विष्णो', 'इन्द्रश्च' त्वं च उभौ
'जिग्यथुः' जयं प्राप्तवन्तौ, 'न पराजयेथे', कदापि पराजयं न
प्राप्नुयः । 'एनोः' अनयोर्मध्ये 'कतरञ्चन' अन्यतरोऽपि 'न' 'परा-
जिग्ये' पराजयं न प्राप्तवान् । 'यत्' यदा युवानुभौ 'अपस्पृधेयां'
स्पर्धां कुर्यातां, त्वं 'तत्' तदा 'सहस्रं' दक्षिणारूपेण दातव्यं
गोसहस्रं, 'त्रिधा' विभज्य 'ऐरयेथां, नीतवन्तौ । अथञ्च वि-
भागः सप्तमकाण्डे स्पष्टमाह्वतः ।

अथ खिवृद्धतः पुरोनुवाक्यारूपां संयोज्यामाह, "त्रीण्ययूषि
तव जातवेदस्त्रिज आजानीरुषसस्ते अग्ने ताभिर्देवानामवो यच्चि
विद्वानथ भव यजमानाय शं घोः"^(६) इति । हे 'जातवेदः', 'तव'
'आयूषि' आयुर्द्विजकारणानि हवींषि होमसाम्नाय्यपुरोडाशरूपेण
'त्रीणि' । हे 'अग्ने', 'ते' तव 'उषसः' उषःकालसदृशः, 'आजानीः'
आविर्भावरूपा ज्वालाः 'तिस्रः' आहवनीयादिषु त्रिविधाः,
'ताभिः' ज्वालाभिः 'देवानाम्' 'अवो' रक्षकं हविः 'विद्वान्' 'यच्चि'
यज । 'अथ' अनन्तरं 'यजमानाय' शम्भवे सुखप्रदो भव । 'घोः'
'भव' दुःखवियोजको भव ।

अथ खिवृद्धतो वाज्यारूपां संयोज्यामाह, "अग्निस्त्रीणि
त्रिधातन्याचेति विदधा कविः । स त्रीं एकादशा इह"^(७)
इति । 'कविः' विद्वानयमग्निः, 'वित्', 'अथ' एषु यज्ञेषु 'त्रीणि'
हवींषि 'आचेति' सर्वतः प्राप्नोति, 'त्रयः पुरोडाशा भवन्ति' इत्यु-
क्त्वात् हविषां त्रित्वं । कीदृशानि त्रीणि हवींषि, त्रिधातनि,

‘उत्तोत्तरो ज्यायान् भवति’ इत्युक्तत्वात् चिप्रकाराणि । ‘सः’ अग्निः ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘एकादशभिर्देवैरुपेतान् ‘त्रोन्’ गणान् तर्पयत्विति शेषः । ‘ये देवा दिव्येकादश स्त्रे’ इत्यनुवाके गणत्रयं विसृष्टमाह्वतम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह, “यच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे”^(८) इति । ‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’ इत्युक्तत्वात् दूतरूपोऽयमग्निः ‘यच्च’ देवान् यक्षतु च । ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्विप्ररूपोऽयमग्निः ‘नो’ अस्मान् ‘पिप्रयच्च’ प्रीणयतु च । कीदृशोऽग्निः, ‘परिष्कृतः’ दूतवचिकैरलङ्कृतः । अन्यशब्दः अनुवाची, कप्रत्ययः ‘कुस्तिनार्थे, समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । ‘अन्यके समे’ अस्मत्तोऽन्ये कुस्तिताः शत्रवः सर्वेऽपि ‘नभन्तां’ नश्यन्तु ।

अथ प्रधानहविषो विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह, “इन्द्रा-विष्णू दृष्टिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिञ्च अयिष्टं । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हयो अप्रत्यसुरस्य वीरान्”^(९) इति । हे ‘इन्द्राविष्णू’, शम्बरनामकस्यासुरस्य हस्त्वन्धिन्यः ‘पुरो’ नगरीः ‘अयिष्टं’ युवां नाशितवन्तौ । कियतीर्नगरीः, ‘नव नवतिञ्च’, एकोनशतसङ्ख्याका इत्यर्थः । कीदृशीः, ‘दृष्टिताः’ दृढाः । किञ्च ‘असुरस्य’ हस्त्वन्धिना ‘वर्चिनो’ दीप्तिमतः ‘शतं सहस्रं च’ ‘वीरान्’ प्रधानभूतामात्यादीन्, ‘अप्रति’ पक्षराहित्यं यथा भवति तथा ‘साकं हयः’ ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह, “उत माता महिषमन्व-

वेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः । अथाब्रवीदृचमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे
विष्णो वितरं विक्रमस्व”(१०) इति । ‘उत माता’ इन्द्रस्य देवस्य
माता ‘महिषं’ महान्तमिन्द्रं ‘अन्ववेनत्’ अनुक्रमेणानुज्ञापितवती-
त्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति ? तदुच्यते, हे ‘पुत्र’ इन्द्र, त्वयि शत्रून्
हत्वा तूष्णींस्थिते सति सर्वेऽपि ‘अमी’ ‘देवाः’ त्वां ‘जहति’ परि-
त्यजन्तीति । अथ मातृबोधनादूर्ध्वं ‘इन्द्रो’ ‘वृत्रं’ ‘हनिष्यन्’
बधोद्युक्तो विष्णुं प्रति एतदब्रवीत्, हे ‘सखे विष्णो’, ‘वितरं
विक्रमस्व’ विशिष्टतरं पराक्रमं कुरु, शीघ्रं वृत्रं जहतीति । तथा-
विधौ हे इन्द्राविष्णू, अस्मदभीष्टं सम्पादयतमिति तात्पर्यार्थः ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

प्र सो, त्रैधातवोद्येष्टौ द्वे धाव्ये ; अस्म, इत्यसौ ।

तत्रैव परिधानीया ; ह्यनुवाक्या समित्यसौ ॥

उभेति, याज्या ; त्रीणीति, संयाज्यास्त्रिख ईरिताः ।

इन्द्राऽनुवाक्योत्, याज्या ; दश मन्त्रा इहेदिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसौ हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाह विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः

अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मा-
मायुष्मन्तं वचस्वन्तं मनुष्येषु कुरु दीक्षायै च त्वा तप-
सश्च तेजसे जुहोमि^(१) तेजोविदसि तेजो मा मा हासी-
न्माहं तेजो हासिषं मा मां तेजो हासीत्^(२) इन्द्रोऽजस्वि-
नोऽजस्वी त्वं देवेषु भूया अजस्वन्तं मा मायुष्मन्तं वच-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा ह्यचस्य च ॥ १ ॥

आजसे जुहोम्योजोविदस्योजो मा मा हासीन्माह-
मोजो हासिषं मा मामोजो हासीत्^(३) सूर्योऽजस्विन्
आजस्वी त्वं देवेषु भूया आजस्वन्तं मा मायुष्मन्तं वच-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु वायोश्च त्वाऽपाञ्च आजसे जुहोमि
सुवर्विदसि सुवर्मा मा हासीन्माहः सुवर्हासिषं मा माः

सुवर्हासीत्^(६) मयि, मेधां मयि पूजां मय्यग्निस्तेजो
 दधातु^(७) मयि मेधां मयि पूजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु^(८)
 मयि मेधां मयि पूजां मयि सूर्यो अजो दधातु^(९)॥२॥
 स्रजस्य च । मयि । चर्याविश्रुतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रतिनिर्द्याह्यपर्यन्ताः पवमानग्रहादयः ।
 प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रयुक्ताः प्रपञ्चिताः ॥
 अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 उच्यन्ते वैद्वताश्चान्ये समन्ता विधयः क्रमात् ॥

कल्पः, 'सहैवाध्वर्युणा आग्नेयं प्रतिप्रस्थाता दत्ते, ऐन्द्रं नेष्टा,
 सौर्यमुन्नेता, अग्ने तेजस्विन्नित्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता ऊवा, तेजोविद-
 सोत्यनुमन्त्रयते' इति । तत्र होममन्त्रपाठस्तु, "अग्ने तेजस्विन्
 तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मामाधुमन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु
 कुरु दीक्षायै च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि"^(१) इति । 'तेजः'
 कान्तिः, 'वर्चा' बलम् । दीक्षायास्तपसश्च सम्बन्धि तेजः, तल्लभार्थं

हे आग्नेयातिग्राह्य, त्वां 'जुहोमि' । अनेन होमेन दीक्षानियमा-
रूपस्य निर्विघ्नेन सिध्यन्तु इत्ययमभिप्रायः ।

अनुमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु, "तेजोविदसि तेजो मा मा हासीन्माहं
तेजो हासिषं मा मां तेजो हासीत्"^(२) इति । हे अग्ने, त्वं
तेजोऽभिज्ञोऽसि, अतस्त्वत्पदादात् 'तेजो' मां 'मा' परित्यजतु ।
'अहम्' अपि तेजो न परित्यक्तवानस्मि, तस्मात् सर्वथा 'तेजो' 'मां'
'मा' परित्यजतु ।

कल्पः, 'इन्द्रोऽजस्विन्नित्यैङ् नोहा ऊतौजोविदसोऽत्यनुमन्त्रयते'
इति । पाठस्तु "इन्द्रोऽजस्विन्नोऽजस्वी त्वं देवेषु भूया ओजस्तन्तं मा-
मायुस्तन्तं वर्चस्तन्तं मनुष्येषु कुह ब्रह्मणस्तु त्वा सत्तस्य चौजसे
जुहोमि^(३) ओजोविदसोऽजो मा मा हासीन्माहमोजो हासिषं मा
मामोजो हासीत्"^(४) इति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः, हे इन्द्राति-
ग्राह्य, ब्राह्मणजातेः सत्त्वियजातेश्च सम्बन्धि यत् 'ओजो' बल-
कारणं, तदर्थं त्वां 'जुहोमि' ।

कल्पः, 'सूर्य भ्राजस्विन्निति सौर्यमुक्तेता ऊता सुवर्दिदसोऽत्यनु-
मन्त्रयते' इति । पाठस्तु, "सूर्य भ्राजस्विन् भ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया
भ्राजस्तन्तं मामासुस्तन्तं वर्चस्तन्तं मनुष्येषु कुह वायोस्तु त्वा-
ऽपाञ्च भ्राजसे जुहोमि^(५) सुवर्दिदसि सुवर्मा मा हासीन्माहः
सुवर्धासिषं मा माः सुवर्हासीत्"^(६) इति । शरीरकान्तोर्वर्द्धिता
रश्मिरूपा दीप्तिर्भ्राजः । हे सौर्यातिग्राह्य, 'वायोः' 'अपाञ्च' सम्बन्धि
यत् भ्राजस्तदर्थं त्वां 'जुहोमि' । हे सूर्य, त्वं 'सुवर्दिदसि' स्वर्ग-
मार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः, 'तान् ऊवा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मयि मेधामि-
त्येतैः खं खं यथाजिह्वम्' इति । पाठस्तु, "मयि मेधां मयि
प्रजां मय्यग्निहोत्रो दधातु, ^(५) मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
दधातु ^(६) मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्या भ्राजो दधातु" ^(७)
इति । मन्त्रतदर्थयोर्धारणसामर्थ्यं 'मेधा' ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्ने, ऽतिग्राह्यमाग्नेयं ऊवा, तेज, उपस्थितिः ।

तथैन्द्रजैर्ययोर्भक्षेत् मयोति चीन्, नवोदिता इति ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादे (११ अ०) चिन्तितम्,

"जातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यतिग्राह्येर्न सः ।

विद्यतौ पुनरुक्तत्वाद्देशोऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥

प्रकृतेर्विद्यतीनाञ्च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव" इति ॥

अनारभ्य श्रूयते, 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । 'उप-
लक्षणं वा एतच्चक्षस्त्यदतिग्राह्याः' इति । अतिग्राह्यसंज्ञका यद्वा
यज्ञस्योपपृथक्कत्वाद्गुणेष्वेव इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्नेरतिग्राह्याणां
च विद्यतिव्यतिदेशो नास्ति । कुतः ? । पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, विद्यतौ
हि एवं पुनरुच्यते, 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन
तमतिरात्रेण तं क्षिरात्रेण तं क्षिरात्रेण' इत्यादि । अयमर्थः,
इष्टकाचितमग्निमु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति । तथा,
अग्निष्टोमः प्रवृत्तिः, उक्त्यादयो विद्यतयः, यदि विद्यतिषु

चोदकश्चित्तमग्निमतिदिशेत्, तदानोमुक्त्वादिषु चोदकादेव तत्राग्नेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । अतिग्राह्यास्तु विह्वलितेषु पुनर्विधीयन्ते, 'दृष्टे गृह्णीयात्' इति । तस्मात् पुनर्विधानार्थवत्त्वाच्च विह्वला-वगन्यतिग्राह्यातिदेशो नास्ति ।

इति प्राप्ते ब्रूयः, ऐन्द्रवायवादिग्रहादीनामङ्गान्तराणाम् उक्त्वा-दिविह्वलितेषु यथा अतिदेशोऽभ्युपगतस्तथा अग्निचयनस्यातिग्राह्याणां चातिदेशः स्यात् । नहि अखण्डः स्रष्टु प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गानि अतिदिश्येत इतराण्युपेक्षेत, इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्ता-नामपि पुनर्विधानं प्रवृत्तिविह्वलितसाम्यार्थम् । यथा प्रवृत्तौ अग्न्य-तिग्राह्ययोः प्रत्यक्षविधिस्तथा विह्वलितेष्वपीति तत्साम्यम् । नच साम्येन प्रयोजनाभावः, गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । 'श्वेन-चित्तिं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादिना श्वेनाकारादिगुणफलभूत*-स्वर्गादिकामाः श्रुताः, ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात् 'अथातोऽग्निम्' इति वाक्येन प्रवृत्तावग्निष्टोमे कासुचिदुक्त्वादिविह्वलितेषु च अग्निचयनलक्षणे आश्रय उपदिश्यते । अन्यासु तु वाजपेयादिविह्वलितेषु उद्दिष्टस्याश्रयत्वाभावादतिदिष्टस्य चानाश्रय-त्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात् पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादसु 'अतिदेशः' (न्या० मा०) ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजः-संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* कारणादिगुणफलभूत इति न्यायमालायां पाठः ।

वार्या^१र्हि कर्तामिः प्रस्तोता प्रजापतिः साम बृह-
 स्पतिरुक्ता विश्ये देवा उपगातारो मरुतः प्रतिहर्तार
 इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दध-
 तु^(१) एतद्वै सर्वमध्वर्युर्लपाकुर्वन्नुक्तातृभ्य उपपाकरोति ते
 देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहृतदेव सर्व-
 मात्मन्यत्त^{(२)*} इडा देवह्नमनुर्यज्ञमीर्बृहस्पतिरुक्ताम-
 दानि शःसिषद्विश्वे देवाः ॥ १ ॥

सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिःसीर्मधुमनिष्ये
 मधुजनिष्ये मधुवक्ष्यामि मधुवदिष्यामि मधुमतीं
 देवेभ्यो वाचमुच्छासः† शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा
 देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु^(३) ॥ २ ॥

शःसिषत् । विश्वे देवाः । अष्टाविःतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

अतिग्राह्यगता मन्त्राः प्रथमं समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरणप्रतिग्राह्यमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः, 'अथाध्वर्युस्तोत्रमुपाकरोति वार्या^१र्हि कर्त्तेति प्रस्तोत्रे
 वर्हिर्मुष्टिं प्रचच्छति सर्वेषु पदमानेष्वेवमुपाकरणे' इति । पाठस्तु,

* विनियोगरूपोऽयं न मन्त्रः । † इद्यासः इति D पु० पाठः ।

“वायुर्हि कर्त्ताग्निः प्रस्रोता प्रजापतिः साम इह्यतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः प्रतिहर्त्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राण-
भृतः प्राणं मयि दधतु”^(१) इति । गातव्यस्य सामः पञ्च भागाः,
हिङ्गारः, प्रस्नावः, उद्गीयः, प्रतिहारो, निधनश्चेति । तत्र हि-
ङ्गारनिधनरूपावाद्यन्तौ भागौ सर्वैः पठनीयौ ; द्वितीयं प्रस्नावभागं
प्रस्रोता गायति ; तृतीयमुद्गीयभागमुद्गाता गायति, चतुर्थं
प्रतिहारभागं प्रतिहर्त्ता गायति । एतेषु गायतु सर्वेऽप्यृत्विजोऽध्वर्यु-
व्यतिरिक्ता ‘ओम्’ इत्युपगायन्ति । यजमानस्तु ‘हो’ इत्युपगायति ।
त एते सर्वे वाय्वादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजन-
कस्य प्रजापतेः समष्टिरूपत्वेन दत्तस्वरूपरूपत्वम् । वाय्वादीनां प्रजा-
पत्येकदेशत्वेन सामैकदेशहिङ्गारादिकर्तृत्वम् । त एते वाय्वादय
इन्द्रान्ताः देवाः प्राणपोषकाः, तस्मात् ‘प्राणं’ मयि स्थापयन्तु ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते, “एतदेव सर्वमध्वर्युः स पातुर्दुद्गातव्य
उपाकरोति देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहैतदेव सर्वमात्म-
न्यन्ते”^(२) इति । यदा अध्वर्युः ‘उद्गातव्य उपाकरोति’, स्तोत्रपाठा-
नुज्ञां प्रयच्छति, तदानीम् ‘एतत्’ एव वाय्वादिरूपहिङ्गर्तृत्वादिकं
‘सर्वम्’ ‘उपाकरोति’, अभ्यनुजानाति । तस्मादायुरित्यादिमन्त्रेण
वर्चिर्मुष्टिप्रदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । तस्मिन् मन्त्रे,
ते देवा इति भागमध्वर्युः ब्रूयात् । तेन ‘एतदेव’ वाय्वादिरूपं
हिङ्गर्तृत्वादिकं ‘सर्वम्’ आत्मनि स्थापितवान् भवति ।

कस्यः, ‘अध्वर्युः स दो विले प्राप्नुव्य उपविश्य इडा देवहरिति
शस्त्रं प्रतिगरियन् जपति’ इति । पाठस्तु, “इडा देवहर्त्तमनुर्वचनी-

हृदयतिरुक्थामदानि शः सिषद्विद्ये देवाः सूक्तवाचः पृथिवि मा-
 तर्मा मा हिंसीर्मधु मजिये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वहि-
 व्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुच्छ्रासः ऋग्वेद्यां मनुवेभ्यः मा
 देवा अवनु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु” (१) इति । येषन् ‘इडा’
 देवगोरूपा, येषमन्न ‘देवह्नः’ देवानामाह्नयित्री, यस्तु ‘मनुः’
 सोऽत्र ‘यज्ञनीः’ यज्ञप्रवर्तकः, यस्तु ‘हृदयतिः’ सोऽयम् ‘उक्था-
 मदानि’ ‘शंसिषत्’ शंसति, उक्थैः शस्त्रैर्जायमानो महे हर्षो
 येषु मत्स्ववाक्येषु, तानि वाक्यानि ‘उक्थामदानि’ । ये ‘विद्ये
 देवाः’, तेऽत्र ‘सूक्तवाचः’, सूक्तानां वक्तारः । हे मातरूपे
 ‘पृथिवि’, यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं ‘मां
 ‘मा’ त्वं ‘हिंसीः’, त्वदनुग्रहादहं ‘मधु मजिये’, मधुवर्जित्यनेव
 कार्यं मजसा चिन्तयिष्यामि । तथा ‘मधु जनिष्ये’, मधुवर्जित्यं
 कर्मफलमुत्पादयिष्यामि । तथा ‘मधु वक्ष्यामि’, मधुवर्जित्यस्य हविषो
 देवान् प्रति वह्नं करिष्यामि । तथा ‘मधु वहिष्यामि’, मधुवर्जित्यं
 प्रतिगतरूपं वाचमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रतिगतरात् ‘शोभा मोद
 इव’ इति एतादृशादूर्ध्वस्त्वान्ते ‘वाचम्’ ‘उक्थया’ इत्यादिरूपाम्
 ‘उच्छ्राम’, सवनत्रये कथयामि । कीदृशीं वाचं?—‘देवेभ्यो
 मधुमतीं’, देवानां मधुवर्जित्याम् । ‘मनुवेभ्यः’ ‘ऋग्वेद्यां’, मनुवे-
 र्हाद्यादिभिः श्रोतुमियमाणां । ‘तं’ तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां,
 ‘शोभायै’, वाचि प्रमादाभावरूपशोभार्थं, ‘देवा अवनु’, पूर्वोक्ता
 इडादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । ‘पितरः’ च ‘अनुमदन्तु’, समीचीनेषां
 वागित्युपलपयन्तु ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

वायुः, स्तोत्रमुपाकुर्यात्, शस्त्रं प्रतिगरिष्यता ।

जपितव्य इडामग्नौ, द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सप्तम्यजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयश्लाखे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वसवस्त्रा प्रष्टुहन्तु गायत्रेण च्छन्दसाग्नेः प्रियं पाथ
उपैहि^(१) रुद्रास्त्रा प्रष्टुहन्तु वैष्टुभेन च्छन्दसेन्द्रस्य प्रियं
पाथ उपैहि^(२) आदित्यास्त्रा प्रष्टुहन्तु जागतेन च्छन्दसा
विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ उपैहि^(३) मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमाधूनामि^(४) भन्दनासु^(५) कोतनासु^(६) नूतनासु^(७)
रेशीषु^(८) नेवीषु^(९) वाशीषु^(१०) विश्वष्टत्सु^(११) माधीषु^(१२)
ककुहासु^(१३) शक्ररोषु^(१४) ॥ १ ॥

शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमाधूनामि^(१५) शुक्रन्ते शुक्लेण गृ-
ह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः^(१६) । आऽस्मिन्नुग्रा

अ॒चु॒च्यव॒र्दि॒वो धा॒रा अ॒सश्च॒त^(१७) । क॒कु॒ह॒स्ते रू॒पं वृ॒ष॒भ॒स्य॒ रो॒च॒ते वृ॒ह॒त्सो॒मः सोम॑स्य पु॒रो॒गाः शु॒क्रः शु॒क्र॒स्य पु॒रो॒गाः^(१८) । य॒त्ते सो॒मादा॑भ्यं॒ नाम॒ जा॒य॒वि॒ तस्मै॑ ते सोम॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑^(१९) उ॒शिक॑त्वं दे॒व सोम॑ गाय॒त्रेण॒ च॒न्द॒साऽग्नेः॑ ॥ २ ॥

प्रि॒यं पा॒थो अ॒पोहि॑^(२०) व॒शी त्वं दे॒व सोम॑ चै॒ष्टु॒भेन॒ च॒न्द॒सेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पा॒थो अ॒पोहि॑^(२१) अ॒स॒म॒त्स॒खा त्वं दे॒व सोम॑ जा॒ग॒तेन॒ च॒न्द॒सा वि॒श्वे॒षां दे॒वानां॑ प्रि॒यं पा॒थो अ॒पोहि॑^(२२) आ नः॑ प्रा॒ण ए॒तु परा॑व॒त् आ॒न्तरि॑क्षा॒हिव॒स्परि॑ । आ॒युः पृ॒थि॒व्या अ॒ध्य॒मृ॒तम॑सि प्रा॒णाय॑ त्वा^(२३) इन्द्रा॑ग्नी मे॒ वर्चः॑ कृ॒णुतां॑ वर्चः॒ सोमो॑ वृ॒ह॒स्पतिः॑ । वर्चो॑ मे॒ वि॒श्वे दे॒वा वर्चो॑ मे॒ ध॒त्तम॑श्विना^(२४) । द॒ध॒न्वे वा॒ यदी॒मनु॑वो॒च॒द्ब्र॒ह्मा॒णि वे॒रु॒ तत् । परि॑ वि॒श्वानि॒ का॒व्या ने॒मिश्च॑ क्र॒मि॒वा॒भवत्^(२५) ॥ ३ ॥

श॒क्नो॒रीषु॑ । अ॒ग्नेः । वृ॒ह॒स्पतिः॑ । प॒ञ्च॒वि॒ंश॒तिश्च॑ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उपाकृतिः प्रतिगर-जपश्रोत्रो द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके दौ अदाभ्यांशुयहौ प्रति अपेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः, 'उपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनः शुन् प्रहृहति वसवस्त्वा प्रहृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्' इति । पाठसु, "वसवस्त्वा प्रहृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियन्माथ उपेहि^(१) रुद्रास्त्वा प्रहृहन्तु त्रैद्युमेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियन्माथ उपेहि^(२) आदित्यास्त्वा प्रहृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियन्माथ उपेहि^(३)" इति । हे सोमांशो, वसुनामका देवास्त्वां 'प्रहृहन्तु', वाससा बद्धात् सोमलतासमूहात् प्रकर्षेण पृथक् कुर्वन्तु । केन साधनेन ?- 'गायत्रेण छन्दसा', तव कर्षणे छन्दः साधनं । तथाविधस्त्वं 'अग्नेः प्रियं पाथः' अन्नभावम्, 'उपेहि' । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योज्या ।

कल्पः, तैरेनश्चतुराधूनेति पञ्चकलः सप्तकलो वा मान्दासु ते इत्येतान् प्रतिविभज्य' इति । पाठसु, "मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि^(४) भन्दनासु^(५) कोतनासु^(६) दूतनासु^(७) रेशीषु^(८) जेपीषु^(९) वासीषु^(१०) विश्वभृत्सु^(११) माध्वीषु^(१२) कजुहासु^(१३) शङ्करीषु^(१४) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि"^(१५) इति । अत्र होतृचमसे वसती-वरीनामिकाभ्योऽद्भ्यः सकाशात् किञ्चिदप्युदकं निषिच्य तैः पूर्वोक्तै-स्त्रिभिः सोमांशुभिरेनं होतृचमसं 'मान्दासु' इत्यादिमन्त्रैः 'आधूनेति', चमसस्यमुदकं प्रकम्पयेदित्यर्थः । 'मान्दासु' इत्यादीनि सप्तम्यन्तानि द्वादशपदानि अपां गोष्यानि नामानि । 'ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि' इत्येतावान् द्वादशस्यपि पदेषु अनुषज्यते । अनुषङ्ग-द्योतनाद्यैव आदावन्ते च द्विःपाठः । मन्दगतय आपो 'मान्दाः' ।

हे 'शुक्र', दीप्यमानसोम, 'ते' तव सम्बन्धि 'शुक्रं', दीप्यमानं सारं,
 'मान्दासु' अणु 'आधूनेमि', सर्वतः कल्पयामि । एवमुत्तरत्रापि
 योज्यम् । 'भन्नासु' भद्रासु कल्याणकारिणीषु । 'कोतनासु', ज्ञान-
 कारिणीषु । 'नूतनासु' अभिनवासु । 'रेणीषु' शीघ्रगमनेन भुवो-
 ऽहिंसिकासु । 'मेणीषु' स्वर्धमानासु । 'वाणीषु' शब्दवतीषु । 'विश्व-
 षसु' विश्वस्य धारिकासु । 'माध्वीषु' मधुररसवतीषु । 'ककुहासु'
 ककुहवृक्षीषु प्रधानभूतासु । 'शक्ररीषु' शक्तिमतीषु । 'शुक्रासु'
 दीप्यमानासु । तान् एतान् द्वादश मन्त्राननुषङ्गेन सह प्रतिविभज्य
 चतुःपञ्चलवः सप्तललो वा द्वादशमन्त्रैराधावनं कुर्यात् ।

कल्पः, 'अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रन्ते शुक्लेण
 गृह्णामीति दध्नः पयसो निर्याद्याणां वा' इति । पाठसु । "शुक्रन्ते
 शुक्लेण गृह्णाम्यङ्गो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः" (१६) इति । हे दधि-
 इव, 'ते' 'शुक्रं' तव सारं, 'शुक्लेण' सोमादिरूपेण सारेण, सह
 'गृह्णामि' । केन साधनेन ? इति, तदुच्यते, ये 'सूर्यस्य' रश्मयः
 'अङ्गो' रूपं, रसाख्येन तेन रूपेण ।

कल्पः, 'आऽस्मिन्नुद्या अचुच्यदुरित्यादाय' इति । पाठसु, "आ-
 स्मिन्नुद्या अचुच्यदुर्दिवो धारा असञ्चत (१७)" इति । 'अस्मिन्' पात्रे
 'उद्याः' 'धाराः' तीव्राः सोमरसधाराः 'आ' 'चुच्युः' आगत्य
 पतिताः । किञ्च पतितास्ता धाराः 'असञ्चत' पात्रे सङ्गताः ।

कल्पः, 'ककुहः रूपमिति हरति' इति । पाठसु, "ककुहः
 रूपं वृषभस्य रोचते वृद्धसोमः सोमस्य पुरोगा शुक्रः शुक्रस्य
 पुरोगाः" (१८) इति । 'वृषभस्य' वर्षयितुरिन्द्रस्य, 'ककुहं', ककुहत्

प्रधानभूतं रूपं दृष्टिलक्षणं स्वरूपं, 'रोचते' शोभते, तत्र 'बृहत्' प्रौढं, अयं 'सोमो' वल्लीरूपः, राजरूपस्य 'सोमस्य' देवस्य 'पुरोगाः', प्रथमगामी, 'शुक्रो' दीप्यमानो रसः, 'शुक्रस्य' दीप्यमानस्येद्भस्य, 'पुरोगाः' ।

कल्पः, 'यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति जुहोति' इति । पाठस्तु, "यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा^(१८) इति । हे 'सोम', 'ते' 'यत्' 'नाम' 'अदाभ्यं' केनाप्यतिरस्करणीयं, 'जागृवि' सदा जागरणशीलं, हे 'सोम' 'तस्मै' 'सोमाय' 'सोमनाम्ने, 'ते' लदीयाय, 'स्वाहा' ऊतमिदमस्तु ।

कल्पः, 'आधवनानंशुन् प्रज्ञातान्निधायोऽग्निक्त्वन्देव सोम गायत्रेण च्छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेऽपि सृजति' इति । पाठस्तु, "उऽग्निक्त्वन्देव सोम गायत्रेण च्छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथो अपीहि^(१९) वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन च्छन्दसेन्दस्य प्रियं पाथो अपीहि^(२०) अस्मत्सखा त्वन्देव सोम जागतेन च्छन्दसा विधेष्वां देवानां प्रियं पाथो अपीहि^(२१)" इति । हे 'सोम', 'देव', 'त्वम्' 'उऽग्निक्' कमनीयस्तथाविधप्रथमांशुरूपस्त्वं, अग्नेः 'प्रियं' 'पाथो'ऽन्नभावं, यथा प्रतिपद्यसे, तथा 'गायत्रेण च्छन्दसा', सोम-समूहात् पृथक्कृतः इदानीम् 'अपीहि' पुनरपि सोमसमूहज्ज्छ । एवं द्वितीयद्वितीयांशुविषययोरुत्तरमन्त्रयोर्योजनीयम् । सर्वेषां प्राणिनां वशोऽस्यास्तीति 'वशी' द्वितीयोऽंशुः । अस्मासु सखि-वशीतिमत्त्वात् 'अस्मत्सखा' द्वितीयोऽंशुः ।

कल्पः, 'अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाग्नं राजानमपरे न्युय* सवदभि-

* उपखेच्युप इति E पु० पाठः । अत्र पाठसन्देहोऽस्ति ।

पुत्र्य वामदेव्यं मनसा गायमानो नवानं गृह्णाति यदि व्यनेदानः प्राण एतु परावत इति शतमानं हिरण्यमभिव्यनेवातामध्वर्युजमानश्च' इति । पाठस्तु, “आ नः प्राण एतु परावत आऽन्तरिक्षाद्विस्परि । आयुः पृथिव्या अथ्यमृतमसि प्राणाय त्वा” (१२) इति । ‘परावतो’ दूरदेशात्, ‘प्राणो’ अस्मान् प्रति ‘एतु’ आगच्छतु । ‘अन्तरिक्षात्’ अप्यागच्छतु । ‘द्विस्परि’ स्वर्गस्योपरिस्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य, ‘पृथिव्या’ ‘अधि’ उपरि, त्वम् ‘आयुः’ ‘अमृतम्’ ‘असि’ । आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । तादृशं त्वां ‘प्राणाय’ प्राणस्थितये एवं चिपामीति शेषः ।

कल्पः, ‘इन्द्राग्नौ इत्युदकमुपत्यृश्य’ इति । पाठस्तु, “इन्द्राग्नौ मे वर्चः क्षणुतां वर्चः सोमो बृहस्यतिः । वर्चो मे विन्दे देवा वर्चो मे धत्तमश्विना (१४) इति । यावेतौ ‘इन्द्राग्नौ’, तौ ‘मे’ ‘वर्चः’ क्षणुतां वलं क्षुहतां । तथा ‘सोमः’ ‘बृहस्यतिः’ च उभौ ‘वर्चः’ क्षुहताम् । ‘विन्दे देवाः’ च ‘मे वर्चः’ क्षुर्वन्तु । हे अश्विनौ, मे वर्चो ‘धत्तं’ सत्पादयतम् ।

कल्पः, ‘दधन्वे वा यदीमित्यनिरुक्त्या प्राजापत्यया प्राण्याऽपान्या नवानं जुहोति’ इति । पाठस्तु, “दधन्वे वा यदीननुवोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमिसृक्रमिवाभवत् (१५) इति । ‘वेः’ वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य सम्बन्धीनि, ‘ब्रह्माणि’ परिवृष्टानि, दीक्षादीत्यङ्गानि, ‘अनुवोचत्’ अनुक्रमेण वेदो वक्ति, ‘यत्’ ‘ईम्’, इत्येतादृशं यदस्ति, ‘तत्’ ‘उ’ ‘दधन्वे’ तदयहं एनसि धारयामि, वेदोक्तं किमपि न विसरामीत्यर्थः । ‘काव्या’ काव्यसदृशानि वि

स्यष्टमनभिहितानि, 'विश्वानि' सर्वाण्यज्ञानि, 'परि' 'अभवत्' अयं यज्ञः परितो व्याप्तवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः, 'नेमिश्चक्रमिव' इति । यथा रथस्य 'चक्रं' कृत्स्नं परितो नेमिर्वाप्नोति तद्वत् । अत्र देवताविशेषस्य कस्यचिदपि त्रिसष्टमप्रतीतत्वादियमनिहता प्राजा-
पत्या । ततः प्रजापतये जुहोमीति तात्पर्यार्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वस-त्रिभिर्गृहीतव्या नहुषोर्मांशवस्तसः ।

मान्दा, दादशमन्वास्तेष्वमवस्था अयोऽशुभिः ।

आधूनोत्यथ शुक्रन्ते दाभ्यपात्रे दधिगृहः ।

आस्त्रिन्दाभ्यभाधत्ते, ककुहं सोऽपनीचते ॥

यत्ते जुहोत्युशिक् प्रोक्तानंशूनभिवचने ।

त्रिभिः संसृजते, ह्या नः स्वर्णोपरि समुच्छसेत् ॥

इन्द्रा, सृष्ट्वेदकं, होमो दधन्वे, पञ्चविंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मान्दासु ते
शुक्र शुक्रमाधूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन
द्विवो वृष्टिमयवस्थे^(१) शुक्रन्ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहै-

तद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य रश्मयो दृष्ट्या ईश-
तेऽहं एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवा दृष्टिं चाव-
यति^(२) आऽस्मिन्नुग्राः ॥ १ ॥

अबुध्यदुरित्याह यथा यजुरेवैतत्^(३) ककुहः रूपं
हवभस्य रोचते बृहदित्याहैतद्वा अस्य ककुहः रूपं
यदृष्टी रूपेणैव दृष्टिमवबन्धे^(४) यत्ते सोमादाभ्यं नाम
जागृवीत्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृही-
त्वा सोमाय जुहोति^(५) परा वा एतस्यायुः प्राण
एति ॥ २ ॥

योऽंशं गृह्णात्या नः प्राण एतु परावत इत्याहायु-
रेव प्राणमात्मन्यत्ते^(६) ऽमृतमसि प्राणायत्येति हिरण्य-
मभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवायु-
रात्मन्यत्ते^(७) शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति^(८) अप उपसृशति भेषजं
वा आपो, भेषजमेव कुरुते ॥ ३ ॥

उग्रा । एति । आपः । चीणि च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अदाभ्यांशुग्रहार्थास्तु मन्वाः प्रोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते । तत्र मान्दास्त्रित्यादि-
मन्दाणां तात्पर्यं दर्शयति, “एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदा-
धावा मान्दास्तु ते शुक्र शुक्रमाधूनामीत्याहापामेव नामधेयेन
गुह्येन दिवो वृष्टिमवहन्ते^(१)” इति । ‘एतत्’ एव ‘मान्दा’ इत्यादि-
पदजातम् ‘अपां’ गोप्यं ‘नामधेयं’; लोके प्रसिद्धभावाद्दैहिकमन्त्र एव
प्रतीयमानतया गोप्यत्वम् । आधूयन्ते सर्वतः कम्प्यन्ते आपो यैर्मा-
न्दादिभिर्मन्त्रैस्ते मन्वाः ‘आधावाः’, त एते* आधावा इति ‘यत्’
एतदेव गुह्यं नामेति पूर्वचान्वयः । तस्मादबभिमानीदेवतानां
प्रोक्त्यै मान्दादिमन्त्रान् पठेत् । ततो ‘गुह्येन’ ‘नामधेयेन’ देवताः
परितोष्य ‘दिवः’ सकाशात् ‘वृष्टिं’ सम्पादयति ।

ग्रहणमन्त्रे तु ‘अङ्गो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः’ इत्यमुमंशं व्याचष्टे,
“शुक्रन्ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहैतद्वा अङ्गो रूपं यद्वाचिः सूर्यस्य
रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽङ्ग एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं
च्यावयति”^(२) इति । ‘रात्रिः’ इति ‘यत्’ ‘एतत्’ एव ‘अङ्गो रूपं’
अहर्निरूप्यते येन तदङ्गो रूपं निरूपकमित्यर्थः ; एतावदहः, ना-
तोऽधिकमित्यङ्ग इयत्ता रात्र्या निरूप्यते । सेयं रात्रिः, ‘सूर्यस्य
रश्मयः’ च वृष्टिस्त्रामिभूताः, न खलु रात्रिरूपं सूर्यरश्मियुक्तञ्च
कालं मुक्त्वा वृष्टेरन्यः† कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्
‘अङ्गो’ निरूपकेण रात्रिलक्षणेन कालेन, ‘सूर्यस्य रश्मिभिः’ युक्तेन
च कालेन ‘दिवः’ सकाशात् ‘वृष्टिं’ भूमौ पातयति ।

* एतत् इति E पुस्तके पाठः ।

† वृष्टेरन्यः इति E एवं F पुस्तके पाठः ।

पान्नादानमन्त्रस्य स्रष्टार्यतां दर्शयति, “आऽस्मिन्नुग्रा अचु-
च्यवुरित्याह यथा यजुरेवेतत्”^(१) इति ।

हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिति पदाभ्यां
वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति, “ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते वृह-
दित्याहैतद्वा अथ ककुहः रूपं बृहतीरूपेणैव वृष्टिमव-
रुन्धे”^(२) इति ।

होममन्त्रे होमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने तात्पर्यं
दर्शयति, “यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवीत्याहैष ह वै हविर्यजति
योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति”^(३) इति । यो यजमानो-
ऽदाभ्यनामकं दधियहं गृहीत्वा सोमाय देवाय जुहोति, एष एव
यजमानो हविषा दध्ना हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् ।

हिरण्यस्योपरि आसमन्त्रे प्राणशब्देनायुर्विवक्षितमित्येवं दर्शयति,
“परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽऽशुं गृह्णात्या नः प्राण एतु
परावत इत्याह्रायुरेव प्राणमात्मन्धत्ते”^(४) इति । ‘सो’ यजमानो-
ऽऽशुनामकं सोमरसस्यान्त्रे ‘गृह्णाति’ ‘एतस्यायुः’ प्राणः ‘परा’ ‘एति’
गच्छति । अतो मन्त्रेणायुःपदप्राणमात्मन्येव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि आसविशेषं विधत्ते, “अमृतमसि प्राणाय त्वेति
हिरण्यमभिव्यनिति अमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवापुरात्म-
न्धत्ते”^(५) इति । आसवायोर्वह्निःपरित्यागः प्राणनम् । अन्तरा-
कर्षणमपाननम् । माथ्यस्येन धावनं व्याननम्, ‘अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः स व्यानः’ इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि
व्याननेन स्वात्मन्यायुर्धारयति ।

हिरण्ययायुःपरिमाणं विधत्ते, “शतमानं भवति शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (८) इति ।

‘इन्द्राग्नी’ इति मन्त्रेण चतुर्हवस्यर्शः तन्निमं विधत्ते, “अप
उषस्यृशति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते” (९) इति । ‘आपो
वै शान्ताः’ इत्यन्यत्र अतत्वादपां भेषजत्वम् । एतेऽदाभ्यांऽप्यहमन्त्रा
“आददे याव” इत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

अथ मीमांसा,—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (८ अ०) चिन्तितम्,—

“यददाभ्यं गृहीवेति गृह्णात्यंमिति वक्ष्यम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांऽनुनामतः ॥

ग्रहयोरैव नाम स्यादानन्तर्यादिधितयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥

अनारभ्य श्रूयते, ‘अदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते’ ‘अङ्गं
गृह्णाति’ इति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनाम-
त्वात्तन्नामको यागो ‘यजते’ इत्याख्यातेन विधीयते । अङ्गमित्यत्र
यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषवत्त्वादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र
द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविहितत्वावगतौ
तदीयविध्यन्तातिदेशेन तत्विद्धेः । इति प्राप्ते ब्रूयः, भवत्तदाभ्यांऽनु-
शब्दयोर्नामत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरैव स्थातां नतु यागयोः,
गृहीवेति शब्दस्थानन्तरमेव पाठात्, यजतिस्तु व्यवहितः ।
तादृशोऽपि यजिरंऽनुवाक्ये नास्ति तस्माद् ग्रहयोरत्र विधिः । ग्रहयं

च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः, ऐन्द्रवायवादि-
ग्रहणसमानरूपत्वात् । अथवा न प्रकृतो ज्योतिष्टोमः, तथापि
तत्सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्यात् ज्योतिष्टोमगमिलम् । अत एव
सोमार्थम् 'अदाभ्यं गृहीत्वा' इति निर्दिष्टम् । अथ वा तैत्तिरी-
याणां वृत्तकाण्डस्य षष्ठे प्रपाठके प्राकरणिकं विनियोजकं वाक्यं
दृश्यं । तस्मात् ज्योतिष्टोमे मुख्यविधिः" (न्याय० भा०) ॥

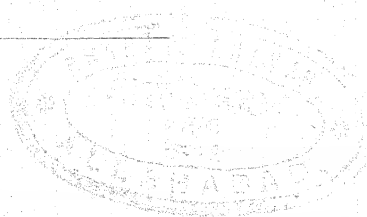
द्वितीयाध्यायस्य षष्ठे पादे (११ अ०) चिन्तितम्,—

“ग्रहधर्मा अनारभ्यान्तांश्चदाभ्यदये न हि ।

विद्यन्ते वा, प्रकरणादाद्यो, वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ,—‘अंशं गृह्णाति’ इति, ‘अदाभ्यं
गृहीत्वा’ इति च । तयोः सादनसम्मार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते,
अनारभ्याधीतेषु ऐन्द्रवायवादिव्येव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वात्,
इति चेत् । मैवं, ‘ग्रहाः साद्यन्ते’ इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे
तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः” (न्या०
भा०) ॥

इति साधनाच्चार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचतुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे
 दाः^(१) चक्षुरसि ओचं नाम धातुराधिपत्ये आयुर्मे दा^(२)
 रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दा^(३)
 ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याधिपत्ये ह्यचं मे दा^(४) भूत-
 मसि भव्यं नाम पितृणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं
 धा^(५) ऋतस्य त्वा व्योमन^(६) ऋतस्य ॥ १ ॥

त्वा विभूमन^(७) ऋतस्य त्वा विधर्मण^(८) ऋतस्य त्वा
 सत्याय^(९) ऋतस्य त्वा ज्योतिषे^(१०) प्रजापतिर्विराजम-
 पश्यत्तया भूतञ्च भव्यञ्चासृजत तामृषिभ्यस्तिरोद-
 धात्तां जमदग्निस्तपसापश्यत्तया वै स पृश्नीन् कामा-
 नसृजत तत् पृश्नीनां पृश्नित्वं^{(११)*} यत् पृश्नयो गृह्यन्ते
 पृश्नीनेव तैः कामान् यजमानोऽवरुन्धे वायुरसि
 प्राणः ॥ २ ॥

नामेत्याह प्राणापानावेवावरुन्धे^(१२) चक्षुरसि ओचं
 नामेत्याहायुरेवावरुन्धे^(१३) रूपमसि वर्णो नामेत्याह
 प्रजामेवावरुन्धे^(१४) ऋतमसि सत्यं नामेत्याह ह्यच-

मेवावहन्त्ये^(१५) भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा
अपानोषधीनां गर्भः पशून्नेव ॥ ३ ॥

अवहन्त्ये^(१६) एतावद्दे पुरुषं परितस्तद्देवावहन्त्ये^(१७)
ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहेयं वा ऋतस्य व्योमेमामेवा-
भिजयति^(१८) ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा
ऋतस्य विभूमान्तरिक्षमेवाभिजयति^(१९) ऋतस्य त्वा
विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभिज-
यति^(२०) ऋतस्य ॥ ४ ॥

त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिश
एवाभिजयति^(२१) ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो
वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभिजयति^(२२)
ऋतावन्तो वै देव लोकास्तानेवाभिजयति^(२३) दश
सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडकं विराड्विराज्येवान्नाद्ये
प्रतितिष्ठति^(२४) ॥ ५ ॥

व्योमन ऋतस्य । प्राणः । पशून्नेव । विधर्म दिवमे-
वाभिजयत्युतस्य । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥*॥

चतुर्थेऽंशे रसाभ्यस्य मन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।

अथ पञ्चमेऽग्निष्टोमशेषं परित्यज्य विद्यतिरूपस्य दादशाहस्य
 शेषाः पृथिव्या उच्यन्ते । कल्पः, 'प्राकृतं यजुर्मानसमुद्भूत्य वायु-
 रसि प्राणो नामेति दशभिः पृथिव्याणां मन्त्रैर्दश नामानि
 जिनोति' इति । 'इन्द्राय त्वा वृत्र' इत्यादीनि प्राकृतानि यजुषि
 सोमोक्ताभ्यारणानि, तदेतत् यजुर्जातमुच्चार्य, वायुरदीत्यादिभि-
 र्मन्त्रैः सोमसोक्तानं कुर्यात् । पाठस्तु, "वायुरसि प्राणो नाम
 सवितुराधिपत्येऽपानं मे दाः^(१) चक्षुरसि ओचं नाम धातुराधिपत्ये
 आयुर्मे दाः^(२) रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे
 दाः^(३) ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याधिपत्ये चक्रं मे दाः^(४) भूतमसि
 भयं नाम पित्रणमाधिपत्येऽपालेषधीनां गर्भं धा^(५) ऋतस्य त्वा
 वीमने^(६) ऋतस्य त्वा विभूमने^(७) ऋतस्य त्वा विधर्मणे^(८) ऋतस्य
 त्वा सत्याय^(९) ऋतस्य त्वा ज्योतिषे^(१०) इति । हे सोम, त्वं
 यजमानेन पीतः सन् शरीरमध्ये धारणादिवायोराध्यायनकारि-
 त्वात् 'वायुरसि' । सामान्याकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण 'प्राणो
 नाम' अस्ति, (वह्निर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि) । तादृशस्त्वं
 'सवितुः' (प्रेरकस्य परमेश्वरस्य) 'आधिपत्ये' खित्वा 'मे' (मह्यम्)
 'अपानम्' (अन्तःप्रवेशवन्तं वायुविशेषं) 'दाः' (देहि) । तथा
 चक्षुःश्रोत्रयोराध्यायनकारित्वात् तदुभयरूपोऽसि । अतो 'धातुः'
 (देहेन्द्रियादिहृद्) 'आधिपत्ये' खित्वा मह्यम् 'आयुः' देहि । तथा
 शरीरावयवमौष्ठवलक्षणस्य रूपस्य, कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतु-
 त्वात् तदुभयरूपोऽसि च । अतस्त्वदुभयकारिणो 'बृहस्पतेराधिपत्ये'

स्थित्वा मह्यं पुत्रपौत्रादिरूपां 'प्रजां' देहि । तथा मनसा चिन्त्य-
मानस्य वाचा उच्चार्यमाणस्य च सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयरूपो-
'ऽसि' । अतस्तदुभयपालकस्य 'इन्द्रस्याधिपत्ये' स्थित्वा मह्यं बलं
देहि । तथा शरीरमध्ये यत् 'भूतं' (पूर्वं सिद्धं) धातुवैषम्यं, यच्च
'भव्यम्' (इतः परं भविष्यत्), तदुभयसमाधानहेतुत्वात् तदुभय-
रूपो 'ऽसि' । अतस्तदुभयसमाधातृणां पितृणाम् 'आधिपत्ये' स्थित्वा
'अपामोषधीनां' च सम्बन्धी यो गर्भः पशुरूपः तं 'धाः' (सन्धा-
दय) । हे सोम, 'सूतस्य व्योमने' (सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय)
त्वां मिमे । 'सूतस्य' (सत्यस्य) 'विभूतमने' (विशेषेण बाहुल्याय)
त्वां मिमे । तथा 'सूतस्य विधर्मणे' (सत्यस्य विशेषेण धारणाय) त्वां
मिमे । तथा 'सूतस्य' 'सत्याय' (सत्यस्य सत्याय प्रमादरूपानृत-
राहित्याय) त्वां मिमे । तथा 'सूतस्य' 'ज्योतिषे' (सत्यस्य प्रका-
शाय) त्वां मिमे ॥

तैरेतैर्दशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निग्रहाः, तान् विधातुं
प्रसूति, "प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तया भूतञ्च भव्यञ्चासृजत ताम्-
विभ्वस्तिरोद्धात्तां जमदग्निस्तपसापश्यत्तया वै स पृश्नीन् कामा-
नसृजत तत्पृश्नीनां पृश्नितम्" (११) इति । 'प्रजापतिः' पूर्वं विचार्य,
सृष्टेः साधनभूतां 'विराजमपश्यत्' । वायुरसोत्यादिमन्त्रसमष्टिः
दशसंख्योपेतत्वात् दशहरयुतस्यन्दःसोमो 'विराद्' इत्युच्यते ।
'तया' 'च' विराजा 'भूतं' भविष्यच्च जगत् 'असृजत' कृत्स्नं जगत्
सृष्ट्वा तच्च किञ्चिद्भूतं किञ्चिद्विविधमिति सागलकरोदित्यर्थः ।
ततः 'तां' विराजम् 'सृष्ट्विषो' न प्रकाशितवान् । तदा 'जमदग्निः'

तपः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण 'तां' (विराजम्) 'अपश्यत्', 'तथा' (विराजा) 'स' (जमदग्निः) 'वृश्नीन्' (धेनुस्वरूपान्) 'कामान्' (भोगान्) 'असृजत्' । यस्माद्वायुरसीत्यादिभिर्द्वैर्धर्मैः वृश्नि-
शब्दाभिधेयान् धेनुरूपां भोगानसृजत्, तस्मात् कारणात् वृश्नि-
नामकानां वायुरसीत्यादीनां 'वृश्नि'नाम रूपवत्, वृश्नयः (काम-
धेनवः) सृष्टा धैर्मन्त्रैः, ते 'मन्त्राः' वृश्नय इति निर्वर्तुं प्रकृत्यात् ।

अथ विधत्ते, "यत् वृश्नयो गृह्यन्ते, वृश्नीवेव तैः कामान् यज-
मानोऽवबुध्यते, वायुरसि प्राणो नामेत्याह प्राणायानावेवावबुध्यते" (१९)
इति । ग्रहणं नाम न पात्रेषु सोमरसस्य धारणं, किन्तु नञ्मुख सोम-
स्योन्मात्रं, वृश्निशब्दाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिभिर्द्वैर्धर्मैर्ग्रहीतव्याः सोम-
भागाः 'वृश्नयः', ते च 'गृह्यन्ते', गृहीतव्या इत्यर्थः । 'तैः'
उत्तमानलक्ष्यैर्धर्मैः 'यजमानः' कामधेनुसदृशान् भोगान् प्राप्नोति ।
तत्र प्रथममन्त्रेण प्राणायानपोषणलक्षणं कामं दर्शयति, "वायु-
रसि प्राणो नामेत्याह प्राणायानावेवावबुध्यते" इति ।

द्वितीयमन्त्रेण चतुःश्रोत्रलक्ष्यैर्धर्मैस्तोरादुषः प्राप्तिं दर्शयति,
"चक्षुरसि श्रोत्रं नामेत्याह द्युरेवावबुध्यते" (१९) इति ।

तृतीयमन्त्रेण वयवसौष्ठवकान्तिभ्यामुपेतायाः प्रजायाः सम्पत्तिं
दर्शयति, "रूपमसि वर्णा नामेत्याह प्रजामेवावबुध्यते" (१९) इति ।

चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्यसाधनस्य सम्पत्तिं दर्शयति,
"अतमसि सत्यं नामेत्याह ज्ञानमेवावबुध्यते" (१९) इति ।

पञ्चममन्त्रेण भूतभविष्यदस्वास्थ्यपरिहारहेतूनां पशूनां प्राप्तिं
दर्शयति, "भूतमसि भयं नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां

गर्भः पशून्नेवावरुन्धे”^(१६) इति । ‘अपामोषधीनां गर्भन्धाः’ इति तस्मिन् मन्त्रे समान्नातं, तत्र दणोदकपरिणामरूपत्वात् पशव एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति, “एतावद्वै पुरुषं परितस्तदेवावरुन्धे”^(१७) इति । प्राणापानस्वास्थ्यप्रभृतिपशुप्राप्तिपर्यन्तं यावत् फलमुक्तम्, ‘एतावत्’ एव ‘पुरुषं परितो’ वर्त्तते, पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं फलमित्यर्थः ।

उत्तरस्मिन् मन्त्रपञ्चके ‘व्योमने’ इत्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्थ्यन्त-पदैर्लोकत्रयस्य, दिशां, स्वर्गस्य विवक्षितत्वात्, तद्विजयः फलमित्येतद्दर्शयति, “ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याह इयं वा ऋतस्य व्योम इमामेवाभिजयति^(१८) ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याह अन्तरिक्षं वा ऋतस्य विभूमा अन्तरिक्षमेवाभिजयति^(१९) ऋतस्य त्वा विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभिजयति^(२०) ऋतस्य त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभिजयति^(२१) ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभिजयति^(२२) एतावन्तो वै देवलोकास्तानेवाभिजयति^(२३)” इति । ऋतशब्दः सत्यवाचो ।

कामप्राप्तके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकत्रयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावस्थितां संख्यां प्रशंसति, “दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराड्ब्रह्म विराट् विराजि एवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति”^(२४) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वायुर्दश द्वादशाहे पृश्निग्रहणमन्त्रकाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत तत्परैरवारुन्धत त-
त्पराणां परत्वं^(१) * यत्परं गृह्यन्ते यदेव यज्ञेन नावारुन्धे
तस्यावारुन्धै^(२) यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकम-
भिजयति यं द्वितीयमन्तरिक्षं तेन यं तृतीयममुमेव
तेन लोकमभिजयति यदेते गृह्यन्ते एषां लोकाना-
मभिजित्यै^(३) ॥ १ ॥

उत्तरेष्वहस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमां लो-
कान् पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति^(४) यत्पूर्वेष्वहः-
स्वितः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका
यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च

* इतः प्रभृति षष्ठान्ता न मन्त्राः, ततः परं मन्त्रत्रयमिति

इमे लोकास्तस्मादयातयाम्ने लोकान्मनुष्या उपजीव-
न्ति^(५) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्ब्रह्म ओषध-
यः सम्भवन्त्योषधयः ॥ २ ॥

मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं प्रजा अनुप्रजायन्त इति
परानन्विति ब्रूयात्^(६) यद् गृह्णात्यज्ञस्त्वोषधीभ्यो गृह्णा-
मीति तस्माद्ब्रह्म ओषधयः सम्भवन्ति^(७) यद् गृह्णात्यो-
षधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति तस्मादोषधयो मनु-
ष्याणामन्नं^(८) यद् गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णा-
मीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनुप्रजायन्ते^(९) ॥ ३ ॥

अभिजित्यै । ओषधयः । अष्टाक्षत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे श्रुताः ।

अथ षष्ठे गवामधनगताः परःसंज्ञका अतिग्राह्यविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः, 'त्रिषु परःसामसु चीनतिग्राह्यान् गृह्णाति उपयाम
गृह्णेतोऽस्यज्ञस्त्वोषधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति ; प्रथमेऽहनि गृह्णाति
ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्य इति द्वितीये ; प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये इति

द्वितीये ; एतानेवावृत्तान् अर्वाक्सामसु ; तानूर्ध्वानावृत्तांश्च विषुवति'
इति । अस्ति गवामयज्ञं नाम संत्सरसत्रं, तस्य पूर्वमासषट्कमुत्तर-
मासषट्कञ्चेति द्वौ भागौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमह-
र्भवति, तस्य चाङ्गः पूर्वभाविनि परःसामनामकानि त्रीण्यहानि
भवन्ति, तानि पूर्वस्य* मासषट्कस्यान्तिमानि । तथा विषु-
वतोऽङ्ग उत्तरभावीनि अनन्तराणि अर्वाक्सामनामानि त्रीण्यहा-
नि भवन्ति ; तान्युत्तरस्यां मासषट्कस्यादिभूतानि । तत्रापि परः-
सामकेषु त्रिषु अहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयोऽतिग्राह्याख्याः
सोमरसा गृहीतव्याः । अर्वाक्सामनामकेषु द्विष्वहःसु तेषामेव
मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽतिग्राह्या गृहीतव्याः । विषुवन्नाम-
केषु मुख्यदिने समानातक्रमेण विपरीतक्रमेण चेत्येवं षडतिग्राह्या
गृहीतव्याः ।

तानेतानतिग्राह्यान् विधातुं प्रस्त्रौति, “देवा वै यत् यज्ञे-
न नावारुन्धत तत्परैरवारुन्धत तत्पराणां परत्वम्”^(१) इति ।
पुरा यज्ञमनुतिष्ठन्तो ‘देवा’ विधास्यमानातिग्राह्यरहितेन केवलेन
‘यज्ञेन’ ‘यत्’ फलं न प्राप्तवन्तः ; ‘तत्’ फलं पराः स्त्रैर्यद्देवाप्नुवन् ।
पारयन्ति (अभीष्टसमाप्तिं गमयन्ति) इति पराः ।

विधत्ते, “यत्परे गृह्यन्ते यदेव यज्ञेन नावरुन्धे तस्या-
वरुध्यै”^(२) इति ।

समुदायाकारेण प्रश्नस्य विशेषाकारेण प्रश्नसि, “यं प्रथम

* पुनरुक्त्ये इति F पु० पाठः ।

† तानि पुनरुक्त्ये इति F पु० पाठः ।

गृह्णातीममेव तेन लोकमभिजयति, यं द्वितीयमन्तरिक्षलोकेन, यं
तृतीयममुमेव तेन लोकमभिजयति, यदेते गृह्यन्ते एषां लोका-
नामभिजित्यै”^(१) इति ।

विषुवतोऽह्नि उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते, “उत्तरेष्व-
हःसुमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमान् लोकान् पुनरिमं लोकं
प्रत्यवरोहन्ति”^(४) इति । ‘अमुतो’ ऽन्यात् ‘अर्वाञ्चो’ युक्कमस्त्रितान्
गृह्णीयात् । तथा सति, पूर्वानुष्ठितेरनुलोमगतैर्यैः पृथिव्यन्त-
रिक्षद्युलोकानभिजित्यैव पुनर्दुलोकात् भूलोकं प्रत्यारूढवान्
भवति ।

अथान्नातक्रमं विपरीतक्रमं च मिलित्वा पुनः प्रशंसति, “यत्पूर्वेष्व-
हःसु इतः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेषु
अहःसु अमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे लोका-
स्तस्मादथातयाक्तो लोकान्नुया उपजीवन्ति”^(५) इति । विषु-
वतोऽह्निः ‘पूर्वेष्वहःसु’ ‘इतः’ (प्रथमादतिग्राह्यात्) आरभ्य क्रमेणैव
‘पराञ्चो’ गृह्यन्ते । परमुत्तममञ्जति इति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतिग्राह्यः, द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं
तृतीयोऽतिग्राह्यः ; एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते, ‘तस्मादितः’
(भूलोकात्) आरभ्य त्रयो ‘लोकाः’ ‘पराञ्चः’ (उत्तरोत्तरगतयो)
भवन्ति । विषुवत ‘उत्तरेष्वहःसु’ ‘अमुतः’ (तृतीयग्रहात्) आरभ्य
‘अर्वाञ्चः’ (अधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि तृतीयो ग्रहः, द्वितीये-
ऽहनि द्वितीयो गृहः, तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः ; ते एते ‘अर्वाञ्चः’ ।
यस्मादेवं, तस्मात् ‘अमुतो’ (दुलोकात्) अधस्तनोऽन्तरिक्षलोकः,

तस्मादधस्तनो भूलोकः, ते एते 'अर्वाञ्चो' लोकाः, यस्मात्परा-
ञ्चोऽर्वाञ्चश्च परस्परविलक्षणाः, अत एव अपुनरावृत्तत्वाद्गत-
साराः; तस्मात् 'मनुष्याः' अगतसारान् 'लोकान्' 'उपजीवन्ति' ।
यानि स्थानानि उपभुक्तत्वेन गतसाराणि भवन्ति, तानि नापे-
क्षन्ते; किन्त्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानानि अपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रत्रयं विधातुं प्रसूति, "ब्रह्मवादिनो वदन्ति क-
स्मात्सत्यादञ्च ओषधयः सम्भवन्त्योषधयो मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्रजायन्ते इति परानन्विति ब्रूयात्"^(६) इति । लोके हि
'अञ्चः' सकाशात् 'ओषधयः' उत्पद्यन्ते इति यत्, तत् 'कस्मात्सत्यात्'
(कुतः कारणात्); तथा, 'मनुष्याणाम्' 'ओषधयः,' 'अन्नम्' इति
यत्, तदपि कुतः कारणात्? तथा 'प्रजापतिम्' 'अनु' 'प्रजाः'
'प्रजायन्ते' इति यत्, एतदपि कुतः कारणात्? इत्येवं ब्रह्मवा-
दिभिः पृष्ठः कश्चित् बुद्धिमान् 'परानन्विति' उत्तरं 'ब्रूयात्' ।
परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः, तदनु-
सारेण यथोक्तमेतत्त्रयं सम्यक्षते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते,

"यद्गृह्णात्यङ्गस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामीति तस्मादञ्च ओषधयः
सम्भवन्ति"^(७) इति । हे प्रथमातिग्राह्य, 'त्वा' 'अञ्चः' सकाशात्
'गृह्णामि' किमर्थं? 'ओषधीभ्यः' (ओषध्युत्पत्त्यर्थम्) । अनेन मन्त्रेण
प्रथमं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति, 'तस्मादञ्चः' सकाशात्
'ओषधयः' सम्यक् भवन्ति ।

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते, "यद्गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णा-
मीति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नम्"^(८) इति, हे द्वितीया-

तिग्राह्य, 'त्वाम्' 'ओषधीभ्यः' सकाशात् 'गृह्णामि' । किमर्थम् ?
'प्रजाभ्यः' (प्रजाजीवनार्थम्) । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णी-
यात् । यस्मादेवं गृह्णाति, 'तस्मादोषधयो मनूय्याणामन्नं' भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते, "यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये
गृह्णामीति तस्मात् प्रजापतिं प्रजा अनु प्रजायन्ते" (९) इति । हे
तृतीयातिग्राह्य, त्वां 'प्रजार्थं' प्रजापत्यर्थञ्च 'गृह्णामि' । 'प्रजाः'
सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजायेरन्नित्यनेनाभिप्रायेण
गृह्णामीत्यर्थः ।

अथ त्रिनियोगमङ्गहः,—

पराभिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वङ्ग ओषधीभ्यश्च प्रजाभ्यश्चेति मन्त्रका इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिर्देवा सुरानसृजत* तदनु यज्ञोऽस्त्यज्यत
यज्ञं च्छन्दांसि ते विष्टञ्चो व्यक्रामन्त्सोऽसुराननु य-
ज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं च्छन्दांसि ते देवा अमन्यन्तामी वा

* अत्र सर्वे एव न मन्त्राः केचन स्तुतिरूपाः केचन मन्त्ररूपा इति ।

इदमभूवन् यद्वयः स इति ते प्रजापतिमपाधावन्त्सो-
ऽब्रवीत्प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्रदास्यामी-
ति स छन्दसां वीर्यम् ॥ १ ॥

आदाय तदेव्यः प्रायश्चित्तदन् छन्दाः स्युः पाक्रामन्
छन्दाः सि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा^(१) य एवं
छन्दसां वीर्यं वेदा आवयास्तु औषड्यज ये यजाम-
हे वषट्कारो भवत्यात्मना परास्य आतृष्या भवति^(२)
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्यै कमध्वरुणा आवयतीति
छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै ॥ २ ॥

छन्दसां वीर्यमा आवयास्तु औषड्यज ये यजामहे
वषट्कारो^(३) य एवं वेद स वीर्यैरेव छन्दोभिरर्चति
यत्किञ्चाचेति^(४) यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यं तद्यद्यतो न-
पावपदमेध्यन्तदय कस्मादैन्द्रो यज्ञ आ सः स्यातो-
रित्याहुरिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनुर्यद्यज्ञस्तामेव
तत्, यजन्ति^(५) य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमति^(६) ॥ ३ ॥

छन्दसां वीर्यम् । वै । एव तत् । अष्टौ च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठे प्रोक्ता अतिग्राह्या गवामथनिका त्वयः ।

अथ सप्तमे सोमाङ्गत्वेन आश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते,
“प्रजापतिर्देवासुरानसृजत, तदनु यज्ञोऽसृज्यत, यज्ञं च्छन्दांसि, ते
विव्यञ्चो व्यक्रामन्, सोऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामत्, यज्ञं च्छन्दांसि,
ते अमन्यन्तामी वा इदमभूवन् यद् वचस्स इति, ते प्रजापतिमु-
पाधावन्, सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तदः प्रदास्या-
मीति, स च्छन्दसां वीर्यमादाय तदेभ्यः प्रायच्छत्तदनु च्छन्दांस्य-
पाक्रामन् छन्दांसि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुराः^(१) इति ।
कदाचित् ‘प्रजापतिः’ देवानसुरांश्च पुरा ‘असृजत’ (सृष्टवान्) । तान्
‘अनु’ तेन ‘यज्ञोऽपि’ ‘असृज्यत’, ‘यज्ञम्’ अनु ‘च्छन्दांसि’ च सस-
र्जत,* तदानीं ‘ते’ देवाः परस्परमैकमत्याभावात् ‘विव्यञ्चो’ (नाना-
गतयो) भूत्वा ‘व्यक्रामन्’ (विविधन्देऽङ्गताः) ।

अथ ‘स’ ‘यज्ञः’ ‘असुरान्’ ‘अनुसृज्य’, देवेभ्योऽपाक्रामत्, तच्च
‘यज्ञम्’ अनुसृज्य ‘च्छन्दांसि’ अपि देवेभ्योऽपाक्रामन् । तदानीं
‘ते’ ‘देवाः’ परस्परमैकमत्यं प्राप्यैवं विचारितवन्तः, ‘वचं’ ‘यत्’ ऐश्वर्यं
प्राप्य स्थिताः ‘स्स’, तत् ‘इदं’ सर्वं प्राप्य असुरा एवेदानीमवस्थिता
अभवन्, इति विचार्य ‘ते’ देवास्तथाविधं परिभवन्सहमानाः ‘प्रजा-
पतिमुपाधावन्’ अथ देवैरुपसेवितः ‘प्रजापतिः’ तान् प्रति एवम्
‘अब्रवीत्’, ‘छन्दसां’ (वैदिकमन्त्राणां) मध्ये ‘वीर्यं’ (सारम्) आदाय
युष्मभ्यं ‘तत्’ ‘प्रदास्यामि’, ‘इति’ उक्त्वा च तथैव हतवान् ।

अथ तद्वीर्यम् ‘अनु’ सर्वाणि ‘च्छन्दांसि’ असुरेभ्योऽपक्राम्य देवान्

* ससर्ज इति एकवचनान्तप्रयोगो भवितुं युक्तः ।

प्राप्नुवन्, तानि 'च्छन्दांसि' अनुसृत्य 'यज्ञोऽपि असुरेभ्योऽपक्रम्य देवान् प्राप्नोत्, ततो देवा विजयिनोऽभवन्, असुरास्तु परिभूताः ।

अथ मन्त्रान् विधत्ते "य एवं च्छन्दसां वीर्यं वेद आश्रावयास्तु औषट् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति" (१) इति । 'यो' 'वीर्यं' वेद, सः स्वयमेव विजयी भवति, तस्य, 'भ्रातृव्यः' 'परा'-भवति । तस्माद्वीर्यं विदित्वा प्रयुज्जीत । आश्रावयेत्यादिमन्त्रपञ्चकं तद्वीर्यं,* एतेषां मन्त्राणामर्थाः "यो वै सप्तदशम्" इत्यस्मिन्ननुवाके (१का० ६ प्र० ११ अ०) प्रपञ्चिताः, इत्यङ्गत्वेन तत्र विधिः, अत्र तु सोमाङ्गत्वेन, सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अप्राप्ताः ।

इदानीन्तानेतान् मन्त्रान् प्रशंसति, "ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्वर्युराश्रावयतीति च्छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै च्छन्दसां वीर्यमाश्रावयास्तु औषट् यज ये यजामहे वषट्कारः" (१) इति । 'कस्मै कं' (कस्मै कामाय प्रयोजनाय) अध्वर्युराश्रावणं करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो बुद्धिमान् उत्तरं ब्रूयात्, प्रजापतिनोद्भूतवीर्याणां च्छन्दसां पुनर्वीर्यप्राप्तिजाभाय 'अध्वर्युराश्रावयति', इत्युत्तरम् ; स एवोत्तरवादी वीर्यं दर्शयितुमाश्रावयेत्यादिकमनुवदति ।

इदानीं वीर्यवदेनं प्रशंसति, "य एवं वेद स वीर्यैरेव च्छन्दोभिरर्चति यत्किञ्चार्चति" (२) इति । अस्मिन् यज्ञे लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किञ्चिद्देवादिकं पूजयति, तत्सर्वं 'स' 'वीर्यैरेव' च्छन्दोभिः, पूजितवान् भवति ।

अथैतैर्मन्त्रैर्युक्तं यज्ञं प्रशंसति, "यदिद्धो वृत्रमहन्नमेधन्तत्

* अत्र तद्वीर्यञ्चेति क्वचित् पाठः ।

यत् यतो न पावपदमेधन्तदथ कस्मादेन्द्रो यज्ञ आ स५ स्यातो रि-
त्याङ्गरिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनूर्यद् यज्ञस्त्रामेव तद् यजन्ति”
(५) इति । ‘इन्द्रो’ ‘युवं’ हतवानिति ‘यत्’, ‘तत्’ (एतद्वधरूपम्)
‘अमेधम्’ अयज्ञियं । किञ्चायमिन्द्रो ‘यतो न पावपत्’ (सालावृकेभ्यः
प्रायच्छत्) इति ‘यत्’, तदपि पापरूपत्वादयज्ञियं । ‘अथ’ (एवं
सति) ‘कस्मात्’ कारणादयं ‘यज्ञः’* ‘आ संस्थातोः’ (समाप्तिपर्यन्तम्)
‘एन्द्रः’ सन्धः ? इति ब्रह्मवादिन ‘आङ्गः’, तत्र बुद्धिमानेवमुत्तरं
ब्रूते, इन्द्रस्य हि द्वे तनौ अयज्ञिया यज्ञिया च, राज्यं कुर्वन्ती
जत्रादीन् हिंसन्ती तनूरयज्ञिया, सा च राजसी । यज्ञः-इति ‘यत्’,
‘एषा’ ‘इन्द्रस्य’ ‘एव’ ‘यज्ञिया’ (यज्ञार्हा) ‘तनूः’, सा च सात्विकी
वक्ष्यते इति, यज्ञे हविषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्विको
विग्रह इत्यर्थः । ‘तत्’ (तस्मिन् यज्ञे) ‘तमेव’ ‘सात्विको’ यज्ञार्ह-
तनू’ यजमानाः प्रयजन्ति ।

यज्ञरूपतनुवेदनं प्रशंसति, “य एवं वेदोपैनं यज्ञो
नमति” (६) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

आश्रावयेत्यादयोऽत्र पञ्च मन्त्रा उदीरिताः ।

आश्रावणादि सोमार्थमत्र, प्राक्तनमिष्टिगम् इति† ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र अयं यज्ञ इत्ययं पाठः E. पुस्तके नास्ति ।

† आश्रावणादि सोमार्थं मन्त्रं प्राक्तनमिष्टिगम् इति B. पु० पाठः ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृत-
 योनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गन्धं पितेव पुत्र-
 मभिरक्षतादिम्^(१) । आहृत्य ते वा एतच्च जमानोऽग्नि-
 भ्यां यदेनयोः शृतं कृत्याथान्यथावभृथमवैत्यायुर्दा
 अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यं जुहुयादाहुत्यै-
 वैना शमयति नार्तिमाच्छेति यजमानो^(२) यत्
 कुसीदम् ॥ १ ॥

अप्रतीक्षं मयि येन यमस्य बलिना चरामि । इ-
 हैव सन्निरवदये तदेतत्तदग्ने अनृणो भवामि^(३) । वि-
 श्वलोप विश्वदावस्य त्वा सज्जुहोम्यग्धादेकोऽहुतादेकः
 समसनादेकः । ते नः कृण्वन्तु भेषजं सद् स हो-
 वरेण्यम्^(४) । अयन्नो नभसा पुरः सःस्फानो अभिरक्ष-
 तु । गृहाणामसंमत्यै बहवो नो गृहा असन्^(५) स
 त्वन्नः ॥ २ ॥

नभसस्यत ऊर्जो नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्ट-
 माक्षधि पुनर्नो रयिमाक्षधि^(६) । देव सःस्फान सहस्र-
 पोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानि रायस्योषः सुवीर्यं
 संवत्सरोणां स्वस्तिम्^(७) । अग्निर्वाव यम इयं यमी

कुसीदं वा एतद्यमस्य यजमान आदत्ते यदोषधीभिर्वे-
दिः स्तृणाति यदनुपौष्य प्रयायाद्ग्रीवबद्धमेनम् ॥ ३ ॥

अमुष्मिंलोके नेनीयेरन्^(८) यत् कुसीदमप्रतीतं म-
यीत्युपौषतीहैव सन्यमङ्कसीदं निरवदायानृणः
सुवर्गं लोकमेति^(९) यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना स-
क्तून् प्रदाव्य जुहुयादेष वा अभिर्वैश्वानरो यत्
प्रदाव्यः स एवैनं स्वदयति^(१०) अह्ना विधान्यामेका-
ष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पक्वा प्रातरेतेन कक्षमुपौ-
षेद्यदि ॥ ४ ॥

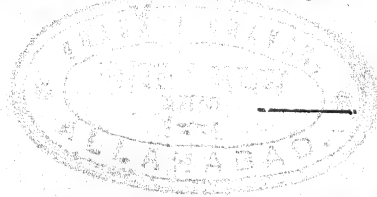
दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमम्^(११)
एतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसञ्चमु-
पयन्ति^(१२) यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं
विद्वान् यजते सममुष्मिन् लोक इष्टापूर्तेन गच्छ-
तेऽग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्येनानुख्याता तान्य
एवं विद्वान्यजते सममुष्मिन् लोक इष्टापूर्तेन ग-
च्छते^(१३) ऽयन्नो नभसा पुरः ॥ ५ ॥

इत्याहामिर्वै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मे गो-
पायेति^(१४) स त्वन्नो नभसस्य त इत्याह वायुर्वै नभसस्य-

तिर्वायुमेव तदाहैतन्मे गोपायेति देव सःस्फानेत्याहा-
सौ वा आदित्यो देवः सःस्फान आदित्यमेव तदा-
हैतन्मे गोपायेति ॥ ६ ॥

कुसीदम् । त्वन्नः । एनम् । आपेद्यदि । पुरः । आ-
दित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमाङ्गाश्रावणादीनां मन्त्राणां सप्तमे विधिः ।

अथाष्टमेऽवष्टथाङ्गहोमादयो वक्तव्याः । कल्पः, 'आयुर्दा अग्ने
हविषो जुषाण इत्यवष्टयमवैष्यन्नाहवनीये ऊत्वा' इति । पाठस्तु
“आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम्पितेव पुच्छमभिरहतादिम्”^(१) इति ।
हे 'अग्ने', त्वम् 'आयुर्दा' 'एधि' (यजमानस्यायुःप्रदो भव) ।
कोदृशस्त्वं 'हविषो जुषाणः' (हविः सेवमानः) 'घृतप्रतीकः' (घृतो-
पक्रमः), आचारप्रयाजादीनां घृतेन ह्वयमानत्वात् । 'घृतयोनिः'

अवसानेऽणुयाजादौ (घृतमेव घोनिः ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतघोनिः), (तादृशः) त्वं, 'मधु' (स्वादुतमं) 'चारु' (शोधितत्वेन निर्मलं) 'गव्यं' 'घृतं' 'पीत्वा' 'पिता' 'पुत्रम्' इव 'इमं' यजमानम् अभितो रक्ष ।

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते, "आहुञ्चते वा एतद्यजमानो-
ऽग्निभ्यां यदेनयोः प्रुतं कृत्याथान्यत्र अवभृथमवैत्यायुर्दो अग्ने हविषो
जुषाण इत्यवभृथमवैथं जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति नार्त्तिमा-
च्छति यजमानः" (१) इति । 'एनयोः' (आहवनीयगार्हपत्ययोः)
हविः पक्वं कृत्वा अत्र अवभृथहविषो वारुणपुरोडांशस्य पक्वस्य
होममकृत्वा 'अन्यत्र' (जलसमीपे) अवभृथकर्माथं गच्छति इति
'यत्', एतेनापराधेन 'यजमान' आहवनीयगार्हपत्याभ्याम् 'अग्नि-
भ्यां' विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुः 'आयुर्दो' इति-
मन्त्रेणाज्यमाहवनीये 'जुहुयात्', एतया 'आहुत्या' 'एव' 'एनौ'
आवाहवनीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति, तयोः शान्तयोः 'यजमानः'
'आर्त्ति' न प्राप्नोति ।

कल्पः, 'आहवनीयादुक्तुमादाय वेदिमुपोषति यत् कु-
सीदमप्रतीक्षम्' इति । अवभृथोदपनीयानुबन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य
उर्ध्वमयं वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु "यत् कुसीदमप्रतीक्षं मयि,
येन यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्निरवदये तदेतच्छदग्ने अनृणो
भवामि" (१) इति । 'यत्' 'कुसीदम्' (कृणम्) 'अप्रतीक्षम्' (अनर्पितं)
'मयि' वर्त्तते । 'येन यमस्य बलिना', यम उक्तमार्णः, बलिः प्रत्यर्प-
णीयमृणं, येनाहमृणेन युक्तं इदानीं वर्त्ते । 'तदेतत्' (कृणम्) 'इहैव'

वसन्' (अस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्त्तमानः) 'निरवदधे', (निः-
शेषेणापाकरोमि) 'तत्' (तेनैव कारणेन) हे 'अग्ने' यमरूपादुत्त-
मर्णादहम् 'अनृणो' भवामि ।

कल्पः, 'यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सकून् प्रदाव्य जुहुया-
दिश्वलोप विश्वदावस्य त्वा' इति । अस्मिन् पक्षे यदङ्गं संकीर्णमिव
यजमानोऽनुतिष्ठेत्, तस्य साङ्गार्थस्य परिहाराय वेदिदाहके दावाग्ना
सकून्ञ्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु, "विश्वलोप विश्वदावस्य
त्वा सञ्जुहोम्यग्धादेकोऽङ्गतादेकः समसनादेकः, ते नः कृण्वन्तु
भेषजं सहः सहो वरेण्यम्"^(४) इति । हे 'विश्वलोप' (सर्वस्य पापस्य
विनाशक), सकून्ञ्जलिना 'विश्वदावस्य' (कृत्स्नपापदहनार्थप्रवृत्तस्य)
दावाग्नेरासन्नास्ये त्वां जुहोमि । अग्नेन होमेन सन्तुष्टा अग्नयस्त्वयः,
तेषु 'एकः' दग्धे होमेनागतमन्तीति 'अग्यात्' । 'अङ्गतं' (होम-
रहितम्) अन्तीति 'अङ्गतात्', तादृश 'एकः' । 'समसनं' (समस्तम्)
अप्यन्तीति 'समसनात्', तादृश 'एकः' । 'ते' त्रयोऽप्यग्नयोऽस्माकं
'भेषजं' 'कृण्वन्तु' (क्षुधः परिहारं कुर्वन्तु) । तथा 'सहो' (नि-
वासस्थानं) कुर्वन्तु । 'सहः' (बलं) कुर्वन्तु । 'वरेण्यं' (वरणीयं
धनादिकं श्रेष्ठं) कुर्वन्तु ।

कल्पः, 'अयन्नो नभसा पुर इत्येतैर्यथाब्राह्मणमुपस्थाप्य' इति ।
प्रथममन्त्रपाठस्तु "अयन्नो नभसा पुरः संस्थानो अभिरक्षतु ।
गृहाणामसमर्थै बहवो नो गृहा असन्"^(५) इति । 'अयम्' अग्निः
पुरो वर्त्तमानो 'नभसा संस्थानः' (तेजसा वर्धमानः) 'नः'
अस्मान् (अभिरक्षतु) । किमर्थं, 'गृहाणामसमर्थै', (समर्त्तः

सम्यग्विनाशस्तद्राहित्यार्थं ततोऽग्निरक्षणात् 'नः' (अस्माकं) 'बहवो
'गृहाः' 'असन्' (सन्तु) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु, "स तन्नो नभसस्यत ऊर्जं नो धेहि
भद्रया । पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि^(६)" इति ।
'नभसस्यते' (आकाशस्य पालक) हे वायो, 'स त्वं' 'नः' (अस्मभ्यं)
'भद्रया' (अनुग्रहरूपया) वाचा, 'ऊर्जं धेहि' (अन्नादिरसं प्रयच्छ) ।
किञ्चास्माकं 'नष्टम्' अन्नादिरसं, 'पुनः' 'आकृधि' (आनीय देहि) ।
'पुनः' अयस्मभ्यं 'रयिम्' (अपेक्षितं धनम्) आनीय देहि ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु, "देव सः स्फान सहस्रपोषस्त्रिषे स नो
राज्याज्यानिः रायस्योषः सुवीर्यं स्रस्वत्सरीणां स्वस्तिम्^(७)"
इति । हे 'संस्फान' (सम्यगभिवृद्धियुक्त) आदित्य 'देव', त्वं 'सहस्र-
पोषस्य' (सहस्रसङ्ख्यकधनपश्यादिपुष्टेः) 'ईश्रिषे' (प्रभुर्भवसि,) 'स' त्वं
'नः' (अस्मभ्यं) 'रास्य' (देहि) । किं किमिति ? तदुच्यते, 'अज्यानिम्'
(अक्षीणत्वं दारिद्र्याभावं), 'रायस्योषं' (धनपुष्टिं), 'सुवीर्यं' (शोभना-
पत्यं), 'स्रस्वत्सरीणां' (तत्तत्स्रस्वत्सरस्रस्वद्वां) 'स्वस्तिम्' (अनष्टनाश-
रूपां सत्पदं) च ।

अथ वेदिदाहं विधातुं प्रसूति, 'अग्निर्वाव यम इयं यमो
कुसोदं वा एतद्यमस्य यजमान आदत्ते यदोषधीभिर्वेदिः सृणाति
यदनुपौष्य प्रयायाद्ग्रीववद्धूमेनममुष्मिलोके नेनीयेरन्^(८)" इति ।
'यमस्य बलिना चरामि' इत्यस्मिन् मन्त्रेऽभिधीयमानो 'यमो' 'ऽग्निः'
एव, तस्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । 'इयं' (वेदिरूपा भूमिः)
'यमो' । यजमानो वेदिमदग्ध्वा भूमेर्निर्गत्य प्रयाणं कुर्वाण, तदानीं

यमस्य मृत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्गलोकं मृशन्नयेयुः ।

इदानीं दाहं विधत्ते, “यत् कुसीदमप्रतीत्तं मथीत्युपौषतीहैव सन् यमं कुसीदं निरवदायानृणः सुवर्गं लोकमेति^(९)” इति । ‘उ-
पौषति’ दहेदित्यर्थः । ‘इहैव’ (अस्मिन्नेव) जन्मनि, यज्ञप्रदेश एवाव-
स्थितः ‘सन्’, ‘यमं’ प्रति विद्यमानं ‘कुसीदं’ (च्छेदं) निःशेषमनेन
दाहेनापाकृत्य अनन्तरमृणरहितः स्वर्गं प्राप्नोतीति ।

विश्वलोपेतिमन्त्रेण होमं विधत्ते, “यदि मिश्रमिव चरेदञ्ज-
लिना सक्तून् प्रदाव्ये जुञ्ज्यादेष वा अग्निर्वैश्वानरो यत्प्रदाव्यः
स एवैनं स्वदयति^(१०)” इति । ‘यदि’ अङ्गजातं सङ्कोर्णमिव
यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य साङ्कर्यपरिहाराय वेदिदाहको दावाग्नौ ‘सक्तून्’
‘अञ्जलिना’ ‘जुञ्ज्यात्’ । ‘एषः’ एव ‘अग्निर्वैश्वानरः’ (सर्वपुरुषसम्बद्धः),
सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । ‘स एव’ अग्निः सक्तुहोसेन
तुष्टो मिश्रचारिणम् ‘एनं’ यजमानं ‘स्वदयति’ (स्वादूकरोति),
मिश्रणदोषरहितं करोतीत्यर्थः ।

अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन बुद्धिस्थमन्यदपि किञ्चिदाहरूपं कर्मा-
न्तरं विधत्ते, “अङ्गां विधान्यामेकाष्टकायामूपपञ्चतुःशरावं पक्वा
प्रातरेतेन कक्षमुपौषेद्यदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति
पापसमम्^(११)” इति । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी, सा चाङ्गां
विधानी (प्रतिपदादितिथीनां प्रवर्त्तयित्री), सम्बत्सरनामकस्य
पुरुषस्य पत्नीत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते, ‘एषा वै सम्बत्सरस्य पत्नी
यदेकाष्टका’ इति ।

अथ वा गवामयने सम्बत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्मा-

णि, तेषामियं प्रवर्त्तयित्री, तदारम्भकालत्वात् । अत एवान्यत्र
श्रूयते, 'सम्बत्सराय दीक्षित्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्' इति ।
दिप्रस्थः शरावः, तथाविधशरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमूप-
मेकाष्टकायां पक्त्वा तेनात्यन्तमुष्णेनापूपेन परेद्युः प्रातररण्ये कक्ष-
न्दहेत्, अपूपस्योपरि उल्बुकं प्रक्षिप्य तस्योपरि जीर्णदणं प्रक्षिपेत्* ।
तदेतत्सर्वं कक्षमध्ये कर्त्तव्यं । तथा कृते सति यद्ययमपूपाम्निः कृत्स्नं
कक्षं दहति, तदानीं यत्कार्यमुद्दिश्येदं दहनं कृतं, तत् कार्यं पु-
ण्यसमं भवति, सम्यक् पारङ्गच्छतीत्यर्थः । अदाहे तु पापसम-
न्तकार्यं विनश्यति ।

कक्षदहनेन यदेतदभिवृद्धिज्ञानं तदेतद्भवामयनादिप्रौढकर्मारम्भे
परीक्षणीयमित्येतद्दर्शयति, "एतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन
दीर्घसत्रमुपयन्ति^(१९)" इति । 'एतेन' कक्षदाहरूपेण, निर्विघ्नं सम्पू-
र्त्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं सम्बत्सरसत्रादिकं प्रौढं कर्म पूर्वं महर्षयः
प्रारभन्ते ।

अथ "अयन्नो नभसा" इत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रसूति,
"यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान् यजते सममुष्मिन्
लोके दृष्टापूर्त्तेन गच्छते अग्निर्वा उपद्रेश वायुरपश्रोतादि-
त्योऽनुख्याता तान् य एवं विद्वान् यजते सममुष्मिन् लोके
ईष्टापूर्त्तेन गच्छते^(२०)" इति । 'दृष्टं' श्रौतकर्म, 'पूर्त्तं' स्मार्त्तं
कर्म, तदुभयफलेन स्वर्गलोके सङ्गच्छते । कोऽसौ ? योऽन्यादीना-
मुपद्रवादिहृपतां ज्ञात्वा यजते, तस्येयमिष्टापूर्त्तफलसङ्गतिः ।

* प्रक्षिपेद्युरिति E पु० पाठः ।

अथ मन्त्रान् व्याचष्टे, “अयन्नो नभसा पुर इत्याह्नाग्निर्वै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मे गोपायेति, स लन्नो नभसस्यत इत्याह् वायुवै नभसस्यतिर्वायुमेव तदाहैतन्मे गोपायेति, देव संस्क्रानेत्याह्मौ वा आदित्यो देवः संस्क्रान आदित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति^(१४)” इति । ‘पुरो’देशे ‘नभसा’ (ज्वालया) युक्तः अग्निर्दृश्यते, अतोऽग्निः ‘नभसा पुरः’ इति शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थाता, मदीयमेतत् कर्मफलं ‘गोपायेति’ प्रार्थितवान् भवति । नभसि सञ्चारेण तत्पालकत्वात् ‘वायुः’ एव ‘नभसस्यतिः’ । रश्मिभिः सर्वत्राभिवर्धमानत्वात् ‘आदित्यः’ एव ‘देवः संस्क्रानः’ ।

“अत्रायुर्दाः” इति मन्त्रः, “उरुर्हि राजा” (१।४।४५ अ०) इत्यस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्यः । “यत् कुसीदम्” इत्यादिमन्त्रास्तु तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

आयुःस्त्ववष्टयप्रेषोर्होम आहवनीयके ।

यत्कुःवेदिं दहेत्, तत्र विश्वसत्काज्जतिर्भवेत् ॥

अयःन्त्रिभिरुपस्थानं घमणन्ता अष्टमे स्थिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण । मा नः शाप्त जनुषा सुभागा रायस्योषेण समिषा मदेम^(१) नमो महिम्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितस्तद्दहं गृणामि । अनुमन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं^(२) । देवानामेष उपनाह आसीद्पाङ्गर्भ ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुसमवृणीत पूषा ॥ १ ॥

वृहन्नद्रिरभवत्तदेषां^(३) पिता वत्सानां पतिरघ्निया-
नामथो पिता महतां गर्गराणां । वत्सो जरायु प्रति-
धुक्पीयुष आमिक्षा मस्तु घृतमस्य रेतः^(४) । त्वाङ्गावो-
वृणत राज्याय त्वाः हवन्त मरुतः स्वर्काः । वर्धन् क्षत्र-
स्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उग्रो विभजा बहूनि^(५) ।
वृद्धेन वा एष पशुना यजते यस्यैतानि न क्रियन्ते एष,
ह त्वै समृद्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्ते^(६) ॥ २ ॥

पूषा । क्रियन्ते एषः । अष्टौ च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमे वेदिदाहोऽयं प्राधान्येन प्रपञ्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्भाख्यं किञ्चित्कर्माभिधीयते । कल्पः, वृषभे गोषु जीर्णे दूनः कर्णमाजयेत् पिशङ्गरूपस्तन्मसुरीथमित्येताभ्यामथैनं गोव्यपि सृजत्येतं युवानम् इति । 'पिशङ्गरूपः', 'तन्मसुरीथम्' इत्येतौ नाच्यौ, 'एतं युवानम्' इत्यत्रत्यः । तत्याठस्तु, "एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्वरत प्रियेण । मा नः शात्र जुषा सुभागा रायस्योषेण समिषा मदेम^(१)" इति । हे गावो, 'वो' (युष्मभ्यम्) 'एतं युवानं' वृषभं अहं 'परि'-'ददामि' 'तेन' 'प्रियेण' सह 'क्रीडन्तीश्वरत', 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'शात्र,' यतो यूयं 'जुषा सुभागाः' (जन्मनैव सुष्ठुभागवत्यः), ततोऽस्माकं शापो भवतीभिर्न कार्यः, किन्तु तरुणं दत्तवानित्यनुग्रहः कार्यः । युष्माकं प्रसादादयं धनपुष्ट्या अन्नेन च 'सं'-'मदेम' (सम्यग्यथा भवति तथा हृष्टाः सम्भवेम) ।

कल्पः, 'अथ जीर्णमालभते प्राजापत्यमैन्द्रं त्वाष्ट्रं वा नमो महिम्न उपाकरणेऽनुवर्त्तयते तृतीयया वषां जुहोति चतुर्थ्या हविः पञ्चम्या सौविष्टकृतम्' इति । 'एतं युवानम्' इत्यनुवाकादिमपेक्ष्य तृतीयादिव्यवहारः । तत्रोपाकरणमन्त्रपाठस्तु, "नमो महिम्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितरुदहं गृणामि । अनुमन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम्^(२)" इति । हे 'मरुतां पितः' (देवानां जनक) प्रजापते, तृतीयाय सृष्ट्यादिरूपाय 'महिम्ने' 'नमः' । 'उत' (अपिच), 'चक्षुषे' (दृष्टिरूपाय सर्वगोचरज्ञानाय) तृतीयाय नमः, 'तत्' (मदीयं विवक्षितम्) 'अहं गृणामि' तुभ्यं (ब्रवीमि), तच्च

मदुक्तं त्वम् 'अनुमन्यस्व', 'सुयजा' (शोभनेन यज्ञसाधनेन वृषभेण) वयं, 'यजाम' । 'इदं' वृषभरूपं 'हयं', (देवानां) 'जुष्टं' (प्रियम्) 'अस्तु' ।

वपाहोममन्त्रपाठस्तु, "देवानामेष उपनाह आसीदपाङ्गर्भ ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुषमवृणीत पूषा वृहन्नद्रि रभवत्तदेषाम्^(३)" इति । 'एष' वृषभो 'देवानां' 'उपनाहो' (बन्धनहेतुः) 'आसीत्', दाम्ना वलीवर्दा इवास्मिन् वृषभे देवाः प्रीत्यतिशयेन सक्ता इत्यर्थः । स च वृषभो ऊतः सन् मेघेषु 'अपां' समन्धी 'गर्भो' भूत्वा पुनः 'ओषधीषु न्यक्तः' (वृष्टिरूपेणाधोमुखः पतितः) । सोऽयञ्जलरूपो गर्भः कथं सम्यन्नः ? इति तदुच्यते, 'पूषा' 'सोमस्य द्रुषमवृणीत', (आदित्यः सलिलात्मनश्चन्द्रस्य द्रुषं रश्मिभिर्गृहीतवान्) तच्च द्रुषरूपं जलमेषां रश्मीनां समन्धी । 'वृहन्' (प्रौढः) 'अद्रिः' (पर्वतसदृशः) मेघः 'अभवत्' । देवानां प्रिय एष वृषभ आऊतिरूपेण वक्तै ऊत आदित्यं प्राप्य रश्मिरूपेण चन्द्रसमन्धि जलं भूमौ वर्त्तमानं गृहीत्वा मेघरूपतामवलम्ब्य मेघोदरे जलरूपो गर्भो भूत्वा वृष्टिरूपेणोषधीष्वधः पतित इत्यर्थः । अनेन 'अग्नौ प्रास्ताऊतिः सस्यम्'* इत्यादिश्रुत्यर्थः सङ्गृहीतो भवति ।

हृदयाद्यङ्गहोममन्त्रपाठस्तु, "पिता वत्सानां पतिरग्नियानामथो पिता महतां गर्गराणां । वत्सो जरायु प्रतिधुक्पीयूष आमित्रा मस्तु घृतमस्य रेतः^(४)" इति । ये गवां वत्साः, तेषामयं वृषभः 'पिता', 'अग्नियानां' (गवाम्) 'पतिः', न केवलमिदानीन्तनानां

* सम्यगिति J पु० पाठः ।

बालानां वत्सानां पिता, 'अथो' (अपि च), 'महतां गर्गराणां'
 'पिता', गभीरध्वनियुक्ता बहवो वृषभा गर्गरास्ते च शरीरवृद्ध्या
 महान्तः, पूर्वं ब्रह्माद्यपादानां महान्तो वृषभाः संयताः, तेषामयं
 पिता । किञ्च गवामुदरे गर्भरूपो यो 'वत्सः' यच्च जरायुरूपं
 गर्भाधिकरणं, 'यच्च' 'प्रतिधुक्' (दोहनपात्रस्थन्दुग्धं,) यच्च 'पीयूषः'
 (उधस्थममृतसमानं क्षीरं), या च 'आमिक्षा' रन्ध्रनेन निष्पन्ना,
 यच्च 'मस्तु' (नवनीतं), यदपि पक्वं 'घृतं', तत्सर्वम् 'अस्य' (वृषभस्य)
 रेतः, एतदीयसारभूतम्* रसपरिणामरूपम् । एवम्-महाभागो
 वृषभो देवांस्तर्पयत्वित्यभिप्रायः ।

सौविष्टकृतमन्त्रपाठस्तु, "त्वां गावोऽवृणत राज्याय त्वां हवन्त
 मरुतः स्वर्काः । वर्धन् क्षत्रस्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उग्रो
 विभजा वसूनि^(५)" इति । हे वृषभ, 'गावः' सर्वाः 'त्वां' 'राज्याय'
 'अवृणत', (अस्माकमयं राजा भवत्विति वृत्तवत्यः) । 'स्वर्काः' (सुष्ठु
 अर्चनीयाः) 'मरुतो' (देवाः) 'त्वां' 'हवन्त' (त्वामेव हविस्वरूपमा-
 क्रयन्ति) । 'क्षत्रस्य' (क्षत्रियजातेः) 'ककुभि' (ककुत्समाने प्रधानभूते)
 'वर्धन्' (शरीरे) 'शिश्रियाणः' (आश्रित्य बलरूपेणावस्थितः),
 क्षत्रियजातौ प्रधानभूते राजवियहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽसि ;
 यथा वृषभस्य सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यं, राजवियहस्य सर्वनियामकत्वं
 दृश्यते इति राजवियहेऽयं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । 'ततो'
 राजसदृशस्त्वम् 'उग्रो' 'भूत्वा' 'नः' (अस्मदर्थं) शत्रूणां 'वसूनि'
 तेभ्यो 'विभज' ।

* एतदीयसारभूतरसं परिणामरूपमिति B, E, एवं J, पु० पाठः ।

“एतं युवानम्” इत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यानि यानि कर्माणि, तानि विधत्ते, “दृष्ट्वेन वा एष पशुना यजते यद्येतानि न क्रियन्ते एष ह त्वै (तु वै) समृद्धेन यजते यद्येतानि क्रियन्ते^(१)” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एतानि’ अङ्गानि ‘क्रियन्ते’, ‘एष’ यजमानः, सर्वाङ्गसमृद्धेन पशुना यागं करोति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः—

गोयूथे जीर्णवृषभस्याख्यं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभमन्वैतमिति योजयेत् ॥

नमो, जीर्णमुपाकुर्यात्, देवानान्तदुपाजतिः ।

पिता, -ऽङ्गहोम, -खाङ्गावः खिद्यत्यञ्च वर्णिताः ॥

इति यायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यप्यथयुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्राठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सू० यो देवो दिविषद्भो धाता ह्युवाच वायुः प्रजाभ्यः ।
वृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्यतो जुहोतु^(१) । यस्या-
स्ते हरितो गर्भो यो योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यहु-
ता यस्य तां देवैः समजीगमं^(२) । आवर्तन वर्तय नि नि-
वर्तन वर्तयेन्द्र नर्दबुद । सूर्याश्चतस्रः प्रदिशस्ता-
भिरावर्तया पुनः^(३) । वि ते भिनद्धि तक्षरीं वि योनिं
वि गवीन्द्रो वि ॥ १ ॥

मातरञ्च पुत्रं च विगर्भं च जरायुं च^(४) । बहिस्ते
 अस्तु बालिति^(५) । उरुदसो विश्वरूप इन्दुः पवमा-
 नो धीर आनञ्ज गभ^(६) । एकपदी द्विपदी त्रिपदी
 चतुष्पदी पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनानु-
 प्रथताः स्वाहा^(७) । महो द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं
 मिमिक्षतां । पिपृतान्नो भरीमभिः^(८) ॥ २ ॥

गवीन्यौ वि । चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमे जीर्णवृषभालम्भ उक्तोऽनुवाकः* ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते । कल्पः, ‘यद्यष्टा-
 पदीत्यनुबुध्येत, धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती ऊत्वा’ इति ।
 यद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां काग्यां संज्ञप्तायामियमष्टा-
 पदी गर्भिणीति बुध्येत, तदा दे आहुती जुहुयात् । पाठस्तु,

* E० पुस्तके पाठान्तरं वर्तते, यथा, “नवमे जीर्णवृषभमन्त्रा
 नैमित्तिकाः श्रुताः । अथ दशमोऽनुवाके उपाहृतायां वशायां गर्भ-
 दर्शने सति तद्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः, ‘यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत
 धाता रातिः सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याहुती ऊत्वा’ इति, तत्र धाता
 रातिरिति मन्त्रः प्रथमकाण्डे समाम्नातः व्याख्यातश्च । अत्र त्वमन्त्रपाठस्तु
 “सूर्यो-जुहोतु” इति । हे गर्भिणि वशे पूर्वं बन्धात्त्वबुद्ध्या कृता,

“सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता चत्राय वायुः प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मतीं जुहोतु^(१)” इति । ‘सूर्यो देवो’ दिविषदामभि-
वृद्धयर्थे, ‘धाता’ ‘देवः’ ‘चत्राय’ (तदभिष्टद्धयर्थे), ‘वायुः’ प्रजाभिष्टद्धयर्थे,
‘बृहस्पतिः’ प्रजापतिप्राप्त्यर्थे ‘ज्योतिष्मतीं’ त्वां ‘जुहोतु’ ।

कल्पः, ‘अथैनामभिमन्त्रयते यस्यास्ते’ इति । पाठस्तु, “यस्या-
स्ते हरितो गर्भोऽथो योनिर्हिरण्यी । अङ्गान्यद्भुता यस्यै तां देवैः
समजोगमम्^(२)” इति । ‘यस्याः ते’ ‘हरितो’ (हृतसारो हरितवर्णा
वा) ‘गर्भः’ ‘योनिर्हिरण्यी’ (हृतसारा हरिद्वर्णा वा) । ‘यस्यै’ (यस्याः)
‘अङ्गानि अद्भुता’ (अपिहिता), इमां ‘तां’ देवैः सङ्गतां करोमि ? ।

कल्पः, ‘आ वर्त्तन वर्त्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावृत्य’ इति । पाठस्तु,
‘आ वर्त्तन वर्त्तय नि निवर्त्तन वर्त्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्रुतस्तः
प्रदिशस्ताभिरावर्त्तया पुनः^(३)’ इति । ‘वर्त्तन’ (गर्भस्य प्रवर्त्तकं) हे
देव, गर्भम् ‘आ’-‘वर्त्तय’ । हे ‘निवर्त्तन’ (गर्भस्य निर्गमकत्) देव, गर्भं
‘नि’-‘वर्त्तय’ (निर्गतं कुरु । हे ‘इन्द्र’ (ईश्वर) ‘नर्दबुद’ (गर्भस्य

पश्चात् तत्र गर्भो दृष्टः, हे तथाविधे, ये देवा दिवि सीदन्ति तेषामर्थं
सूर्यो देवः त्वां जुहोतु, धाता सर्वस्य जगतो विधाता चत्राय राजा-
भिष्टद्धये त्वां जुहोतु, वायुः प्रजाभ्यः प्रजाभिष्टद्धये त्वां जुहोतु ।
बृहस्पतिः प्रजापतये प्रजातुष्ट्यर्थं ज्योतिष्मतीं दीप्तिमतीं त्वां जुहो-
तु” इति ।

§ अत्रापि B० पुस्तके पाठान्तरं वर्त्तते, यथा, “हे गर्भिणि वशे य-
स्यास्तव गर्भो हरितः निःसारत्वेन हरितवर्णो जातः । अथो अपि
च, योनिर्हिरण्यी निःसारत्वेन विवृता हिरण्यवर्णा दृश्यते । किञ्च
यस्यै यस्यास्तव अङ्गानि मुखपादरूपा अवयवाः अद्भुता अकुटिलानि,
निर्जीवत्वेन सङ्गोचयितुमशक्यतया भूमौ प्रसारितानीत्यर्थः । तां
तथाविधां त्वां देवैः समजोगमं संघोजितवानस्मि” इति ॥

शब्दयितः, निशामक) पूर्वान्वित-‘भूम्याः’ ‘याश्चतस्रः’ प्रकृष्टा
‘दिशः’, ताभिः ‘पुनः’ गर्भम् ‘आवर्त्तय’ तद्भाप्तं कुर्वित्यर्थः* ।

कल्पः, ‘वि ते भिनद्मीति गर्भमाच्छिनत्ति’ इति । पाठस्तु, “वि
ते भिनद्मि तकरो वि योनिं वि गवीन्धौ वि । मातरश्च पुत्रं च वि
गर्भश्च जरायुच^(४)” इति । हे वशे ‘ते’ (तव) ‘तकरी’ ‘वि’-‘भिनद्मि’
(विच्छिनद्मि), ‘योनिं’ च ‘वि’ भिनद्मि । ‘गवीन्धौ’ (दृषणस्थानीयौ
योन्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ), प्रवर्त्तको ‘मातरं’ गर्भश्च जरायु
च ‘वि’-‘भिनद्मि’ (विशेषयामि) ‡ ।

कल्पः, ‘बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सक्थिनी गर्भं निरस्तु’
इति । पाठस्तु, “बहिस्ते अस्तु बालिति^(५)” इति । हे ‘बाल्’ (बालहे-
तुप्राणवृत्तिरूप) आत्मा ‘बहिः’ सर्वव्यापी ‘अस्तु’ इति विभिनद्मीति
पूर्वच हेतुः ‡ ।

* E० पुस्तके अत्रापि विभिन्नः पाठो वर्त्तते, यथा, हे वर्त्तन
परिधापयितुं शक्त इन्द्र, आवर्त्तय परिभ्रामणेन मातुरवयवेभ्यः,
श्रित्यलावयवं गर्भं कुरु । किञ्च हे निवर्त्तन निर्गमयितुं शक्त इन्द्र, नि-
वर्त्तय गर्भं बहिर्निर्गमय । हे नर्दबुद दृष्टिहेतुतया नर्दैर्गज्जितैः, वु-
द्बुदैरुपेत इन्द्र, भूम्याः प्रदिशः प्रधानभूता दिशो या चतस्रः सन्ति,
ताभिर्दिग्भिरेन गर्भं पुनरावर्त्तय सर्वास्तु दिक्षु यथा नेतुं शक्यते तथा
कुर्वित्यर्थः ।

‡ निःशेषयामि इति J० पु० पाठः । अत्रापि E० पुस्तके विभिन्नः
पाठः, यथा, “हे वशे ते तव तकरीं विभिनद्मि, त्वे गर्भस्य निवासो
यस्याः, गुल्बरूपायामावृतौ, सेयं तकरी, तां विशेषेण विच्छिनद्मि । मात-
रश्च त्वां पुत्रं वा गर्भस्थितं वत्सं विभिनद्मि । गर्भो मुखपादसङ्को-
चेन पीडितः, तस्यापादकमन्तर्वहनं जरायुशब्देनोच्यते । तदुभयं
विभिनद्मि, पूर्वोक्ता तकरी बहिर्वहनमिति ।

‡‡ अत्र E० पुस्तके, “अत्र मन्ते औत इतिशब्दः प्रकाराभिनयार्थः ।
हे वशे अनेन प्रकारेण ते तव वत्सो निर्गतोऽस्तु” इति पाठः ॥

कल्पः, 'उद्द्रक्षो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपो-
हति' इति । पाठस्तु, "उद्द्रक्षो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीर
आनञ्ज गर्भम्^(१)" इति । 'उद्द्रक्षो' (वज्रसारावयवः) 'विश्वरूपो'
(नानारूपः), 'इन्दुः' (शुक्रः), 'पवमानः' (शुद्धरूपः) 'धीरः' (स्थिरः),
ईदृशो यः प्रजापतुरुपोऽवयवसङ्घात 'आनञ्ज' (गच्छतु) 'गर्भं'
जयनान्तरमित्यर्थः* ।

कल्पः, 'एकपदी द्विपदीति पुरस्ताद्विष्टकतो जुहोति' इति ।
आज्यमित्यर्थः । पाठस्तु, "एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनान्नु प्रथताः स्वाहा^(१)"
इति । एषा वशा एकपद्यादिरूपा भुवनानि भूतजातान्यनुक्रमेण
'प्रथताम्'† ।

* अत्रापि E० पुस्तके पाठान्तरम् "कल्पः, 'श्रुते प्रणीत्य शामित्रे
निहृत्य अपयत्युद्द्रक्षो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसा यथापात्रमुपो-
हति' इति । वीक्षणायै श्रुते तं गर्भमासज्य शामित्राक्षरेपरि धृत्वा
तदाश्रयति । तदानीं खवतो रसस्य धारणाय पात्रोपोहनम् । पा-
ठस्तु, "उद्द्रक्षोः- गर्भम्" इति । उद्द्रक्षो वज्रविन्दुपेतोऽवयव-
सङ्घातः । विश्वरूपो मुखपादादिरूपेण नानारूपः । इन्दुः चन्द्रवत् नि-
र्मलः पवमानो देवप्रियत्वेन युद्धः तद्रूपः । धीरो घनीभावेन स्थिरः ।
सदृशोऽवयवसङ्घातः गर्भं आनञ्ज वत्साकारं वत्सीचकार । अथ वा
उद्द्रक्षो वज्रलो रसविन्दुः उत्तविशेषणविशिष्टो गर्भं आनञ्ज वत्सं
स्निग्धीचकार" इति ॥

† अत्र E० पु० पाठो यथा, "भवत्येवं वशा कष्टभिः पादैरुपेता,
तत्राहसंस्थायामेकादिसंस्थान्तर्भावादिकपदी इत्यादिनिर्देशः । एकः
पादो यस्याः सेचनेकपदी । एवं द्विपदीत्यादि द्रष्टव्यम् । तादृशी वशा
भुवना सर्गादिलोकेषु अनुप्रथताम्, क्रमेण प्रस्थिता भवन्तु । रसस्य-
पमिदं हविः स्वाहा ऊतमन्तु" इति ॥

कल्पः, 'गर्भं पुरोडाशश्चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामित्रस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही द्यौरिति शीतेन भस्मनाऽभिसमूह्य' इति* । पाठस्तु, "मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिष्टतां नो भरोमभिः^(८)" इति । महतो 'द्यौः' 'पृथिवी' च 'इमम्' 'यज्ञं' 'मिमिक्षतां' (आसिद्धतां) 'नः' (अस्मांश्च) 'भरोमभिः' (भरण-प्रकारैः) 'पिष्टतां' (पालयताम्) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

सूर्यो, ऊत्वाज्यङ्गभिः, यस्याः, इत्यनुमन्त्रणम् ।
आ वर्त्त, गर्भमावृत्य, वि ते, गर्भं च्छिनत्ति हि ।
बहिः-गर्भं निरस्योर्वो, -रन्तरावीतिभाजनम् ।
एक, होमो, मही, भस्माच्छादनं गर्भडाशयोः ।
अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावदीरिताः† ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* "अभिसमूहनं गर्भस्याच्छादनम्" इति । अधिकः पाठः E० पुस्तके । अन्यत् प्रायः समानम् ॥

† E० पुस्तके पाठः उपाकृतवशायाच्चेत् गर्भो मन्त्रास्तदा अमी । सूर्यो ऊत्वेति यस्याः, स्तां अपित्वा वर्त्तनेत्यतः । गर्भं पृथ्यावृत्य वि ते, च्छित्त्वोत्त्वं बहिरित्यतः । निःसार्योर्वीतीरेत् पात्रमेकेति रसहोमकः । महीत्याच्छादयेत् गर्भमष्टमन्त्राः प्रकीर्त्तिता" इति ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उक्त्यं
मदश्च शस्यते^(१) । अयं वाम्यरिषिच्यते सोम इन्द्रा-
वृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये^(२) । अस्मे इन्द्रावृह-
स्पती रयिन्धत्तः शतग्विनं । अश्वावन्तः सहस्रिणं^(३) ।
वृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादाघयोः
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः
हृणोतु^(४) । वि ते विश्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः ॥१॥

शुचे शुचयश्चरन्ति । तुविन्द्रश्चासौ दिव्या नवग्वा
वना वनन्ति धृषता रुजन्तः^(५) । त्वामग्ने मानुषीरोडते
विशे होत्राविदं विविचिः रत्नधातमं । गुहासन्तः
सुभग विश्वदर्शतन्तुविष्मणसः सुयजं घृतश्रियं^(६) ।
धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णे-
न वावनत्^(७) । धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं
विश्वं भवनञ्ज्जान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता ॥२॥

तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम^(८) । धाता ददातु नो
रयिं प्राचीं जीवातुमक्षितां । वयं देवस्य धीमहि सुम-
तिः सत्यराधसः^(९) । धाता ददातु दाशुषे वस्त्रानि प्रजा-
कामाय मीढुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृताः संव्ययन्तां
विश्वे देवासे अदितिः सजोषाः^(१०) । अन्तु नोद्यानुम-

तिर्यङ्गं देवेषु मन्यतां । अग्निश्च हव्यवाहनो भवता-
न्दाशुषे मयः^(११) । अन्विदनुमते त्वम् ॥ ३ ॥

मन्यासै शच्च नः कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र
ण आयूःषि तारिषः^(१२) । अनु मन्यतामनुमन्यमाना
प्रजावन्तः रयिमक्षीयमाणं । तस्यै वयः हेडसि मापि
भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु^(१३) । यस्यामिदं
प्रदिशि यद्विरोचतेनुमतिं प्रति भूषन्त्यायवः । यस्या
उपस्थ उर्वन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छ-
तु^(१४) ॥ ४ ॥

राकामहः सुहवाः सुष्ठुती हवे शृणोतु नः सुभ-
गा बोधतु त्वना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया द-
दातु वीरः शतदायमुक्थ्यं^(१५) । यास्तै राके सुमतयः सुपे-
शसो याभिर्ददासि दाशुषे वस्तूनि । ताभिर्नो अद्य
सुमना उपागहि सहस्रपोषः सुभगे रराणा^(१६) । सिनी-
वालि या सुपाणिः (१७।१८) कुहूमहः सुभगां विह्वना-
पसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु अवणं
पितृणान्तस्यास्ते देवि हविषा विधेम^(१७) । कुहूर्देवा-
नाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषश्चिकेतु । सन्दा-
शुषे किरतु भूरि वामः रायस्योषश्चिकितुषे ददातु ॥ ५ ॥

भामासः । दाता । त्वम् । अन्तरिक्षः । सा नो देवी
सुहवा शर्मयच्छतु । अवणम् । चतुर्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन् । वायुः । वसवस्त्वा । एतद्वा अपां
नामधेयं । वायुरसि प्राणो नाम । देवा वै यद् यज्ञेन ।
प्रजापतिर्देवासुरान् । आयुर्दा । एतं युवानम् । सृष्ट्या
देवः । इदं वाम् । एकादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन् । वायुरसि । छन्दसां वीर्यम् ।
मातरश्च । षट्चिंशत् ॥ ३६ ॥

हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ तृतीयः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

दशमे पाशुकं गर्भप्रायश्चित्तमुदीरितम्* ।

अथैकादशे याज्याः, तत्रैन्द्रावृहस्पत्यपुरोनुवाक्या, 'इदं वा-
मास्ये-इति यं कामयेत राजन्यमनयोऽस्य जायेत† इति चरौ ।
पाठस्तु, "इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उक्थं मदश्च
शस्यते(१)" इति । हे 'इन्द्रावृहस्पती,' 'इदं' 'हविः' 'वाम्' 'आस्ये'
'प्रियम्' अस्तु, ह्यते वा । 'उक्थं'(शस्त्रं), 'मदः' (हर्षहेतुः) प्रति-
गरश्च 'शस्यते' युवामेतीत्यर्थः ।

तत्रैव याज्या, "अयं वाम्यरिषिच्यते सोम इन्द्रावृहस्पती । चा-
रुर्मदाय पीतये(२)" इति । 'अयं' (हवीरूपः) 'सोमो' 'वाम्यरि-
षिच्यते' (युवाभ्यामर्थे परित्यज्यते) । हे 'इन्द्रावृहस्पती,' 'चारुः'
'अयं' 'वां' (युवयोः) 'पीतये' 'मदाय' च 'परिषिच्यते' ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या, "अस्मे इन्द्रावृहस्पती रयिं
धत्तः शतग्विनं । अश्वावन्तः सहस्रिणम्(३)" इति । हे 'इन्द्रा-
वृहस्पती,' युवामस्मभ्यं 'शतग्विनम्' 'अश्वावन्तं सहस्रिणं' च
'रयिन्धत्तम्' ।

तत्रैव याज्या, "वृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादुत्तोरस्मादधराद-
घायोः । इन्द्रः पुरस्तादुत मथ्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणो-
तु(४)" इति । 'वृहस्पतिः' 'नः' (अस्मान्) 'पश्चात्' 'उत' (अपि
च) 'उत्तरस्मात्' 'अधरात्' च 'अघायोः' (हिंसकात्) 'पातुः' । 'इन्द्रः

* अत्रापि E० पुस्तके पाठान्तरं वर्त्तते विस्तरभिधौ नोद्धृतम् ।

† 'राजन्यमनयोऽस्य' इति J० पु० पाठः ।

पुरस्तादुत मध्यतो नः पातु । 'सखा सखिभ्यः' (अस्मभ्यं सखा) बृहस्पतिरिन्द्रश्च, 'वरिवः' (सुखं) 'कृणोतु' ।

'यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृज्यन्ते' इत्यत्र विविचोष्टौ पुगेनवाक्या, "वि ते विष्वक्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति । तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रजन्तः(५)" इति । हे 'अग्ने' 'शुचे' 'ते' 'शुचयः' (दोषयः) 'विष्वक्' 'वि'- 'चरन्ति' (सर्वतः) । कीदृश्यः ? 'वातजूतासः' (वायुना प्रेरिताः), 'भामासः' (अन्याग्निमिश्रणेन क्रोधनशीलाः), 'तुविम्रक्षासः' (बहूनां शोधकाः), 'दिव्याः' (द्युलोकस्थानाः), 'नवग्वाः' (नूतनगतयः) नित्याभिनवा इत्यर्थः । 'धृषता रजन्तः' (धर्षणेन बलात्कारेण वैगुण्यभङ्गं कुर्वन्त्यः) । तत्राविधा दोषविशेषाः 'वनाः' (अस्मदीयानि वननीयानि हवींषि) 'वनन्ति' (संभजन्ताम्) ।

तत्रैव याज्यामाह, "त्वामग्ने मानुषीरोडते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमं । गुहासन्तः सुभग विश्वदर्शतं तुविम्रणसं सुयजं घृतश्रियम्(६)" इति । हे 'सुभग' (सौभाग्ययुक्त) अग्ने, 'मानुषीः' 'विशः' (मनुष्यरूपाः प्रजाः) 'त्वाम्' 'ईडते' (स्तुवन्ति) । कीदृशं त्वं ?- 'होत्राविदं' (होमविशेषाभ्यभिज्ञं), 'विविचि' (मिश्रितानामग्नीनां विवेचकं), 'रत्नधातमं' (रत्नमण्यादीनान्यनानामतिशयेन सम्पादकं), 'गुहा'- (गोष्ठेषु मन्त्रेषु स्थानेषु वा)- 'सन्तं' (वर्त्तमानं), विश्वस्य प्रदर्शयितारं, 'तुविम्रणसं' (सुप्रदृष्टमनस्कं) 'सुयजं' (सुहृद्यष्टक्यं), 'घृतश्रियं' (घृतसेविनम्) ।

अथ देविकास्थानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तानि हवींषि, 'देविका निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादौ विहितानि;
तेषां स्वरूपन्तत्रैवान्नातं, 'धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालन्निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकायै चरुं मिनीवाज्यै चरुं कुक्कै चरुम्' इति । तत्र
प्रथमे हविषि पुरोनुवाक्यामाह, "धाता ददातु नो रयिमोशनो
जगतस्यतिः । स नः पूर्णेन वावनत्^(७)" इति । 'धाता' (विश्वस्य
धारयिता) 'जगतस्यतिः' (जगतः पालकः) 'ईशानः' (परमेश्वरः) 'नः'
(अस्मभ्यं) 'रयिं' (धनं) 'ददातु', 'सः' (परमेश्वरः) 'नः' (अस्मान्)
'पूर्णेन' (समृद्धेन धनेन) 'वावनत्' (सम्भजतां) संयोजयत्वित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह, "धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं
भुवनं जजान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्वि-
धेम^(८)" इति । अयं 'धाता' 'प्रजायाः' (पुत्रादेः) 'ईशे' (ईष्टे, स्वामी
भवति) 'उत' (अपि च), 'राय ईशे' (धनस्यापि स्वामी भवति), 'धाता'
सर्वम् 'ददं' 'भुवनं' प्राणिजातं 'जजान' (उत्पादितवान्) । स
च 'धाता' 'यजमानाय' 'पुत्रं' दास्यति, 'तस्मै उ' (तथाविधायैव
देवाय) 'हव्यम्' इदं 'घृतवद्विधेम' (घृतयुक्तङ्करवाम) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह, "धाता ददातु
नो रयिं प्राचीं जीवातुमक्षितां । वयन्देवस्य धीमहि सुमतिः
सत्यराधसः^(९)" इति । स च 'धाता' 'जीवातुम्' अक्षितां (जीव-
नाय पर्याप्तामक्षीणां) 'प्राचीं' (प्रकर्षणास्त्रास्त्रनुकुलां) 'रयिं' 'नः'
(अस्मभ्यं) 'ददातु' । 'सत्यराधसः' (सत्येन यज्ञेनाराधकाः) 'वयं'
'देवस्य' 'सुमतिम्' (अनुग्रहयुक्तं) वित्तं 'धीमहि' (ध्यायेम)
प्रार्थयामह इत्यर्थः ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह, “धाता ददातु दा-
शुषे वसुनि प्रजाकामाय मोदुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृताः
संव्ययन्तां विश्वे देवासे अदितिः सजोषाः^(१०)” इति । स ‘धाता’
‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘वसुनि’ ‘ददातु’ । कीदृशाय?—
‘प्रजाकामाय’ ‘दुरोणे’ (स्वगृहे) ‘मोदुषे’ (देवानामाज्येन सेवितवते) ।
‘अमृताः’ (मरणरहिताः) ‘विश्वे देवासः’ (सर्वे देवाः), ‘सजोषाः’
(समानप्रीतिः) ‘अदितिः’, ‘देवाः’ च ‘तस्मै’ तथाविधयजमानार्थं
‘संव्ययन्तां’ (तद्गृहे संवृत्य अवतिष्ठन्ताम्) ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह, “अनु नोऽद्यानुमतिर्य-
ज्ञन्देवेषु मन्यतां । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतान्दाशुषे मयो^(११)”
इति । अथास्मिन् इयमनुमतिशब्दाभिधेया देवता ‘नः’ (अस्माकम्)
दमं ‘यज्ञं’ ‘देवेषु’ ‘अनु’-‘मन्यतां’ देवानामग्रे प्रशंसलित्यर्थः ।
‘हव्यवाहनो’-‘अग्निश्च’ ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘मयो’
‘भवतां’ (सुखं भावयतु) ।

तत्रैव याज्यामाह, “अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शञ्च नः कृधि ।
कृत्वे दत्ताय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः^(१२)” इति । हे
‘अनुमते’ ‘त्वं’ ‘अन्वित्’ (अन्वेव) ‘मन्यासै’ सर्वथा इदमनुमन्यस्वे-
त्यर्थः । किञ्च ‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘शं’ ‘कृधि’ (सुखकुरु) । ‘किञ्च’ ‘नः’
(अस्माकं) ‘दत्ताय’ क्रतवे (दत्तकृतौ, समृद्धे यागे) ‘हिनु’ (प्रीति-
युक्ता भव) । किञ्च ‘नः’ (अस्माकम्) ‘आयूषि’ (चिरकालजीवना-
नि) ‘प्र’-‘तारिषः’ (प्रकर्षेण सम्यादय) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह, “अनुमन्यता-

मनुमन्यमाना प्रजावन्तः रयिमचीयमाणं । तस्यै वयः हेडमि
मापि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु^(१३)” इति । ‘अनु-
मन्यमाना’ सेयमनुमतिर्देवी ‘प्रजावन्तं’ (पुत्रादियुक्तम्) ‘अचीयमाणं’
(क्षयरहितं) एवं ‘रयिं’ (धनं, पोषम्)* ‘अनुमन्यतां’ । ‘वयं’ ‘तस्यै’
(तस्याः) अनुमतेर्देव्या ‘हेडमि’ (क्रोधे) स्थिता ‘मा भूम’ । अपि-
शब्दादौदासीन्येऽपि मा भूम ; किन्त्वनुग्रह एव भूया स्म । ‘सा च’
‘देवी’ ‘सुहवा’ (सुष्ठु आह्वातुं शक्या) सती ‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘शर्म’
‘यच्छतु’ (सुखं ददातु) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह, “यस्यामिदं प्रदि-
शि यदिरोचतेऽनुमतिं प्रति भूषन्धायवः । यस्या उपस्य उर्वन्त-
रिच्छः सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु^(१४)” इति । ‘यत्’
जगत् ‘विरोचते’ (विविधस्मासते), तत् ‘इदं’ जगत् ‘यस्याम्’ मनु-
मतिदेव्यां वर्तते । कीदृश्यां?—‘प्रदिशि’ (प्रकर्षेण दिशत्याज्ञा-
पयतीति प्रदिक्, तस्यां), अनुमत्याज्ञाधीनमशेषं जगदित्यर्थः ।
तामिमाम् ‘अनुमतिं’ प्रति ‘आयवः’ (गन्तारः) यजमाना ‘भूषन्ति’
(हविर्भिरखं कुर्वन्ति) च । ‘यस्या उपस्यः’ (शरीरैकदेशः) तत्स्थानी-
यम् ‘उर्वन्तरिच्छं’ (महदिदमाकाशं) विश्वव्यापित्वेन तस्या अव-
स्थितत्वात् । ‘सा नः’-इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ ततोयस्य हविषः पुगेनुवाक्यामाह, “राकामहः सुह-
वाः सुष्टुता ऊवे ष्टणेतु नः सुभगा बोधतु त्वना । मोव्यत्वपः
सुह्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरः शतदायसुक्यम्^(१५)” इति ।

* अत्र धनपोषमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सुहवां’ (सुखेनाङ्गातुशक्यां) ‘राकां’ देवीम् ‘अहं’ ‘सृष्टा’ (शोभनया
सृष्ट्या) ‘ज्जवे’ (आङ्गयामि) ‘सुभगा’ (सौभाग्ययुक्ता) सा देवी
‘नः’ (अस्माकम्) आङ्गानं ‘पृणोतु’ । अत्रा च बुध्यतामस्मादभिप्रे-
तमात्मनैव । किञ्च ‘अच्छिद्यमानया’ (अविच्छिन्नया) सृष्टीसदृश्या
अनुग्रहबुद्ध्या ‘अपः’ (कर्म) ‘सीव्यतु’ (निविडं करोतु) निर्दोष-
ङ्करोलित्यर्थः । ततः ‘शतदायं’ (वज्रधनं) ‘उक्थं’ (स्तोत्रशस्त्रादिस-
हितं) ‘वीरं’ पुत्रं ‘ददातु’ ।

तत्रैव याज्यामाह, “यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददा-
मि दाश्रुषे वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्र-
पोषः सुभगे रराणा^(१६)” इति । हे ‘राके’ तव ‘याः’ ‘सुमतयः’
‘सुपेशसः’ (शोभनक्रियायुक्ताः) सन्ति, किञ्च ‘याभिः’ सुमतिभिः
‘दाश्रुषे’ यजमानाय ‘वसूनि’ ‘ददामि’, अयास्मिन् यज्ञे सौमनस्य-
युक्ता अतीताभिः सुमतिभिरनुग्रहरूपाभिः ‘नः’ (अस्मान्) ‘उपा-
गहि’ (अनुगृह्याण) । ‘सुभगे’ इति देव्याः समो धनम् । किङ्कु-
र्वती ?-देवी ‘सहस्रपोषं रराणा’ (सहस्रसङ्ख्यायुक्तां पुष्टिन्द-
दती) ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,
“सिनीवालि या सुपाणिः^(१७।१८)” इति । ‘सिनीवालि पृथुष्टुके’
इति पुरोनुवाक्या, ‘या सुपाणिः खज्जुरिः’ इति याज्या । एतच्चोभयम्
“अग्निना रयिमश्नवत्” इत्यनुवाके (३।१।११ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह, “कुहमहः सुभगां
विद्वनापसमस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु अ-

वणं पिबणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम^(१८)” इति । कुहूशब्दा-
भिधेयां देवतां (अहमस्मिन् यज्ञे) ‘जोहवीमि’ (भृशमाकलयामि) ।
कोदृशी ?-‘सुभगां’ (सौभाग्ययुक्तां) ‘विद्वानापसं’ (विदितकर्माणम्)
‘सहवां’ (सुखेनाक्तातुशक्यां) ‘सा’ कुहूदेवी ‘नः’ ‘पिबणाम्’
(अस्मदादीनां पूर्वेषां) ‘अवणं’ (श्रोतुं योग्यं) यशः ‘ददातु’ । हे
‘देवि’ ‘तस्यास्ते’ (तथाविधायास्तव) ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचर्यां
करवाम) ।

तत्रैव याज्यामाह, “कुहूदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य
हविषश्चिकेतु । सन्दाशुषे किरतु भूरि वामं॥ रायस्योषश्चिकेतु-
षे ददातु^(१९)” इति । इयं ‘कुहूः’ देवी ‘नः’ (अस्मदीयस्य) ‘अस्य’ ‘ह-
विषः’ ‘चिकेतु’ (सारञ्जानातु) । कोदृशी कुहूः ?-‘देवानां’ सम्बन्धि
यदमृतं दर्शपूर्णमासादिहवीरूपम्, तस्य ‘पत्नी’ (पालयित्री), ‘हव्या’
(आक्लाने पृच्छार्हा) । तादृशी देवी ‘दाशुषे’ यजमानाय ‘भूरि’
(भूयिष्ठं) ‘वामं’ (वननीयम् पारलौकिकफलं) ‘सं’-‘किरतु’ (सम्य-
ग्ददातु) । किञ्च ‘चिकेतुषे’ (त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते) यजमानाय
‘रायस्योषं’ ‘ददातु’ (धनपुष्टिं सम्पादयतु) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

भवेदिदं वामिद्यैन्द्रावाहस्यत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिमद्यागे धातेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्त्राद्ययागे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्याद्राकान्तु राकादेव्याश्चरौ तथा ॥

सिनीयासु सिनीवाल्याः कुङ्कुमाश्च विंशतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये* वेदार्थप्रकाशे द्रष्टव्ययजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च तृतीयः प्रपाठकः† ॥

* माधवीये इति ऽ पुस्तके नास्ति ।

† एवमेव सर्वत्र आदर्शपुस्तकेषु पाठः। केचित् अत्र “इति श्रीमद्रा-
जाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्ताभूपालसाम्राज्यधरन्ध-
रेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीय-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकः सम्पूर्णः” इति पाठं
मन्यन्ते ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीय-संहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञं ऋध्यते यस्य हविरतिरिच्यते
सूर्यो देवो दिविषज्ञ इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्र-
जापतिना च यज्ञस्य व्यृहमपि वपति^(१) रक्षांसि वा
एतत् पशुः सचन्ते यदेकदेवत्यं आलब्धो भूयान्
भवति यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवचैवैनाङ्गम-
यति रक्षसामपहत्या^(२) आवर्तनं वर्तयेत्याह ॥ १ ॥*

ब्रह्मणैवैनमावर्तयति^(३) वि ते भिनद्मि तकरीमित्याह
यथायजुरेवैतत्^(४) उरुद्रसो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा
वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः समर्हयति^(५) दिवं वै
यज्ञस्य व्यृहं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यन्नं शमये-

* अथमनुवाको ब्राह्मणरूपः ।

दार्तिमार्च्छं यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इति ॥

॥ २ ॥

आह यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धञ्चातिरि-
क्तञ्च शमयति नार्तिमार्च्छंति यजमानो^(६) भस्मनाभि-
समूहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा एष गर्भानयो-
रेवैनं दधाति^(७) यदवद्येदति तद्रैचयेद्यन्नावद्येत्यशोरा-
लब्धस्य नावद्येत्पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्ठाद-
न्यत् पुरस्तादै नाभ्यै ॥ ३ ॥

प्राण उपरिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति^(८)
विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यदै यज्ञस्यातिरिच्यते
यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोतिरिक्त
एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्या^(९) अष्टामूर्ध्विरण्यं
दक्षिणाष्टापदी क्षीषात्मा नवमः पशोराभ्या^(१०) अन्तर-
कोश उष्णीषेणाविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुज्जमि-
व, चर्मैव मांसमिवास्थीव यावानेव पशुस्तमाप्तावर-
न्धे^(११) यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियते इष्ट्वा वसीयान्
भवति^(१२) ॥ ४ ॥

* व्यृद्धते इति ऽ एवं मू० पु० पाठः ।

वर्तयेत्याह । न इति । वै नाभ्यै । उत्त्वमिव । एक-
विंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्र-
पाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तृतीयेऽपि होमशेषः किञ्चानपि ।

उक्तः, कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।

पश्चिष्टिर्द्विहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केचन ॥

तत्राद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा
व्याख्यायन्ते । तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्बृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्ता-
त्पर्यं दर्शयति, “वि वा एतस्य यज्ञ ऋच्यते, यस्य हविरतिरिच्यते,
सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्रजापतिना च
यज्ञस्य बृद्धमपि वपति^(१)” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘हविरति-
रिच्यते’ (अधिकं भवति); वशायाः शरीरमेकं हविष्टेन सङ्कल्पितं,
तत्र गर्भे सति वपाद्याधिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । ईदृशाति-
रेकवत् ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘यज्ञो’ ‘वि’-‘ऋच्यते’ एव (विगुण एव
भवति) । तत्र, ‘सूर्यो देवः’ इतिमन्त्रेण होमे सति एतन्मन्त्रोक्ताभ्यां
बृहस्पतिप्रजापतिभ्यां ‘यज्ञस्य बृद्धम् अपि’ ‘वपति’ (वैगुण्यं समा-
दधाति) ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे, 'देवैः समजीगमम्' इत्यस्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति, "रक्षांसि वा एतत्पशुः सचन्ते यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान् भवति, यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवचैवैनां गमयति रक्षसामपहृत्यै" (१) इति । 'एकदेवस्य आलब्धः' (एकां देवतासुहि-
शोपाकृतः) पशुर्गर्भधारणेन 'भूयान् भवति' इति 'यत्', एतेन 'वै' कल्नेन 'रक्षांसि' समवयन्ति । तत्परिहाराय, 'यस्यास्ते' इत्य-
भिमतत्वेन कृतेन 'तां देवैः समजीगमम्' इत्युक्तत्वादेवेषु 'एवैनां' वशां प्रापितवान् भवति । ततो रक्षांस्यपहन्यन्ते ।

लौकिकस्य गर्भपर्यावर्त्तनस्य व्यावृत्तये मन्त्रेष्वैव तत्पर्यावर्त्तन-
मित्येतद्दर्शयति, "आवर्त्तन वर्त्तयेत्याह ब्रह्मण्यैवैनामावर्त्तयति (२)"
इति ।

उल्लच्छेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति, "वि ते भिनद्धि
तकरीमित्याह यथायजुरेवैतत् (३)" इति ।

द्रष्टु*धारणार्थपाद्योपोहनमन्त्रगतस्तेन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्श-
यति, "उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा वै पशव इन्दुः
प्रजयैवैनं पशुभिः समर्द्धयति (४)" इति । 'इहि परमैश्वर्ये' इत्य-
स्माद्धातोर्न्यून इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनाञ्चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम्,
अत इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेतं रसां समर्द्धं करोति ।

तस्याभिसमूहनमन्त्रे ‡ द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं
दर्शयति, "दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञ

* रस इति E पु० पाठः ।

† अनन्तरसमिति E पु० पाठः । अनं तरसमिति J पु० पाठः ।

‡ तस्याभिः समूहनमन्त्रे इति E पुस्तकं विना सर्वत्रैव पाठः ।

शमयेदार्तिमार्च्छेयजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इत्याह
 द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धञ्चातिरिक्तञ्च शमयति नार्त्ति-
 मार्च्छति यजमान इति^(६)” इति । ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि यदङ्गं ‘व्यृद्धं’,
 (न्यूनं) तत् ‘दिवम्’ एव ‘गच्छति’, यत् ‘अतिरिक्तं’ तत् ‘पृथिवी’
 गच्छति । तथा सति ‘तत्’ यद्युभयं ‘न शमयेत्’ तदा ‘यजमानः’
 ‘आर्त्ति’ प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे ‘द्यौः पृथिवी’ इति-प्रयोगात्ताभ्यां
 तदुभयं शमयित्वा ‘यजमानः’ ‘आर्त्ति’ न प्राप्नोति ।

अथ विधत्ते, “भस्मनाभिसमूहति खगाकृत्या अथो अनयोर्वा
 एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति^(७)” इति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां
 गर्भोऽयमात्मसात् क्रियेतेति विचार्य, तस्यै खगाकृत्यै श्रोतेन
 भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किञ्च ‘एष गर्भो’ ‘अनयोः’ (द्यावापृथिव्यो-
 रेव) समुत्पन्नः, अतः अनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सति ‘अनयोः’
 द्यावापृथिव्योः ‘एनं’ गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘पशोर्देवतान्यवद्यन् गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या
 अन्यदवदाय देवतेष्ववदधाति उपरिष्ठादन्यत्कौविष्टकृतेषु’ इति ;
 तदेतद्विधत्ते, “यदवद्येदति तद्रेचयेद्यन्नावद्येत्पशोरालब्धस्य नाव-
 द्येत्पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्वै नाभ्यै प्राण उप-
 रिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति^(८)” इति । यदि गर्भस्य
 हृदयाद्यङ्गम् ‘अवद्येत्’, तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं
 भवेत् यदि, तद्दोषपरिहाराय ‘नावद्येत्’, तदानीम् ‘आलब्धस्य’
 ‘पशोः’ अवदानन्न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय ‘नाभ्याः’
 ‘पुरस्तात्’, किञ्चिदङ्गमवद्येत् ; ‘उपरिष्ठात्’ ‘अन्यत्’ किञ्चित्

‘अवद्येत्’ । एवं सति ‘यावानेव पशुः’ तत्सर्वमवचं भवति । तत्कथ-
मिति, तदुच्यते,—तिरश्चां हि नाभ्याः ‘पुरस्तात्’ ‘प्राणे’ (मुखे)
सञ्चरति, अपानम्* ‘उपरिष्ठात्’ (पुच्छदेशं) सञ्चरति । अत उभ-
यावदानेन सर्वावदानसिद्धिः ।

कल्पः, ‘गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं यज-
ति’ इति । तदेतद्विधत्ते, “विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै यज्ञ-
स्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त
एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्यै^(९)” इति । ‘यज्ञो वै विष्णुः
पशवः शिपिः’ इति श्रुत्यन्तरात्पशुस्वामी कश्चिद्यज्ञदेवः शिपिविष्टो
विष्णुः, तस्मै जुहुयात् । ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘यत्’ अङ्गमुपाकृतात्
‘अतिरिक्तं’ भवति, ‘यः’ च ‘पशोर्भूमा’ (वज्रत्वं, हविराधिक्यहेतुः)
पशोः शरीरे, ‘या’ ‘पुष्टिः’ (आधिक्यहेतुः), तत्सर्वं शिपिविष्टस्य
विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य तद्धोमे सत्यतिरिक्तहेतावे-
वातिरिक्तं स्थापितं भवति ; तच्चातिरेकदोषस्य ‘शान्त्यै’ भवति ।

देवां दक्षिणां विधत्ते, “अष्टाप्रह्विरण्यं दक्षिणाष्टापदी ह्येषात्मा
नवमः पशोराष्टै^(१०)” इति । अष्टाभिर्विन्दुभिर्जाश्रितम् ‘अष्टाप्रह्वि-
तादृशं’ ‘हिरण्यं’ दद्यात् ; यस्माद्विधं वशां सगर्भा, सा अष्टाभिः
पादैर्युक्ता ‘आत्मा’ (पशोर्देहे) यस्मादतिरिक्तो ‘नवमः’, तस्माद-
ष्टाभिर्विन्दुभिर्युक्तं हिरण्यं अष्टाभिः पादैर्युक्तेन पशुना च सदृशं
भवतीति पशुप्राप्त्यै सम्यच्यते ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण, ‘अष्टाप्रह्विरण्यमुष्णोषेणावेष्ट्य कोशेऽवधाय

* अत्र अपान इति पाठो भवितुं युक्तः ।

द्वितीयेऽवधाय ततोयेऽवदधाति' इति । तदेतद्विधत्ते, "अन्तर-
कोश उष्णीषेणाविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुत्त्वमिव चर्मव
मांसमिवास्तीव यावानेव पशुस्तमाद्यावरन्ध्रे^(११)" इति । बाह्य-
कोशमारभ्य योऽयमभ्यन्तरः ततोयः कोशः, तस्मिन् कोशे तद्वि-
रण्णम् 'उष्णीषेण' सर्वतो वेष्टनीयम् । यथैव तद्विरण्णं चतुर्भि-
र्वेष्टितं, तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वेष्टितो भवति । तत्क-
थमिति,—तदुच्यते,—'उत्वं' (बहिर्वेष्टनम्) । तस्याभ्यन्तरे चर्म,
तस्याभ्यन्तरे मांसं, ततस्तस्याभ्यन्तरेऽस्थि, अरन्ध्रेऽभ्यन्तरे पशोर्जीविः ;
एवं हिरण्यस्य पशुसादृश्ये सति तद्दानेन 'यावान्' (सम्पूर्णः)
'पशुः', तं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

इदानीमेतत्साङ्गं कर्म विधत्ते, "यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः
क्रियते, इष्ट्वा वशीयान् भवति^(१२)" इति । 'यस्य' यजमानस्य
'यज्ञे' वशागर्भमपराधनं निमित्तोद्धृत्य यथोक्तहोमरूपा 'प्राय-
श्चित्तिः क्रियते', स यजमानः प्रायश्चित्तेन प्रकृतेन यज्ञेन 'इष्ट्वा'
वसुमन्तरो भवति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्राठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रान्ते नियुतो
विश्ववार । उपो ते अन्यो मद्यमयामि यस्य देव दधि-

षे पूर्वपेयम्^(१) । आकूच्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा
किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^(२) किक्किटा ते प्राणं
वायवे स्वाहा^(३) किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^(४)
किक्किटा ते ओचन्द्रावापृथिवीभ्याः स्वाहा^(५) कि-
क्किटा ते वाचः सरस्वत्यै स्वाहा^(६) ॥ १ ॥

त्वन्तुरीया वशिनी वशासि सृष्ट्यत्वा मनसा गर्भं
आशयत् । वशा त्वं वशिनी गच्छ देवान् सत्याः सन्तु
यजमानस्य कामाः^(७) । अजासि रयिष्ठा पृथिव्याः
सीदोर्द्धान्तरिक्षमुपतिष्ठस्व दिवि ते बृहद्भाः^(८) । तन्तुं
तन्वन् रजसो भानुमन्बिहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष
धिया कृतान्^(९) । अनुत्बणं वयत जागुवामपो* मनु-
र्भव जनया दैव्यं जनं^(१०) । मनसो हविरसि प्रजापते-
र्वर्णा गात्राणां ते गात्रभाजो भूयास्म^(११) ॥ २ ॥

सरस्वत्यै । स्वाहा । मनुः । त्रयोदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वशागर्भनिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन् प्रथमे श्रुतः ।

अथ द्वितीयानुवाके भृत्यादिकामस्य वशालम्भार्थमन्त्रा
वक्तव्याः । कल्पः,—‘वायव्यामालभेत भृतिकामः’ इत्युक्तानि देव-

* ‘अपो’ इति सर्वत्र पाठः, केवलं ए पुस्तके ‘अयो’ इति साधुः पाठः ।

तानि वायव्याम् उपाकरोति 'आ वायो भूष शुचिपाः' इति । पाठस्तु, "आ वायो भूष, शुचिपा उप नः सहस्रन्ते नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्^(१)" इति । हे 'वायो', त्वम् 'आ'-गत्य पशुं 'भूष' (अलंकुरु) । हे 'शुचिपाः' (शुद्धहविःपालक), त्वं 'नः' (अस्मान्) 'उप'-गच्छ । हे 'विश्ववार' (विश्वव्यापक) 'ते' 'सहस्रं' 'नियुतः' सन्ति । नियुक्त्येन वायुवाहनभूता अश्वा उच्यन्ते । 'ते' (तव), 'अन्धः' (पशुरूपमन्नं) 'मद्यं' (हर्षकरं), तस्मात्, 'उपो' (समीपं) त्वाम् 'अयामि' (प्राप्नोति)* । तत् हे 'देव', 'यस्य' पशोः सम्बन्धि हविः, 'पूर्वपेयं' (सोमसदृशम्) इति मनो 'दधिषे' (मनो धृतवानसि); तादृशेन हविषा त्वामयामि-इत्यन्वयः ।

कल्पः,—'आकूत्यै त्वा कामाय त्वा' इति पर्थ्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति' इति । पाठस्तु, "आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^(१) । किक्किटा ते प्राणं वायवे स्वाहा^(२) । किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^(३) । किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा^(४) । किक्किटा ते वाचं सरस्वत्यै स्वाहा^(५)" इति । हे पशो, 'आकूत्यै' (मदीयसङ्कल्पसिद्ध्यर्थं) त्वां प्राप्य; तथा, 'कामाय' (अभीष्टपालनार्थं) त्वां प्राप्य; तथा, 'समृधे' (समृद्धिसिद्ध्यर्थं) त्वां प्राप्य, किक्किटाकारपूर्वकं 'ते मनः' प्रीणयित्वा, इदम् आज्यद्रव्यं 'प्रजापतये स्वाहा' (ऊतमस्तु) ।

* 'प्राप्नोति' इति तु E. पुस्तके समीचीनः पाठः ।

† 'प्रजापतयेऽग्नौ' इति J. पु० पाठः ।

‘किंकिटा’ इति अनुकरणशब्दः; मनुष्या हि पशूनामाभिमुख्यार्थं मुखमध्ये खजिङ्गायम् ऊर्ध्वमाकुञ्चन कञ्चित् धनिविशेषं कुर्वन्ति, सोऽयं धनिः, किंकिटाशब्देन अनुक्रियते । ‘आकूत्यै’ इत्यादिकम् उपरितनमन्त्रेषु अनुषज्य सर्वं पूर्ववत् व्याख्येयम् ।

कल्पः,—‘तन्नुरीयेत्युदीचीनीयमानामनुमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु, “तन्नुरीया वशिनी वशासि सकृद्यत्ता मन्सा गर्भं आशयत् । वशा त्वं वशिनी गच्छ देवान्, सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^(९)” इति । हे वशे, ‘त्वं तुरीया’ (उपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदपेक्षया चतुर्थी); ‘वशिनी’ (वशः,—इन्द्रियनियमः, वृश्चभसंयोगापेक्षाया अभावात् वशोऽस्या अस्ति इति वशिनी) । ‘वशासि’ (बन्ध्या भवसि) । तदेतत् वशिनीत्वं, वशात्वं च प्रतिपादयति*,—‘यद्’ (यस्मात्) कारणात् पुरुषाभिलाषयुक्तेन ‘मनसा’ ‘सकृद्’ एव ‘गर्भः’ त्वाम् ‘आशयत्’ (त्वामागत्य त्वदुदरे शयनं कृतवान्), तस्मात् द्वितीयतृतीयादिपुरुषसंयोगे च्छरहितत्वात् त्वं वशिनी; अपत्यान्तरराहित्यात् ‘वशा’; तादृशी ‘त्वं’ हवीरूपेण ‘देवान्’ ‘गच्छ’ । तेन च गमनेन ‘यजमानस्य कामाः’ ‘सत्याः सन्तु’ ।

कल्पः,—‘अजासि रचिष्ठेति निहत्यमानाम्’[†] इति, अनुमन्त्रयते इत्यनुवर्तते । पाठस्तु,—“अजासि रचिष्ठा पृथिव्याः सोदोर्ज्ञान्तरिक्षम् उपतिष्ठस्व दिवि ते बृहद्भा^(५)” इति । हे

* ‘वशिनीत्वं प्रतिपादयति’ इत्येतावन्मात्रः J. पु० पाठः ।

† ‘निहत्यमानाम्’ इति J. पुस्तके साधुः पाठः ।

पशो, त्वम् 'अजासि' (जातितष्कागीभवसि), 'रयिष्ठा' (धने स्थिता,) हविस्वरूपत्वेन देवानां धनभृतासि । तादृशी त्वमादौ 'पृथिव्यां' 'सीद' (उपविश) । ततः 'ऊर्द्धम्' उन्नीता सती 'अन्तरिक्षम्', 'उपतिष्ठस्व' (प्राप्नुहि) । 'दिवि ते' 'बृहद्भ्याः' (प्रौढं तेजः) । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ ।

कल्पः,—‘तन्तुं तन्वन्निति वपां जुहोति’ इति । पाठस्तु, “तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि ज्योतिश्मतः पथो रच धिया कृतान्^(६)” इति । हे पशो, ‘रजसो’ (रजआत्मकस्य) हविषः, ‘तन्तुं तन्वन्’ (विस्तारं कुर्वन्) ‘भानुमन्विहि’ (आदित्य-मनुगच्छ) । किं च, ‘धिया कृतान्’ (प्रज्ञया सम्पादितान्) ‘ज्योतिश्मतः’ (प्रकाशवतः), ‘पथः’ (अस्सदीयस्वर्गमार्गान्) ‘रच’ ।

कल्पः,—‘अनुत्खणं वयत जोगुवामयः—इति, हविः’ इति । जुहोति इत्यनुवर्तते । पाठस्तु,—“अनुत्खणं वयत जोगुवामयो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम्^(१०)” इति । हे हृदयादीनि पञ्चङ्गानि, ‘जोगुवां’ (निर्विघ्नेन समाप्त्यर्थं त्वरमाणानाम्) अस्माकं ‘अयः’ (कर्म*) ‘अनुत्खणम्’ (अनतिरिक्तं) ‘वयत’ (कुरुत) । हे पशो, ‘मनुर्भव’ (मनुरिव उत्पादको भवेः); ततो ‘दैव्यं जन’ ‘जनय’,—अयं च यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजनो भवति, तथा उत्पादय ।

कल्पः,—‘मनसो हविरभीति हविःशेषान् प्राश्नन्ति’ इति । पाठस्तु,—“मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णा गात्राणान्ते गात्रभाजो

* ‘अयः कामम्’ इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

भूयास्म^(१९)” इति । हे पशो, त्वं ‘मनसो’ (मन्त्रयस्य) देवस्य
‘हविरसि’; ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ (स्वरूपम्) अस्मि; तेन उत्पादित-
त्वात् तादृशस्य तव ‘गात्राणाम्’ (अङ्गानां) प्राशनात् वयं,
‘गात्रभाजः’ (पुष्टाङ्गाः) ‘भूयास्म’ ।

अत्र विनियोगऋद्धः,—

आ वाचो, इत्युपाकुर्यात्, आकृत्यै, पञ्चभिर्जतिः ।

त्वं, गच्छन्तीं मन्त्रयित्वा, हन्यमानामजेति च ॥

तन्तुं, वपाज्जतिः, तद्वदनुल्लेति हविर्जतिः ।

मन, शेषान् भवयन्ति, मन्त्रा एकादशेरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

इमे* वै सहास्तां ते वायुर्व्यात् ते गर्भमदधातां
तं सोमः प्राजनयद्गिरिग्रसत् स एतं प्रजापतिरा-
ग्नेयमष्टाकपालमपश्यत् तं निरवपत्तेनैवैनामग्नेर-
धि निरक्रीणात्^(१) तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभमान आ-
ग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्ग्रेवैनामधि निष्की-
यालभते^(२) यत् ॥ १ ॥

वायुर्व्यात् तस्मादायव्या यदिमे गर्भमदधातां

* अमनुवाको न मन्त्रात्मकः, किन्तु ब्राह्मणरूपः ।

तस्माद्द्यावापृथिव्या यत् सोमः प्राजनयद्भिरग्रसत्
 तस्मादग्नीषोमीया यदनयोर्वियत्योर्वागवद्भुत् तस्मात्
 सारस्वती यत् प्रजापतिरग्नेरधि निरक्रीणात् तस्मात्
 प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदेवत्या यद्जावशा^(१)
 वायव्यामालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
 वायुमेव स्वेन ॥ २ ॥

भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति^(२)
 द्यावापृथिव्यामालभेत कृषमाणः प्रतिष्ठाकामो दिव
 एवास्मै पर्जन्यो वर्षति व्यस्यामोषधयो रोहन्ति
 समधुकमस्य सस्यं भवति^(३) अग्नीषोमीयामालभेत
 यः कामयेतान्नवानन्नादः स्यामित्यग्निनैवान्नमवरुन्धे
 सोमैन्नान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति^(४) सारस्वती-
 मालभेत यः ॥ ३ ॥

ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती
 सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवास्मिन्
 वाचं दधाति^(५) प्राजापत्यामालभेत यः कामयेतानभि-
 जितमभिजयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरेवानभितमभिजयति^(६) वायव्योपाकरोति
 वायोरेवैनमवरुन्ध्यालभत^(७) आकुत्यै त्वा कामाय
 त्वा ॥ ४ ॥

इत्याह यथा यजरेवैतत्^(१०) किंकिटाकारं जुहोति

किंकिटाकारेण वा ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्रारण्याः
 पतन्ति यत् किंकिटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां
 धृत्यै^(११) पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीमेवैनां
 सुवर्गं लोकं गमयति त्वन्तुरीया वशिनी वशासीत्याह
 देवचैवैनां गमयति^(१२) सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा
 इत्याहैष वै कामः ॥ ५ ॥

यजमानस्य यदनार्त्तं उद्वचं गच्छति तस्मात् एव-
 माह^(१३) अजासि रयिष्ठेत्याहैषैवैनां लोकेषु प्रतिष्ठा-
 पयति^(१४) दिवि ते बृहद्भा इत्याह सुवर्गं एवास्मै लोके
 ज्योतिर्दधाति^(१५) तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विही-
 त्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति^(१६) अनु-
 र्वणं वयत् जागुवामपः* इति ॥ ६ ॥

आह यदेव यज्ञ उरुवर्णं क्रियते तस्यवैषा शान्तिः^(१७)
 मनुर्भव जनया दैव्यं जनमित्याह मानव्यो वै प्रजास्ता
 एवाद्याः कुरुते^(१८) मनसो हविरसीत्याह स्वगाकृत्या^(१९)
 गात्राणां ते गात्रभाजो भूयास्मेत्याहाशिषमेवैतामा-
 शास्ते^(२०) तस्यै वा एतस्या एकमेवादैवयजनं यदाल-
 व्यायामध्रः ॥ ७ ॥

भवति^(२१) यदालव्यायामध्रः स्यादप्सु वा प्रवेशयत्

* 'अपः' इति सर्वत्र पुस्तके पाठः केवलं E. पुस्तके अय इति
 साधुः पाठः ।

सर्व्वीं वा प्राश्नीयात्^(२९) यदसु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं कुर्यात्
 सर्व्वीमेव प्राश्नीयादिन्द्रियमेवात्मन् धृत्ते^(३०) सा वा
 एषा चयाणामेवावरुद्धा सम्बत्सरसदः सहस्रयाजिनो
 गृहमेधिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवैषाप्ता ॥ ८ ॥

यत् । स्वेन । सारस्वतीमालभेत् यः । कामाय त्वा ।
 कामः । अय इति । अश्वः । द्विचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयेऽनुवाकः ॥ ० ॥

मन्त्राः काम्यपणोरत्र द्वितीये समुदीरिताः ।

अथ तृतीये तद्विधिरुच्यते । तच्चादौ तं पशुमालभमानस्य
 पूर्व्वकर्त्तव्यमष्टाकपालं पुरोडाशं विधातुं प्रसोति,—“इमे वै
 सहास्तान्ते वायुर्व्यवात्ते गर्भमदधातां तं सोमः प्राजनय-
 दग्निरयसत स एतं प्रजापतिराग्नेयमष्टाकपालमपश्यन्तं निरव-
 पत्तेनैवैनामग्नेरधि निरक्रोणात्^(१)” इति । ‘इमे’ (द्यावापृथिव्यौ)
 पुरा ‘सहास्तां’ (अवियुक्ते अभूतां) । ‘ते’ च सहस्रिते उभे
 ‘वायुर्व्यवात्’ (वियुक्ते अकरोत्) । ‘ते’ च* पुनर्व्व्यायुना सम्परिख्यक्ते
 सत्यौ, वशा रूपं ‘गर्भं’ धारितवत्यौ । ‘तं’ च गर्भं ‘सोमः’
 उत्कर्षात् ‘अजनयत्’ । उत्पादितं तमेतम् ‘अग्निः’ यमितवान् ।
 ततः ‘प्रजापतिः’ अग्नेरुत्कोचरूपेण पुरोडाशं निरूप्य तस्मात्
 अग्नेरेतां वशां निष्क्रीतवान् ।

* तेन इति B. एवं J. पु० पाठः ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्मात् अपि अन्यदेवतामालभमानः
आग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्, अग्नेरेवैनामधि निष्क्रीया-
लभते^(१)” इति । यस्मात् अग्नेः सकाशात् प्रजापतिना वशा
निष्क्रीता, ‘तस्मात्’ वशाद्या यद्यपि अग्नेरन्या देवता, तथापि
तदालम्भात् पूर्वं, ‘आग्नेयं’ पुरोडाशं कुर्यात्, तेन पुरोडाशेन
अग्नेः सकाशात् वशां ‘निष्क्रीय’ तदालम्भे प्रवृत्तो भवति ।

का असावन्यदेवता?—इत्याकाङ्क्षायां तद्योग्यान् देवता-
विशेषान् दर्शयति,—“यत् वायुर्थवात्, तस्मात् वायव्या, यद्
इमे गर्भमदधातां, तस्मात् द्यावापृथिव्या, यत् सोमः प्राजनयत्,
अग्निरग्रसत्, तस्मात् अग्नीषोमीया, यदनयोर्वियद्योर्वागवदत्
तस्मात् सारस्वती, यत् प्रजापतिरङ्गेरधि निरक्रीणात्, तस्मात्
प्राजापत्या, सा वा एषा सर्वदेवत्या यद् अजावशा^(२)” इति ।
कारकत्वस्य पूर्वं दर्शितत्वात् तत्तद्देवतात्वं युक्तम् । संक्षिप्ते
द्यावापृथिव्यौ यदा वियुज्येते तदा वेणुदलविभागध्वनिः समु-
त्पन्नः, तदिदं वाचो वदनम् । तस्मात् उपकारित्वात् सरस्वत्यत्र
देवता । तदेवं वायु-द्यावापृथिव्यग्नीषोम-सरस्वती-प्रजापतीनां,
अत्र देवतात्वात् सेयमजा* वन्ध्या सर्वदेवत्येत्युच्यते ।

तच्चैश्वर्यमिद्वये† देवताविशेषं विधत्ते,—“वायव्यमालभेत
भृतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेन
उपधावति स एवैनं भृतिं गमयति^(३)” इति ।

* अत्र ‘अजावशा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘ऐश्वर्यद्वये’ J. पु० पाठः ।

कृषीवलस्य सस्यसमृद्धिरूपां प्रतिष्ठां कामयमानस्य देवतां विधत्ते,—“द्यावापृथिव्यामालभेत कृषमाणः प्रतिष्ठाकामो दिव एव अस्मै पर्जन्यो वर्षति वि अस्यामोषधयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं भवति^(५)” इति । विविधं रोहन्ति उत्पद्यन्ते, ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं समृद्धिशीलं भवति ।

अन्नसमृद्धिं तद्भोगसामर्थ्यं च कामयमानस्य देवतां विधत्ते,—“अग्नीषोमीयामालभेत यः कामयेतान्नवानन्नादः स्याम्-इत्यग्निनैव अन्नमवरुन्धे सोमेनान्नाद्यम् अन्नवानेव अन्नादो भवति^(६)” इति । ‘अन्नाद्यम्’ अन्नभक्षणसामर्थ्यम् ।

राजादिसभारञ्जनयोग्यां वाचं कामयमानस्य देवतां विधत्ते,—“सरस्वतीमालभेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेन उपधावति, सैवास्मिन् वाचं दधाति^(७)” इति । वेदशास्त्रपारङ्गतत्वात् वाचं वदितुं समर्थः सन्नपि सभाकन्यादिप्रतिबन्धेन यो न वदेत्तस्य अयं विधिः ।

यत् फलम् उपायान्तरेण न सम्यादितं, तत्सम्यादनकामस्य देवतां विधत्ते,—“प्राजापत्यामालभेत यः कामयेत अनभिजित-मभिजयेयम् इति, प्राजापतिः सर्व्या देवता देवताभिरैवानभिजितम् अभिजयति^(८)” इति ।

“आ वाचो भूष” इत्येतामृचं विनियुक्ते,—“वाचव्यया उपा-करोति वाचोरेवैनाम् अवरुध्यालभते^(९)” इति । ‘एतां’ वशाम् । ‘अवरुध्य’ सम्याद्यम् ।

होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति,—“आकूत्यै ता कामाय
लेत्याह यथायजुरेवेतत्^(१०)” इति ।

जिह्वायाकुञ्चननिष्पाद्याः पशुप्रिया ये ध्वनिविशेषास्तत्पूर्वकं
होमं विधत्ते,—“किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वे
ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्रारण्या पतन्ति, यत् किक्किटाकारं
जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै^(११)” इति । ‘आकूत्यै’ इति
मन्त्रम् उच्चार्य जिह्वाग्रेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पञ्चाज्जुह्यात् ।
तेन ध्वनिना गोमहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते । आर-
ण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतः अयं ध्वनिर्ग्राम्यपशु-
धृत्यै भवति ।

अस्याज्यहोमस्य कालं विधत्ते,—“पर्यग्नौ क्रियमाणे जु-
होति जीवन्तीमेवैनाः सुवर्गं लोकं गमयति तन्नुरीया वशिनी
वशासि इत्याह देवचैवैनां गमयति^(१२)” इति । उल्लुकेन पशोः
प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यग्निकरणं, तत् यदा अनुष्ठायते, तदैवायं
होमः ; तथा सति जीवनयुक्तामेनां स्वर्गं प्रापयति ।

मन्त्रेषु मनत्रादीनां प्रजापत्यादिषु ऊतत्वाभिधानात् नीय-
मानपशुनमन्त्रमन्त्रे देवान् गच्छेत्तस्याभिप्रायं दर्शयति,—
“सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इत्याहैष वै कामः यजमानस्य
यदनार्त्तं उद्भूतं गच्छति तस्मात् देवमाह^(१३)” इति । अयं
यज्ञः ‘अनार्त्तः’ (विघ्नरहितः) ‘उद्भूतम्’ (उत्तमामृत्तं) समाग-
च्छतीति ‘यत्’, ‘एष’ एव ‘यजमानस्य’ मुख्यः ‘कामः’ ; तत्समाप्त्या
फलस्यावश्यम्भावात् ; तस्मादध्वर्युः, ‘सत्याः सन्तु कामाः’ इत्येवं ब्रूते ।

हन्तमानानुमन्त्रणमन्त्रे, “पृथिव्यां सीद” इत्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति,—“अजासि रयिष्ठेत्याहैवैनां लोकेषु प्रतिष्ठापयति^(१४)” इति ।

चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“दिवि ते वृहद्भा इत्याह सुवर्ग एवासौ लोके ज्योतिर्दधाति^(१५)” इति । ‘अस्मै’ (यजमानार्थं) स्वर्गे प्रकाशमुत्पादयति ।

वपाहोममन्त्रे, ‘पथः’ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति,—“तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्याहेमानेवासौ लोके ज्योतिश्नतः करोतोति^(१६)” इति ।

हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अनुल्बणं वयत जोगुवामप इत्याह यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः^(१७)” इति । विधिमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गम् ‘उल्बणम्’; अनुल्बणशब्देच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति ।

तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह,—“मनुर्भव जनया दैव्यं जनमित्याह मानव्या वै प्रजास्ता एवाद्याः कुरुते^(१८)” इति । स्वायम्भुवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतिसृष्ट्याः दैव्यजनादयः सर्वाः प्रजा मानव्या भवन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागेन ताः सर्वाः ‘आद्याः’ (भोग्याः) कुरुते ।

हविःशेषप्राशनमन्त्रस्य, उदरगतं कर्तुम् मनःशब्दप्रयोग इति दर्शयति,—“मनसो हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै^(१९)” इति ।

तस्मिन् मन्त्रे उत्तरभागस्याग्नीः परत्वं दर्शयति,—“गात्राणां ते गात्रभाजो भूयासेत्याह शिषमेवैतामाशास्ते^(२०)” इति ।

एतस्या वशाया आलम्बे वर्जनीयं दिनं दर्शयति,—“तस्यै वा एतस्या एकमेवाद्वयजनं यदालम्बायामभ्रो भवति^(९१)” इति । अस्यां वशायाम् ‘आलम्बायां’ सत्यां गगने मेघावरणेन यदुर्दिनं भवति, तत् ‘एव’ ‘एकम्’ दिनम् ‘एतस्याः’ वशाया देवयागानर्हं, तस्मात् यदा, मेघो न भविष्यति इति निश्चयो मनसि जायते, तदानोमेवैतामालम्बेत ।

तथा कृतेऽपि प्रमादाद्भ्रदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह,—“यदालम्बायामभ्रः स्यादप्सु वा प्रवेशयेत्सर्वा वा प्राश्नीयात्^(९२)” इति । तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः प्राशनं राङ्गान्तः ।

तदुभयं स्पष्टीकरोति,—“यदप्सु प्रवेशयेद्यज्ञवेशनं कुर्यात्सर्वामेव प्राश्नीयादिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते^(९३)” इति । ‘यज्ञवेशनं’ यज्ञविघातम् । यजमानः सर्वप्राशनेनेन्द्रियमात्मनि धारयति ।

एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकारेणोक्तम्,—‘सर्वां वा यजमान एवान्वहं प्राश्नीयात्’ इति ।

एतस्यां वशायां मुख्याधिकारिणो दर्शयति,—“सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा संवत्सरसदः सहस्रयाजिनो गृहमेधिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवैषाप्ता^(९४)” इति । सेयं वशात्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य कस्येति तदुच्यते,—गवामयनादिरूपं संवत्सरसत्रं योऽनुतिष्ठति, सोऽयं संवत्सरसत्, तस्य ; सहस्रसङ्ख्याकदक्षिणायुक्तेन यज्ञेन यो यजते, सोऽयं सहस्रयाजो, तस्य ; संवत्सरसत्रादर्वाचीनेष्वपि सत्रेषु यो गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति

मोऽयं गृहमेधी, तस्य; त एव त्रयोऽधिकारिणः, एतया वशया
यजेरन्, तेषामेवैषा वशा युक्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चित्तञ्च चित्तिश्चाकूतञ्चाकूतिश्च विज्ञातञ्च वि-
ज्ञानञ्च मनश्च शक्नोतीश्च दर्शश्च पूर्णमासश्च बृहच्च
रथन्तरञ्च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः
पृतनाज्येषु तस्मै विश्वः समनमन्त सर्वाः स उग्रः
स हि हव्यो बभूव^(१) देवासुराः संयन्ता आसन्त इन्द्रः
प्रजापतिमुप, अधावत्स्मा एताज्जयान् प्रायच्छतानजु-
होततो वै देवा असुरानजयन्त्यदजयन्तज्जयानां जय-
त्व^(२) स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृतनां^(३) ॥
॥ १ ॥

उप। पञ्चविंशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अजावशा या तु काम्या तद्विधिः स्थात् तृतीयके।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘जयानभ्यातानान् राश्रमृत इति
ब्राह्मणे व्याख्याता, अस्मिन् ब्रह्मन्नित्यभ्यातानेव्यनुषजति’ इति। तत्र
चतुर्थानुवाके जया उच्यन्ते। तत्रादौ जयसञ्ज्ञकाल्लयोदश मन्त्रान्
पठति,—“चित्तञ्च, चित्तिश्च, आकूतञ्च, आकूतिश्च, विज्ञातञ्च,
विज्ञानञ्च, मनश्च, शकरीश्च, दर्शश्च, पूर्णमासश्च, बृहच्च, रथ-
न्तरञ्च, प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु
तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स हि हव्यो बभूव^(१)”
इति। सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं वस्तु ‘चित्तम्’।
वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः चशब्दः। इदञ्चित्तं मयि ममा-
स्त्विति शेषः। एवमुत्तरत्र योज्यम्। ‘चित्तिः’ निर्विकल्पक-
ज्ञानम्। ‘आकूतिः’ सङ्कल्पः। ‘विज्ञातं’ विशेषाकारेण निश्चितं
वस्तु। ‘विज्ञानं’ तन्निश्चयः। ‘मनः’ ज्ञानसाधनमन्तःकरणम्।
‘शकरीः’ चक्षुरादिवाह्येन्द्रियशक्तयः। दर्शपूर्णेमासौ यागविशेषौ।
बृहद्रथन्तरे सामनौ। ‘पृतनाज्येषु’ (सङ्क्रामाभिगमनेषु) ‘उग्रः’
‘प्रजापतिः’ ‘वृष्णे’ (वर्षधिन्ने) ‘इन्द्राय’ ‘जयान्’ (जयहेतुन्)
मन्त्रानेतान् ‘प्रायच्छत्’। ‘तस्मै’ इन्द्राय ‘विशः’ (प्रजाः) ‘सर्वाः’
‘समनमन्त’ (सम्यगानता, विधेयाः) अभवन्। ‘स’ चेन्द्रः, स्वासु
प्रजासु ‘उग्रः’ (शिक्षकः) अभवत्। ‘हि’ (यस्मात्) ‘स’ इन्द्रः
‘हव्यः’ (होमयोग्यः) ‘बभूव’, तत्तस्मिन्निन्द्रे प्रजापतेरनुग्रहो युक्तः।

अथैतैर्मन्त्रैः होमं विधातुं प्रसूति,—“देवासुराः संयन्ता
आसन् स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एताञ्जयान् प्रायच्छत्तान्

जुहोन्नतो वै देवा असुरानजयन्त्यदजयन् तज्जयानाञ्जयत्वम्^(१)”
इति । जयन्ति एभिरिति जयाः ।

अथ विधत्ते,—“स्यर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृत-
नाम्^(२)” इति ।

इति श्रीसायनार्थविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निभूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः
पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्रा-
णां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपाः
समुद्रः सोम्यानामन्नः साम्राज्यानामधिपतिः तन्मा-
वतु सोम ओषधीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः प-
शूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणा-
नामधिपतयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे,
ततास्ततामहा इह मावत । अस्मिन् ब्रह्मन् अस्मिन् क्षत्रे
स्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देव-
हृत्यां ॥ १ ॥

अवरे । सप्तदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जयाख्यमन्त्रतद्धोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्यासाना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु,—“अग्निर्भू-
तानामधिपतिः स माऽवलिन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायु-
रन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
सत्यानां वरुणोऽपाः समुद्रः सोत्यानामन्नः साम्राज्यानामधि-
पति तन्माऽवतु सोम ओषधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः
पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधि-
पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहा
इह माऽवत । अस्मिन् ब्रह्मन्मिन् चचेऽस्थामाग्निषि अस्यां
पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देवहृत्याम्^(१)” इति । अयम्
‘अग्निः भूतानां’ (प्राणिनाम्) ‘अधिपतिः’ (स्वामी) । ‘स’
(तादृशः) माम् ‘अवतु’ । ‘अधिपतिः स माऽवतु’ इत्येतत् पद-
चतुष्टयं, वक्ष्यमाणेषु षष्ठ्यन्तेषु वाक्यशेषत्वेनानुवर्तन्ते । ‘ज्येष्ठानां’
(वृद्धतमानां) लोकपालानाम् ‘इन्द्रः’ अधिपतिः । यमशब्देनाग्नि-
विशेष उच्यते, ‘अग्निर्वाव यमः’ इति श्रुत्यन्तरात् । अग्नि-वायु-
सूर्यं चन्द्र-बृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्ष-द्यु-नक्षत्र-ब्राह्मणजातीना-
मधिपतयः प्रसिद्धाः । ‘मित्रः’ सत्यवचनानामधिपतिः । ‘वरुणः’
कृपादिगतानां स्थिराणाम् ‘अपाम्’ अधिपतिः । ‘समुद्रः’
सोत्यानां (नदीप्रवाहगतानाम्) अपामधिपतिः । ‘अन्नं’
साम्राज्यानां (सार्वभौमराजभोग्यानां द्रव्याणां) स्वामी । अनु-
वर्त्यमानस्य लिङ्गव्यत्ययं द्योतयितुम् ‘अधिपति तन्माऽवतु’ इत्या-
न्नातम् । सोम-सवित्-रुद्र-त्वष्टार ओषधनुज्ञा-पशु-स्वरूपाणा-

मधिपतयः प्रसिद्धाः । 'विष्णुः पर्वतानां' गोवर्द्धनादीनामधि-
पतिः । 'मरुतो गणानां' (अदित्यवस्वादिगणदेवतानां) स्वामिनः ।
अत्रानुषज्यमानस्य वचनव्यत्ययं द्योतयितुम् 'अधिपतयस्ते मा-
ऽवन्तु' इत्यान्नातम् । 'पितरः' इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
पितृपितामहशब्दै जीवद्विषयौ ; तत-ततामहशब्दै मृतविषयौ ।
“सपिण्डता तु पुरुषात् सप्तमाद्विनिवर्तते”, ततः सप्तमादूर्द्ध्वा
ये विप्रकृष्टास्ते 'परे', ततोऽर्वाचीनाः सन्निवृष्टा 'अवरे' । हे
पित्रादयः, यूयं 'इह' एव तेषु तेषु विषयेषु मां 'अवत'
(रक्षत) । कुत्र कुत्र ? इति,—तदुच्यते, 'अस्मिन् ब्रह्मन्' (अस्यां
ब्राह्मणजातौ), 'अस्मिन् चित्रे', 'अस्यामाशिषि' (आशामनीये
प्रजापत्यादिरूपे ऽस्मिन् फले), 'अस्यां पुरोधयां' (पुरस्करण-
रूपे अस्मिन् प्राधान्ये), 'अस्मिन् कर्मन्' (क्रियमाणे अस्मिन्ननु-
ष्ठानविशेषे), 'अस्यां देवहृत्यां' (देवान् प्रति यदेतदस्मदीयमाङ्गानं
तस्मिन् आङ्गाने), एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । 'पितरः'
इत्यादिके चरममन्त्रे सगामातम् 'अस्मिन् ब्रह्मन्' इत्यादिकं
पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुषज्जनोयम् ; तथा सति 'अग्निर्भूतानामधि-
पतिः स माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्^(१) । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स
माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्^(२) ।—इत्येवं सर्वत्र पाठः सम्पद्यते ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपापठके पञ्चमो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञे कुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा
 एतान्भ्यातानानपश्यन् तान्भ्यातन्वन् यद्देवानां क-
 र्मासीदार्थ्यत् तद्यदसुराणां न तदार्थ्यत्^(१) येन कर्म-
 णोर्त्सेत्तत्र होतव्या ऋध्नोत्येव तेन कर्मणा^(२) यद्विश्व-
 देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा यत् प्रजा-
 पतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः ॥ १ ॥

यद्राष्ट्रभृङ्गी-राष्ट्रमाददत् तद्राष्ट्रभृताः राष्ट्रभृत्त्वं
 ते देवा अभ्यातानैरसुरान्भ्यातन्वन् जयैरजयन् रा-
 ष्ट्रभृङ्गी-राष्ट्रमाददत् यद्देवा अभ्यातानैरसुरान्भ्यात-
 न्वन् तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयैरजयन् तज्ज-
 यानां जयत्वं यद्राष्ट्रभृङ्गी-राष्ट्रमाददत् तद्राष्ट्रभृताः
 राष्ट्रभृत्त्वं ततो देवा अभवन् परासुरा^(३) यो आतृव्य-
 वान्त्स्यात् स, एतान् जुहुयादभ्यातानैरेव आतृव्या-
 न्भ्यातनुते जयैर्जयति राष्ट्रभृङ्गी-राष्ट्रमादत्ते भवत्या-
 त्मना परास्य आतृव्यो भवति^{(४)*} ॥ २ ॥

प्राजापत्याः । सः । अष्टादश च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अयमनुवाको न मन्त्ररूपः ।

अभ्यातानाभिधा मन्त्राः पञ्चमे समुदीरिताः ।

अथ षष्ठे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होमं विधातुं प्रसूति,—“देवा वै तद्यज्ञेऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा एतान् अभ्यातानान् पश्यन् तान् अभ्यातन्वत, यद्देवानां कर्मासीदार्थं तत्, यदसुराणां न तदार्थं^(१)” इति । अभ्यातानाख्यानमन्त्रान् कर्मसमृद्धिहेतुन् दृष्ट्वा तानाभिमुखेनानीय देवा अजुहुवुः, तेन देवानां कर्म समृद्धमासीत् । तद्धोमाभावादसुराणां कर्म न समृद्धम् ।

अथ विधत्ते,—“येन कर्मणैर्त्वेत्तत्र होतव्या चध्रोत्येव तेन कर्मणा^(२)” इति । ‘ईर्त्वेत्’ (वृद्धिमिच्छेत्), ‘चध्रोत्येव’ (समृद्धिं प्राप्नोत्येव) ।

अथ भाहव्यवतः समुच्चितानाम् अभ्यातानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते,—“यद्विश्वे-देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवाः, यत्प्रजापतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः, यद्राष्ट्र-भृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, तद्राष्ट्रभृताः राष्ट्रभृत्वं, ते देवा अभ्याता-नैरसुरान् अभ्यातन्वत, जयैरजयन्, राष्ट्रभृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, यद्देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वत, तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयै-रजयन्, तज्जयानां जयत्वं; यद्राष्ट्रभृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, तद्राष्ट्र-भृताः राष्ट्रभृत्वं; ततो देवा अभवन्, परासुराः^(३)” इति । यस्मात् सर्वेऽपि देवाः, पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्त्रान् ‘समभरन्’ (सम्पा-दितवन्तः), तस्मादेते ‘वैश्वदेवाः’ इत्युच्यन्ते । यस्मात् ‘प्रजापति-र्जयान्’ इन्द्राय ‘प्रायच्छत्’, तस्मात् ते ‘प्राजापत्याः’ इत्युच्यन्ते ।

यस्मादुपरितनानुवाकान्नातैः राष्ट्रभृत्सञ्ज्ञकैर्मन्त्रैरसुरसम्बन्धिराष्ट्रं
देवाः स्वीकृतवन्तः, तस्मात् ते 'राष्ट्रभृतः' उच्यन्ते । देवासु प्रथम-
मभ्यातानैरसुरान् वशीकृत्य जयैर्विनष्टैश्चर्यान् कृत्वा राष्ट्रभृद्भि-
स्तदीयं निवासस्थानमपहृतवन्तः । अभ्यातन्वते एभिरित्यभ्या-
तानत्वम् । जयन्ति एभिरिति जयत्वम् । राष्ट्रं भ्रियते (स्वीक्रियते)
एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरेतैस्त्रिभिर्होमैर्देवा विजयिनो-
ऽभवन् ; असुरास्तु पराभृताः ।

अथ विधत्ते,—“यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स एतां जुहुयादभ्या-
तानैरेव भ्रातृव्यानभ्यातनुते, जयैर्जयति, राष्ट्रभृद्भ्यो—राष्ट्रमादत्ते,
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति^(४)” इति । अभ्यातति-
र्वशीकारः ; जयोऽन्यदीयैश्चर्यनाशनम् ; राष्ट्रादानं तदीयभृमे-
रपहारः । तत्त्रिविधफलसिद्ध्यर्थं त्रिविधान् समुच्चित्य जुहुयात् ।

अथ मीमांसा,—तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे (१३अ०) चिन्तितम् ।

‘येनेर्त्सेत्कर्मणा तत्र’ जयहोमेऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा ? सर्वशेषोऽसङ्कोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते, ‘येन कर्मणैर्त्सेत्तत्र जयान् जुहुयात् तद-
द्राष्ट्रभृतो* जुहोत्यभ्यातानान् जुहोति’ इति । ‘ईर्त्सेत्’ (‘अङ्गिमि-
च्छेत्’) । “चित्तञ्च स्वाहा” इत्यादयो जयाः ; “अताषाड्” (७अ०)
इत्यादयो राष्ट्रभृतः, “अग्निर्भृतानाम्” इत्यादयोऽभ्यातानाः ;

* राष्ट्रभृता इति J. पु०पाठः ।

तत्र वैदिककर्मणीव लौकिककृत्यादिकर्मण्यपि च्छेदिरिच्यमाणत्वात्,
सङ्कोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति चेत्, मैवं, “यदा-
हवनीये जुहति* तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः” इति वाक्येन
होममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कृत्यादौ तदभावाद् वैदिकेष्वेव
जयादिहोमः ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒ता॒षा॒डु॒त॒धा॒मा॒ग्नि॒र्गन्ध॒र्वस्त॒स्यौष॒धयोऽप्सर॑स॒ उ॒र्जो
नाम॒ स इ॒दं ब्र॒ह्म क्ष॒त्रं पा॒तु ता इ॒दं ब्र॒ह्म क्ष॒त्रं पा॒तु
तस्मै॒ स्वाहा॒ ताभ्यः॒ स्वाहा^(१) स॒ंहितो॒ विश्व॑सामा
सू॒र्यो गन्ध॑र्वस्तस्य मरी॒चयोऽप्सर॑स॒ आयु॑वः^(२) सु॒षुम्नः
सू॒र्यैर॒ग्निश्च॒न्द्रमा॒ गन्ध॑र्वस्तस्य नक्ष॒त्राण्यप्सर॑सो वे॒कु-
र॒यः^(३) भु॒ज्युः सु॒पर्णो॒ यज्ञो॒ गन्ध॑र्वस्तस्य दक्षि॒णा
अ॒प्सर॑सः स्त॒वाः^(४) प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वकर्मा॒ मनः॑ ॥ १ ॥

गन्ध॑र्वस्तस्य कर्मा॒मान्यप्सर॑सो वह्न॒यः^(५) इ॒षि॒रो वि॒-
श्व॒व्य॒चा वा॒तो गन्ध॑र्वस्तस्यापौऽप्सर॑सो मु॒दा^(६) भुव॑-
नस्य प॒ते यस्य॑ त उ॒परि॑ गृ॒हा इ॒ह च॑ । स नो॒ रा॒खा-
ज्यानि॑ रा॒यस्योष॑ सु॒वीर्य॑ संवत्स॒रीणां॑ स्व॒स्ति^(७) ।

* जुहोति इति अन्यत्र पाठः ।

परमेष्ठिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवः^(८)
 सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृतसुवर्वाण् पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य
 विद्युतोऽप्सरसो रुचः^(९) दूरे हेतिरमृडयः ॥ २ ॥

मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुवः^(१०) चारुः
 कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याधर्योऽप्सरसः शोचय-
 न्तीनाम् स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं
 पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(११) स नो भुवनस्य
 पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै
 क्षत्राय महि शर्म यच्छ^(१२) ॥ ३ ॥

मनः । मृडयः । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अभ्याताना जयै-राष्ट्रभृद्भिः षष्ठे तु वर्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभृन्मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेष-
 मग्नििकाण्डे सूत्रकारो दर्शयति,—‘षड्भिः पर्यायेर्द्वादश राष्ट्रभृतो
 जुहोति, चतुषाडृतधामेति, पर्यायमनुद्रुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमा-
 माहुतिं जुहोति, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम् एवमितरान् पञ्च पर्यायान्
 विभजति, भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तमो, आहुतीनां
 चयोदशी, एतेन व्याख्यातं, भुवनस्य पत इति रथमुखेन पञ्चा-
 हुतीर्जुहोति दश च’ इति । अत्राद्येषु षट्पर्यायेषु प्रथमं

पर्यायमाह,—“ऋताषाडृतधामाग्निगन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा
नाम, स इदं ब्रह्म चक्रं पातु, ता इदं ब्रह्म चक्रं पान्तु, तस्मै
स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(१)” इति । ऋतेन (सत्येन) सह सर्वमनृत-
मभिभवतीति ‘ऋताषाट्’ । ऋतशब्दवाच्यो धाम (स्थानं) यस्य
असौ ‘ऋतधामा’ । तादृशोऽग्निर्नामकः* कश्चित् ‘गन्धर्वः’,
‘तस्य’ औषधिदेवताः ‘अप्सरसः’ (प्रियभार्या), ‘ऊर्जः’ इति तासां
नामधेयम् ; ऊर्जयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । ‘स’
(गन्धर्वः) ‘इदं ब्रह्म’ (बृहत्) ‘चक्रं’ (फलसमर्थम्) इदं कर्म हविर्वा
‘पातु’ (रक्षतु फलपर्यवसानं करोतु) । ‘ताः’ च अप्सरसः ‘इदं
ब्रह्म चक्रं’ च ‘पान्तु’ (तथा रक्षन्तु) । ‘तस्मै’ (गन्धर्वाय) ‘स्वाहा’
(ऊतमस्तु) । ‘ताभ्यः’ (अप्सरोभ्यः) ‘इदं स्वाहा’ (ऊतमस्तु) ।

अथ द्वितीयपर्यायमाह,—“संहितो विश्वसामा सूर्यो
गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः^(२)” इति । सन्धीयते (सर्वम्
अनुसन्धीयते) अनेनेति ‘संहितः’, विश्वानि सामानि (अवसितानि)
अस्मिन्निति ‘विश्वसामा’, तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्गन्धर्वः,
तस्य मरीचिदेवताः प्रियभार्याः, ‘आयुवः’ इति तासां नामधेयम् ।
आयति शीघ्रमागच्छन्तीत्यायुवः नाम । ‘स इदं ब्रह्म’ इत्यादिकं
सर्वचानुषञ्जनीयम् ।

अथ तृतीयपर्यायमाह,—“सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्ध-
र्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो वेकुरयः^(३)” इति । शोभनं सुखं (सुखम्)

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अग्निनामक इति तु भवितुं युक्तः ।

† सर्वत्रैव एवं पाठः । व्युत्पत्त्यनुसारी तु ‘वेकुरयः’ इति पाठो
भवितुं युक्तः ।

अस्येति 'सुषुम्नः' सूर्यस्येव रश्मिर्यस्यासौ 'सूर्यरश्मिः' । चन्द्रमा-
नामकः* कश्चिद् 'गन्धर्वः' । 'तस्य' नक्षत्रसदृशानि शरीराणि भार्याः,
ताश्च बेकुरिनामकाः ; चित्तविकारहेतुत्वात् 'बेकुरयः' इत्युच्यन्ते ।

अथ चतुर्थपर्यायमाह,—“भुज्युः सुपर्णा यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः^(४)” इति । भुनक्ति (पालयति) विश्वमिति
'भुज्युः' । पञ्चविंशतिकाशगामित्वात् 'सुपर्णः' । तादृशो यज्ञनामकः
कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' च दक्षिणारूपा देवता भार्याः, ताश्च
(स्तव्यन्ते इति व्युत्पत्त्या) 'स्तवाः' इत्युच्यन्ते ।

अथ पञ्चमं पर्यायमाह,—“प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व-
स्तस्यर्क्षामान्यप्सरसो वक्त्रयः^(५)” इति । प्रजानां पालकः 'प्रजा-
पतिः' विश्वं कर्म (करणीयं) यस्यासौ 'विश्वकर्मा' तादृशो मनो-
नामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' च ऋक्सामदेवता भार्याः, ताश्च
सौन्दर्यं वहन्तीति 'वक्त्रयः' इत्युच्यन्ते ।

अथ षष्ठं पर्यायमाह,—“इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व-
स्तस्यापोऽप्सरसो मुदाः^(६)” इति । दृश्यमाणवस्तुसम्पन्नत्वात्
'इषिरः' विश्वं विशेषेणाञ्चति 'गच्छति' इति 'विश्वव्यचाः',
तादृशो वातनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' अव्यदेवता भार्याः,
ताश्च हर्षयुक्तत्वात् 'मुदाः' इत्युच्यन्ते ।

अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशादुपर्यं मन्त्रमाह,—“भुवनस्य
पते यस्य ते उपरि गृहा इह च । स नो राखाज्यानिः
रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरोणाः स्वस्ति^(७)” इति । 'भुवनस्य'

* एवमेव सर्वत्र पाठः । चन्द्रमोनामक इति तु भवितुं युक्तः ।

(सर्वलोकस्य) 'पते' हे पालक, 'यस्य' तव 'उपरि' (अन्तरिक्ष-
द्युलोकयोः) 'इह च' पृथिव्यां 'गृहाः' सन्ति, स 'त्वं' 'नः' (अस्माभ्यं),
'आज्यानि' 'रास्य' (वयोद्धान्यभावं देहि) । तथा 'रायस्योषं'
(धनपुष्टिं), 'सुवीर्यं' (शोभनपुत्रं), 'संवत्सरीणां स्वस्तिं' (संवत्सर-
जीवनपरिमितां समृद्धिं च) देहि ।

अथोत्तरस्मिन् पर्यायपञ्चके प्रथमपर्यायमाह,—“परमे-
ष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवः^(८)” इति । परमे
(सर्वोत्तमस्थाने) तिष्ठतीति 'परमेष्ठो', अधिकत्वेन फलपाता
'अधिपतिः', तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' विश्वा-
भिमानिन्यो देवता भार्याः, तास्य भवन्ति (सर्वदा वर्तन्ते) इति
'भुवः' इत्युच्यन्ते ।

अथ द्वितीयं पर्यायमाह,—“सुचितिः सुभृतिर्भद्रकत्सु-
र्वान् पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचः^(९)” इति ।
शोभना चितिर्भूमिर्यस्यासौ 'सुचितिः' समीचीननिवासस्थान
इत्यर्थः । शोभना भृतिः (ऐश्वर्यं) यस्यासौ 'सुभृतिः', भद्रं
(कल्याणं) यजमानाय करोतीति 'भद्रकत्' । 'सुवः' (स्वाधीनः
स्वर्गलोकः) अस्यास्तीति 'सुर्वान्' तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्
'गन्धर्वः', 'तस्य' च विद्युद्देवता भार्याः, तास्य दीप्यमानत्वात्
'रुचः' इत्युच्यन्ते ।

अथ तृतीयं पर्यायमाह,—“दूरेहेतिरमृद्वयो मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य
प्रजा अप्सरसो भोरुवः^(१०)” इति । दूरेऽप्यवस्थितस्य प्रहार-
साधनं हेतिर्यस्यासौ 'दूरेहेतिः', नामश्रवणमात्रेण सुखनिव-

र्त्तकत्वात् 'अमृडयः', तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः',
'तस्य' प्रजाभिमानिदेवता भार्याः, तास्य विभ्यति मृत्योरिति
भीरुवः' इत्युच्यन्ते ।

अथ चतुर्थपर्यायमाह,—“चारुः कृपणकाशी कामो गन्धर्व-
स्तस्याधयोऽप्सरसः शोचयन्तीर्नाम स इदं ब्रह्म चक्रं पातु ता
इदं ब्रह्म चक्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(११)” इति ।
रमणीयचरणोपेतत्वात् रमणीयशरीरत्वाद्वा 'चारुः', कृपणेषु
(इन्द्रियार्थेषु) प्रकाशयति (मनो दीपयतीति) 'कृपणकाशी',
तादृशः कामनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' विषयाभिलाष-
निमित्त-चित्तक्लेशाभिमानिदेवता भार्याः, तास्यापेक्षितविषय-
प्राप्त्यभावेन जनान् शोकयुक्तान् कुर्वन्तीति 'शोचयन्तीः'
इत्युच्यन्ते । 'नाम, स इदं ब्रह्म' इत्यादेस्तु सर्वत्रानुषङ्गद्योतनाय
पुनः पाठः ।

अथात्र पञ्चमं पर्यायरूपं द्वाविंशाङ्गतिसाधनं मन्त्रमाह,—
“स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु
ब्रह्मणेऽस्मै चत्राय महि शर्म यच्छ^(१२)” इति । 'भुवनस्य'
(सर्वलोकस्य) हे 'पते' (पालक), 'यस्य' तव उपरितनलोक-
द्वये पृथिव्याञ्च 'गृहाः' 'सन्ति' स त्वं 'नः' (अस्मभ्यं) 'उरु'
(विपुलं) 'शर्म' (सुखं) 'यच्छ', तथैव 'अस्मै' 'ब्रह्मणे' (ब्राह्मण-
जातियुक्ताय) 'चत्राय' (समर्थाय) च 'महि शर्म यच्छ' (महत्सुखं
देहि) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

अथ त्रयोदशजयाः 'चित्तञ्चे'त्यादयः श्रुताः ।

'अग्नि'रभ्यातानमन्त्रा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

'चुता' राष्ट्रभृतस्तद्व्याविंशतिरुदीरिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

राष्ट्रकायं होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेण्वास्मै
राष्ट्रमवरुन्धे राष्ट्रमेव भवति^(१) आत्मने होतव्या राष्ट्रं
वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं पूजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो
भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमवरुन्धे वसिष्ठः समानानां भव-
ति^(२) ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं
संजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं संजातानवरुन्धे ग्रामी ॥
॥ १ ॥

एव भवति^(३) अधिदेवने जुहोत्यधिदेवेन एवास्मै
संजातानवरुन्धे त एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्ते^(४) रथमुख
ओजस्कामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृतो ओजो रथ
ओजसैवास्मा ओजोवरुन्धे ओजस्थैव भवति^(५) यो
राष्ट्रादपभृतः स्यात् तस्मै होतव्या यावन्तोस्य रथाः

स्युस्तान् ब्रूयाद् युद्धमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति^(१) ॥

॥ २ ॥

आहुतयो वा एतस्या क्लृप्ता यस्य राष्ट्रं न कल्पते
स्वरथस्य दक्षिण चक्रं पृष्टं नाडीमभिजुहुयादा-
हुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु-
कल्पते^(२) सङ्ग्रामे संयन्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृता
राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये सङ्ग्रामं संयन्ति
यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति तं सङ्ग्रामं^(३)
मान्युक इधः ॥ ३ ॥

भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य
सेनां प्रतिवेष्टयन्ति^(४) य उन्माद्ये तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै
गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति
जुहोति तेनैवैनां शमयति^(५) नैयग्रोधु औदुम्बर आ-
श्रत्यः श्लाघ इतीधो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः
स्व एवैनान् ॥ ४ ॥

आयतने शमयति^(६) अभिचरता प्रतिलोमं हो-
तव्याः प्राणानेवास्य पृथीचः प्रतियौति तं ततो येन केन
च स्तृणुते^(७) स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतदा अस्यै
निर्घृतिगृहीतं निर्घृतिगृहीत एवैनं निर्घृत्या ग्राह-

यति यद्वाचः क्रूरं तेन वर्षत्करोति वाच एवैनं क्रूरेण
प्रवृश्चति ताजगार्त्तिमार्च्छति^(१३) यस्य कामयेतान्नाद्यं ॥
॥ ५ ॥

आददीयेति तस्य सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य
पत इति तृणानि संगृह्णीयात् पुजापतिर्वै भुवनस्य
पतिः पुजापतिनैवास्यान्नाद्यमादत्त इदमहममुष्यामु-
ष्यायणस्यान्नाद्यं हरामीत्याहान्नाद्यमेवास्य हरति^(१४)
षडभिर्हरति षड्वा चतवः पुजापतिनैवास्यान्नाद्य-
मादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति^(१५) ॥ ६ ॥

यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात् तः स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मौ-
दनं चतुःशरावं पक्ता तस्मै होतव्या वर्षं वै राष्ट्रभृतो
वर्षं स्थलं वर्षणैवैनं वर्षं समानानां गमयति^(१६) चतुः-
शरावो भवति दिक्ष्वैव प्रतितिष्ठति^(१७) क्षीरे भवति रुच-
मेवास्मिन् दधाति^(१८) उद्धरति शृतत्वाय^(१९) सर्पिष्पान्
भवति मेधत्वाय^(२०) चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति दिशा-
मेव ज्योतिषि जुहोति^(२१) ॥ ७ ॥

गामी । युनक्ति । इध्मः । स्व एवैनान् । अन्नाद्यं ।
यच्छन्ति । एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाको सप्तमेऽस्मिन् उक्ता राष्ट्रभृतोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते,—“राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे राष्ट्रमेव भवति”^(१) इति । य एते पूर्वा-
नुवाकोक्ता राष्ट्रभृतंशुका मन्त्रास्तेषां राष्ट्रप्राप्तिहेतुत्वात् ‘राष्ट्रम्’ इत्युपचर्यते ; अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणेन ‘राष्ट्रेणैव’ यजमानार्थं अध्वर्युर्भूमिविशेषरूपं ‘राष्ट्र’ सम्पादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव । अतो राष्ट्रप्राप्तिकाम-यजमानार्थमेते मन्त्रा होतव्याः ।

अथ प्रजापत्यादिना आत्मोत्कर्षार्थं तैरेव मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“आत्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं प्रजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमवरुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति^(२)” इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद् राष्ट्रत्वं, सत्यपि भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे, प्रजापशुश्रैष्ठ्यानामभावे सति भोगा-
सम्भवात्, भूमिवद्भोगहेतुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्ररूपमन्त्रेण ‘राष्ट्रेण’ प्रजादिरूपात्मोत्कर्षरूपं ‘राष्ट्रम्’ ‘अवरुन्धे’ । तथा सति ‘समानानाम्’ (अन्येषां) स्वयमेवातिशयेन निवासहेतुर्भवति ।

अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते,—“ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं सजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं सजातानवरुन्धे ग्राम्येव भवति^(३)” इति । स्वेन सहात्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च ‘सजाताः’, तेषु सर्वेषु सत्सु राष्ट्रं

सम्यूर्णं भवति इति तेषां राष्ट्रत्वम् । अतो मन्त्ररूपेण 'राष्ट्रेण' सजातरूपं 'राष्ट्रम्' 'अवरुन्धे' । ग्रामस्वामी 'भवति' 'एव' ।

तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते,—“अधिदेवने जुहोत्य-
धिदेवन एवासौ सजातानवरुन्धे त एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्ते^(४)”
इति । अधिदीव्यन्ति (द्युतेन क्रीडन्ति) अस्मिन् स्थाने इत्य-
धिदेवनं, तत्र होमे सति, तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समा-
गताः, तान् सर्वानधीनान् करोति । ते चाधीनाः सन्त एव
सेवन्ते ।

अथ फललाभाय होमं विधत्ते,—“रथमुख ओजस्का-
मस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृत ओजो रथ ओजसैवास्मा
ओजोऽवरुन्ध ओजस्येव भवति^(५)” इति । रथस्य यदीषायं, तद-
ग्रेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् । राष्ट्रभृन्मन्त्राणां रथस्य
च क्रतुहेतुत्वादेजस्वं । अतस्तदुभयरूपेण 'ओजसैव' यजमानस्य
बलमधीनं करोति । ततो बलवान् 'भवति' 'एव' ।

अथ राष्ट्राद् भृष्टस्य तत्प्राप्तये होमं विधत्ते,—“यो राष्ट्रा-
दपभूतः स्थात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः स्युस्तान् ब्रूया-
दुद्धमिति राष्ट्रमेवासौ युनक्ति^(६)” इति । 'अस्य' राष्ट्रभृष्टस्य
सतोऽपि 'यावन्तः' 'रथाः' 'सन्ति', तान् सर्वान् नरैर्योजयध्व-
मिति प्रैषं (ब्रूयात्) । अनेन प्रैषेण होमेन च 'अस्मै' भृष्टाय राष्ट्रं
सम्पादयति ।

यदा लब्धमपि राष्ट्रमिष्टसाधनसमर्थनं भवति, तदा प्रयोग-
विशेषं विधत्ते,—“आहुतयो वा एतस्या कृता यस्य राष्ट्रं न

कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृत्त्य नाडीमभिजुह्यादाज्जती-
रेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राश्रमनु-कल्पते”^(७)
इति । ‘न कल्पते’ (भोगे क्षमं यस्य न भवति), एतस्य पूर्वा
‘आज्जतयः’ स्वकार्यक्षमा न भवन्ति, तदानोमयं स्वकीयरथस्य यत्
‘दक्षिणं चक्रं’, तदग्रेरुपरि धारयित्वा, तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन
‘जुह्यात्’ । तदानोम् ‘अस्य’ ‘आज्जतोः’ ‘कल्पयति’ ‘एव’ (स्वकार्य-
क्षम एव करोति) । ‘ताः’ च क्षमाः सत्यो ‘राश्र’ भोगे क्षमं
कुर्वन्ति । अतस्ता आज्जतीरनु राश्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ युद्धे प्रवृत्ते जयार्थिना होमं विधत्ते,—“सङ्ग्रामे संयत्ते
होतव्या राश्रं वै राश्रभृतो राश्रे खलु वा एते व्याचच्छन्ते ये
सङ्ग्रामः संयन्ति यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति तः
सङ्ग्रामं”^(८) इति । ‘ये’ युद्धं प्राप्नुवन्ति, ‘एते’ ‘राश्रे’ निमित्तभूते
सति कलहं कुर्वन्ति, तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं
होमे प्रवृत्तस्य ‘यस्य’ एता राश्रभृतो ‘जुहति’, ‘स एव’ समर्थो
‘भवति’; न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च ‘तं सङ्ग्रामं’ ‘जयति’ ।

औताग्निं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते,—“मान्युक इधो
भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति-
वेष्टयन्ति”^(९) इति । मधुकवृक्षस्य* सम्बन्धी काष्ठविशेषो ‘मान्युकः’,
तेन प्रत्यमित्रं पृथग्निमुपसमाधाय जुह्यात्, तत्र मधुक-
काष्ठजन्या ये ‘अङ्गाराः’, ते ‘एव’ अस्य यजमानस्य विरोधि-

* ‘मधुकवृक्षस्य’ इति C. पुस्तके पाठः । एवं परत्रापि । एतदनु-
सारेण मान्युक इति संहितायां पाठो भावितुं युक्तः ।

पुरुषाणां 'हेनां' प्रत्येकं 'वेष्टयन्ति' । परकीये कटकेऽग्निबाधा जायते ; पुरुषाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसन्तापो जायत इत्यर्थः ।

अथोन्मादपरिहारय होमं विधत्ते,—“य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनान् शमयति^(१०)” इति । ‘यः’ पुरुष उन्मातो भवति, एनं ‘गन्धर्वाप्सरसः’ एवोन्मात्तं कुर्वन्ति, राष्ट्रभृतमन्त्राश्च ‘गन्धर्वाप्सरसः’, तद्देवत्वत्वात् ; गन्धर्वानुद्दिश्य ‘तस्मै स्वाहा’ इति ; अप्सरस उद्दिश्य ‘ताभ्यः स्वाहेति’ जुहुयात् । ‘तेन’ होमन, उभयविधान् उन्मादयितृन् शान्तान् करोति ।

अत्रापि पूर्ववदग्निं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषान् विकल्पितान् दर्शयति,—“नैयपोध औदुम्बर आश्वत्थः शाल इतीधो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः स्वे एवैनान् आचतने शमयति^(११)” इति । ‘एते’ न्यग्रोधादयः । वैशब्दे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति ।

अभिचारार्थतथैतद्धोमं विधत्ते,—“अभिचरता प्रतिलोमः होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रतियौति तं ततो येन-केन च स्तृणुते^(१२)” इति । प्रतिलोममन्त्रादिक्रमेण, ‘अस्य’ अभिचरतस्य, ‘प्राणान्’ ‘प्रतीचः’ प्राणापानादीन् विपरीतस्थानैः ‘प्रतियौति’ (प्रतिकूलत्वेन योजयति) । ततस्तमनायाहेनैव हिनस्ति ।

देशं विधत्ते,—“खलत द्ररिणे जुहोति प्रदरे वैतद्वा अस्यै निर्वर्त्तितगृहीतं निर्वर्त्तितगृहीत एवैनं निर्वर्त्त्या ग्राहयति यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृश्चति ताजगार्ति-

मार्च्छति^(११)” इति । ऊषररूपायां सुषिररूपायां वा भूमा-
वभिचारदेवतायाः स्वस्थाने तम् ‘एनं’ शत्रुं ‘निर्च्छत्या’ (तथा
देवतया) ‘ग्राहयति’, ‘वाचः’ ‘क्रूरेण’ (वषट्कारेण) ‘एनं’ प्रकर्षेण
‘वृञ्चति’ (क्विनक्ति) । ततः झटित्यार्त्ता भवति ।

शत्रोरन्नाद्यस्य अन्नादनशक्तेश्च हरणकामस्य कर्मविशेषं वि-
धत्ते,—“यस्य कामयेतान्नाद्यमाददीयेति तस्य सभायामुत्तानो
निपद्य भुवनस्य पते इति दृणानि सङ्गृहीयात् प्रजापतिर्वै भुवनस्य
पतिः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमादत्ते इदमहममुष्य आमुष्याद्यणस्या-
न्नाद्यः हरामीत्याह अन्नाद्यमेवास्य हरति^(१४)” इति । ‘सभा-
याम्’ उत्तानशरीरो निपतितः सन् ‘दृणानि’, ‘भुवनस्य पते—
इति’ ‘सङ्गृहीयात्’ ।

तत्र मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्हरति षड्वा चतवः
प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमादाय ऋतवोऽस्मै अनु प्रयच्छन्ति^(१५)”
इति । ‘षड्भिः’ ‘स नो भुवनस्य पते’ इत्यन्तैः ।

परकृतभयवतस्तत्परिहाराय कर्मान्तरं विधत्ते,—“यो
ज्येष्ठवन्धुरपभूतः स्यात् तः स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मोदनञ्चतुःशरावं
पक्वा तस्मै ह्येतया वर्षं वै राश्रभृतो वर्षं स्थलं वर्षणैवैनं वर्षं
समानानां गमयति^(१६)” इति । ‘ज्येष्ठवन्धुः’ सन् ‘यः’ ‘अपभूतः’
(स्वयं ततो निष्कृष्टस्तत्पराभूत इति यावत्), ‘तं स्थले’ (उच्च-
प्रदेशे) ‘अवसाय्य’ (उपवेश्य) ‘तस्मै’ (तत्फलसिद्धये) ‘ह्येतयाः’
‘राश्रभृतः’, ‘स्थलं’ च ‘वर्षं’ (शरीरं), उभयविधेन ‘वर्षणैव’
यजमानं स्व-‘समानानां’ पुरुषाणां शरीरस्थानीयं करोति,—

अमौ शरीरवत् प्रधानभूतः, इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यथा भवति, तथा करोतीत्यर्थः ।

शरावसङ्ख्यां प्रशंसति,—“चतुःशरावो भवति दिक्ष्वेव प्रति-
तिष्ठति^(१७)” इति । दिशां चतुष्टयात्* तत्सङ्ख्याया तत्र प्रतिष्ठा
युक्ता ।

पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते,—“चीरे भवति रुचमेवास्मिन्
दधाति^(१८)” इति । ‘रुचं’ स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्य ओदनस्यापक्वत्वपरिहरार्थं द्रव्या उद्धरणं विधत्ते,
—“उद्धरति शृतत्वाय^(१९)” इति । ‘शृतत्वाय’ पक्वत्वाय ।

पक्वस्य घृतासृतत्वं विधत्ते,—“सर्पिष्वान् भवति मेध्यत्वाय
(२०)” इति ।

ऊतशेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः प्राशनं विधत्ते,—“चत्वार
अर्षेयाः प्राश्नन्ति, दिशामेव ज्योतिषि जुहोति^(२१)” इति ।
चतुर्दिक्सम्बन्धिवह्निस्थानोयाश्चत्वारो ब्राह्मणाः, अतस्त्रैः
प्राशितम् अग्नाविव ऊतं भवति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

* ‘चतुष्टयत्वात्’ इति पाठो भवितुं युज्यते ।

देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्छन्दांसि वै देविका-
श्छन्दासीव खलु वै प्रजाश्छन्दाभिरेवास्यै प्रजाः
प्रजनयति^(१) प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव
तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
प्रसिनीवाली जनयति प्रजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं
दधाति^(२) एता एव निर्वपेत् पशुकामश्छन्दांसि वै
देविकाश्छन्दांसि ॥ १ ॥

इव खलु वै पशवश्छन्दाभिरेवास्यै पशून् प्रजन-
यति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वापयत्यन्वे-
वास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्रसिनीवाली जन-
यति पशून्नेव प्रजातान् कुह्वा प्रतिष्ठापयति^(३) एता एव
निर्वपेद् ग्रामकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दासीव
खलु वै ग्रामश्छन्दाभिरेवास्यै ग्रामं ॥ २ ॥

अवरुन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं
ग्रामस्य दधाति^(४) एता एव निर्वपेत् ज्योगामयावी
छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतमभिम-
न्यन्ते यस्य ज्योगामयति छन्दाभिरेवैनमगदं करोति
मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्याक्लृप्तं
यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन कल्पयति^(५)
एता एव निः ॥ ३ ॥

वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमन्ति प्रथमं धातारं करोति मुख एवास्मै छन्दांसि दधात्युपैनं यज्ञो नमति^(६) एता एव निर्वपेदीजानश्छन्दांसि वै देविका यातयामानीव खलु वा एतस्य छन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं करोति ॥ ४ ॥

उपरिष्ठादेवास्मै छन्दांस्ययातयामान्यवरुन्धे उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति^(७) एता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं मेधा नोपनमन्ति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दांसि दधात्युपैनं मेधा नमति^(८) एता एव निर्वपेत् ॥ ५ ॥

रुक्कामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु वै रुक् छन्दाभिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्मिन् दधति मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं रुचो दधाति^(९) गायत्री वा अनुमतिस्त्रिष्टुप् गायका जगती सिनीवात्यनुष्टुप् कुहूर्धाता वषट्कारः^(१०) पूर्वपक्षो राका परपक्षः कुहूरमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाता^(११) ऽष्टौ ॥ ६ ॥

वसवोऽष्टाक्षरा गायत्येकादश रुद्रा एकादशाक्षरा

चिष्टुब् द्वादशादित्या द्वादशाक्षरा जगती पूजापति-
 रनुष्टुब् धाता वषट्कारः^(१२) एतद्वै देविकाः सर्वाणि च
 छन्दांसि सर्वाश्च देवता वषट्कारः^(१२) ता यत् सह
 सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहे दे प्रथमे निरूप्य
 धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तथो एवोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न
 प्रदहन्ति, अथो यस्मै कामाय निरूप्यन्ते तमेवाभि-
 रूपाप्नोति^(१४) ॥ ७ ॥

पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि । ग्रामं ।
 कल्पयति^(५) एता एव निः । उत्तमं धातारं करोति । मेधा
 नमति^(६) एता एव निर्वपेत् । अष्टौ । दहन्ति । नव च ॥ ८ ॥

देविकाः, पूजाकामः, मिथुनो, पशुकामः, प्रैव,
 ग्रामकामः, ज्योगामयावी, यं यज्ञो, यं ईजानः, यं
 मेधा, रुक्कामः, अष्टौ* ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमे राष्ट्रभृद्धोमास्तत्त्वकामाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकास्थानां राजसूयप्रकरणोत्पन्नानां 'धात्रे
 पुरोडाशम्' इत्यादीनां पञ्चहविषामुत्कर्षं कृत्वा वज्रविधकाम्य-
 प्रयोगो निरूप्यते ।

* एष च सन्दर्भः A. संहितापुस्तके नास्ति ।

तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते,—“देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्च-
न्दाऽसि वै देविकाश्चन्दाऽसीव खलु वै प्रजाश्चन्दाभिरे-
वासौ प्रजाः प्रजनयति^(१)” इति । दीव्यन्ति, अपेक्षितं फल-
विशेषं प्रकाशयन्ति इति धात्रादयः पञ्चेष्ट्यो ‘देविकाः’ । अनु-
मत्यादयः स्त्रीरूपत्वाद्देव्यः, तदीयत्वादेता ‘देविकाः’ । ‘गायत्री
वा अनुमतिः’ इत्यादिच्छन्दाहूपलमनुत्यादीनामुच्यते, तद्द्वारा
‘देविकाः’ अपि ‘छन्दांसि’ एव । यथा छन्दांसि फलहेतुत्वात्
सुखकराणि ; एवं ‘प्रजाः’ अपि सुखहेतुत्वाच्छन्दःसमानाः, अतो
देविकारूपैः ‘छन्दाभिरेव’ यजमानार्थं ‘प्रजाः’ उत्पादयति ।

धात्रादीनां पञ्चानां प्रजात्यन्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति,—
“प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव तेन करोत्यनु एव असौ
अनुमतिर्मन्यते, राते राका, प्र सिनीवाली जनयति, प्रजास्वेव
प्रजातासु कुक्का वाचं दधाति^(२)” इति । पञ्चानां देवानां मध्ये,
‘धातारं’ ‘प्रथमं’ ‘करोति’ इति यत्, तेन यजमानं स्वपत्न्या सह
‘मिथुनी’-‘करोति’ ‘एव’ । ‘अनुमतिः’ ‘असौ’ यजमानाय तन्मि-
थुनीकरणम् ‘अनु’-‘मन्यते’ ‘एव’ । ‘राका’ प्रजां ददाति ;
‘सिनीवाली’ गर्भस्थां ‘प्रजाम्’ उत्पादयति । उत्पन्नासु ‘प्रजासु’
‘कुक्क’-देवताद्वारेण ‘वाचं दधाति’, सम्भाषणाभ्यासं करोति
इत्यर्थः ।

अथ फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वपेत्पशुकामः,
छन्दाऽसि वै देविकाश्चन्दाऽसीव खलु वै पशवश्चन्दाभि-
रेवासौ पशून् प्रजनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वाप-

यति अनु एव असौ अनुमतिर्मन्यते, राते राका प्र सिनीवाली जनयति, पशूनेव प्रजातान् कुक्का प्रतिष्ठापयति^(१)” इति । प्रथमेन धात्रा गवादिषु बीजावापः सम्पद्यते । प्रजातानां पशूनां तृणोदकादिपोषणेन प्रतिष्ठापनं कुक्का क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद्भामकामश्चन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वै ग्रामश्चन्दाभिरेवासौ ग्राममव-
रुन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्य दधाति^(२)”
इति । अनुमतिराकाभ्यामूर्द्ध्वं, सिनीवाली-कुक्काभ्यामधस्तात्,
मध्यं, तत्र ‘धातारं’ स्थापयेत् । तेनैव यजमानं ‘ग्रामस्य’ मध्ये
‘एव’ आधिपत्ये स्थापयति ।

फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वपेत् ज्योक् आमयावी
चन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वा एतमभिमन्यन्ते यस्य
ज्योक् आमयति, चन्दाभिरेवैनमगदं करोति, मध्यतो धातारं
करोति मध्यतो वा एतस्य अकृपं यस्य ज्योक् आमयति मध्यत
एवास्य तेन कल्पयति^(३)” इति । ‘यस्य’ पुरुषस्य ‘ज्योक्’ (चिरम्)
‘आमयति’ (व्याधिबाधा भवति), एनं पुरुषं, ‘चन्दांसि’ ‘अभि-
मन्यन्ते’ (अभिक्रुध्यन्ति), अतो देविकानिर्वापतुष्टैः ‘चन्दाभिरेवैनं’
रोगरहितं ‘करोति’ । अत्रापि पूर्ववद्धातारं मध्यतः कुर्यात् ।
‘यस्य’ दीर्घव्याधिः तस्योदरमध्ये यत्किञ्चित् ‘अकृपम्’ (असामर्थ्यं)
भवति । अतः ‘तेन’ (धातुर्मध्यस्थापनेन) ‘अस्य’ (रोगिणः) उदर-
मध्ये ‘एव’ ‘कल्पयति’ (सामर्थ्यं जनयति) ।

अथ ज्योतिष्टोमादियज्ञप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति, प्रथमं धातारं करोति मुखत एवासौ चन्दांसि दधात्युपैनं यज्ञो नमति^(६)” इति । ‘यं’ पुरुषं केनापि विघ्नेन ‘यज्ञः’ न प्राप्नोति, एनं पुरुषं यज्ञसाधनानि ‘चन्दांसि’ एव प्रथमं न प्राप्नुवन्ति,* तत्र धातुः ‘प्रथमं’ स्थापने सति अनुकूलत्वेन प्रथमत एव यजमानार्थं ‘चन्दांसि’ धृतानि भवन्ति ; चन्दःखनुकूलेषु सत्सु ‘यज्ञः’ ‘एनं’ प्राप्नोति ।

प्राप्तयज्ञस्योत्तरयज्ञसिद्ध्यर्थं विधत्ते,—“एता एव निर्वपेदो-
जानश्चन्दांसि वै देविका यातयामाणीव खलु वा एतस्य
चन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं करोति, उपरिष्टादेवासौ
चन्दांसि अयातयामानि अवहन्ते उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति^(७)”
इति । ‘यः’ पुरुषः ‘ईजानः’ पूर्वमिष्टवान् भवति, ‘एतस्य चन्दांसि’
पूर्वयज्ञे व्यापृतत्वाद्भूतसाराणीव भवन्ति, तत्र चरमस्थाने धातुः
करणेन, ‘उपरिष्टात्’ करिष्यमाणयज्ञे ‘चन्दांसि’ अगतसाराणि
सम्पादयति ; ततः ‘उत्तरो यज्ञः’ ‘एनम्’ ‘उप-’-‘नमति’, पुनरपि
प्रतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः ।

अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद् यं मेधा नोप-
नमेच्छन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति

* एष च पाठः केवलं B. पुस्तकेऽस्ति । अन्यत्र सर्वत्र ‘प्राप्नोति’
इत्यसमीचीनः पाठः ।

† एष च केवलं B. पुस्तके पाठोऽस्ति । अन्यत्र सर्वत्रैव, ‘चन्दां-
स्यनुकूलेषु’ इत्यसमीचीनः पाठः ।

यं मेधा नोपनमति, प्रथमं धातारं करोति मुखत एवासौ क्न्दाऽसि
दधात्युपैनं मेधा नमति^(८)” इति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेधा ।
एतद्वाक्यं यज्ञप्राप्तिवाक्यवद् व्याख्येयम् ।

अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद् रुक्माम-
क्न्दाऽसि वै देविकाक्न्दाऽसि खलु वै रुक् क्न्दोभिरेवा-
स्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्मिन् दधति मध्यतो
धातारं करोति मध्यत एवैनः रुचो दधाति^(९)” इति । कान्तेः
प्रियत्वेन क्न्दः साम्यम् । अत्र चरुणां चतुर्णां पाकसाधनं क्षीरम् ।
धातुः ‘मध्यतः’ करणेन, कान्तेः ‘मध्यतः’ ‘एव’ यजमानं स्थापयति ।

गायत्र्यादिक्न्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रशंसति,—“गायत्री
वा अनुमतिस्त्रिष्टुप्ताका जगतो सिनीवाख्यनुष्टुप् कुह्रधाता वषट्-
कारः^(१०)” इति । गायत्र्यादिक्न्दांसि यथा अभीष्टं साधयन्ति,
एवमनुमत्यादीनामभीष्टसाधनत्वाद् गायत्र्यादिरूपत्वम् ।

अनेनैव न्यायेन पूर्वपच्चादिरूपत्वं दर्शयति,—“पूर्वपचो राका
परपचः कुह्रमावास्या सिनीवालो पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा
धाता^(११)” इति । “पूर्णे राका निशाकरे” (अमर०) इत्युक्तत्वात्
पूर्वचन्द्रमण्डलोपेता ‘राका’, सा च शुक्लपक्षस्वरूपा । “नष्टेन्दु-
कला कुह्रः” इत्युक्तत्वात् चन्द्रकलालेशेनापि हीना ‘कुह्रः’, सा च
वृष्णपक्षस्वरूपा । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवालो” इत्युक्तत्वात् चतुर्दशी-
मिश्रिता वृष्णा पञ्चदशी ‘सिनीवालो’, सा च अत्र अमावास्यास्वरूप-
त्वेन विवक्षिता । “कलाहीने साऽनुमतिः” इत्युक्तत्वात् चतुर्दशी-
मिश्रा शुक्लपक्षदशी ‘अनुमतिः’ । सा चात्र पौर्णमासीतिथिरूप-

त्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पचयोः तिथ्योश्च निष्पादको यः 'चन्द्र-
माः', सोऽत्र धातरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपचादिरूपेण प्रशस्य, पुनर्वखादिरूपेण प्रशंसति,—
“अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादशरुद्रा एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्
द्वादशाक्षर्या द्वादशाक्षरा जगती प्रजापतिरनुष्टुप्ताता वषट्-
कारः^(१९)” इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावमापा-
दिताः, तासां सञ्ज्ञासाम्यादखादिरूपत्वम् । या कुङ्करनुष्टुप्त्वेन
निरूपिता, सा प्रजापतिरूपा,—‘अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि
जायन्ते’ इति शाखान्तरे प्रजापतिवत् अनुष्टुभः सर्वोत्पादकत्व-
श्रवणात् । वषट्कारवत् मुख्यत्वेन धातुस्वरूपत्वम् ।

प्रशंसां निगमयति,—“एतद्वै देविकाः सर्वाणि च कृन्दा-
सि सर्वाश्च देवता वषट्कारः^(१९)” इति । यत्प्रशंसार्थं ‘गायत्री
वा अनुमतिः’ इत्यादिनिरूपणम्, एतदेव देविकानां सर्व-
स्वरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चानामेतेषां त्रैधा निर्वापं विधत्ते,—“ता यत्सह
सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहो द्वे प्रथमे निरुष्य धातुस्तृतीयं निर्व-
पेत्तथो एवोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न प्रदहन्त्यथो यस्मै कामाय
निरुष्यन्ते तमेवाभिरुपाप्नोति^(१९)” इति । ‘ताः’ (देविकाः) पञ्चापि
सह निरुप्ताः सत्यः, ‘एनं’ यजमानं प्रदग्धुमीश्वराः, तस्मादनुमत्याः
राकायाश्च चरुद्रयं ‘निरुष्य’, ततस्तृतीयत्वेन ‘धातुः’ पुरोडाशं
निर्वपेत् । तत ऊर्ध्वं सिनीवाल्याः कुङ्काः* चरुद्रयं निर्वपेत्तथा

* कुङ्काश्च इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सति 'एनं' यजमानं देविका न 'प्रदहन्ति' । अथ 'यस्मै कामाय निरूप्यन्ते', 'तं' 'कामम्' 'आभिः' देवताभिः 'प्राप्नोति' 'एव' ।

इति श्रीमाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्त्वावेशे अनमीवे
भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नौ जुषस्व शन्न एधि
द्विपदे शं चतुष्पदे^(१) । वास्तोष्पते शम्भया स॒ः सदा ते
सस्त्रीमहि रूखया गातुमत्या । आवः श्वेम उत योगे
वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः^(२) । यत् सायं-
प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उपधत्ते ॥ १ ॥

यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
ताग्निर्यत् सायम्प्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाप्तेष्टकाः कृ-
त्वोपधत्ते^(३)* दश समानत्र जुहोति दशाक्षरा विराड्
विराजमेवाप्तेष्टकां कृत्वोपधत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमा-
प्नोति चित्यश्चित्योऽस्य भवति^(४) तस्माद्यत्र दशोषित्वा
प्रयाति तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्ततोऽर्वाचीनं ॥ २ ॥

रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं
प्रयायाद् रुद्र एनं भूत्वामिरनूत्याय हन्याद्वास्तोष्प-

* इतः प्रभृति न मन्त्रः, किन्तु ब्राह्मणरूपः ।

तीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्हति
 यजमानो^(५) यद्युक्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते वास्तावाहुतिं
 जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं
 जुहोति तादृगेव तदहुतमस्य वास्तोष्पतीयं स्यात् ॥
 ३ ॥

दक्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तो वास्तोष्पतीयं
 जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनं शमयति^(६) यदेकया
 जुहुयाद्विहिमं कुर्यात् पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
 जुहोति स देवत्वाय^(७) यद्भुत आदध्याद् रुद्रं गृहा-
 नन्वारोहयेद्यदवक्ष्याणान्यसंप्रक्षाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञ-
 वेशसं वा दहनं वा तादृगेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय
 इत्यरण्योः समारोहयति ॥ ४ ॥

एष वा अग्नेर्योनिः स्व एवैनं योनौ समारोहय-
 ति^(८) अथो खल्वाहुर्यद्वरण्योः समारूढो नश्येदुदस्या-
 मिः सीदेत् पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञिया
 तनूस्तयेह्यारोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा
 अग्नेर्योनिः स्वायामेवैनं योन्यां समारोहयते^(९) ॥ ५ ॥

धत्ते । अर्वाचीनं । स्यात् । समारोहयति । पञ्च-
 चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमे देविकाख्यानि हवींश्चक्रानि विस्तरात् ।

अथ दशमे प्रयाणं करिव्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमभि-
धीयते । कल्पः,—‘सगृहः प्रयास्यन् वास्तोष्यतीयं जुहोति, वास्तो-
ष्यत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहोति’ इति । प्रथममन्त्र-
पाठस्तु,—“वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यस्मान्त्वावेशो अनमीवो भवा
नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतु-
ष्यदे^(१)” इति । अग्निहोत्रिणो गार्हपत्याग्निरेव गृहस्थानीयः,
तेन सह यदा प्रयास्यति, तदानो पत्नीसहितोऽग्निं गृहोत्वा
प्रयास्यन्नुत्तरेण मन्त्रेण होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । तस्य
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘वास्तोः’ (अग्निहोत्रनिवासस्थानस्य गृहस्य) हे
‘पते’ (पालक), गार्हपत्य, ‘अस्मान्’ ‘प्रतिजानीहि’ (ग्रामान्तरे
यियास्यन् प्रतिबुध्यस्व) । ततोऽस्माकं, ‘स्वावेशः’ (सुखेनावेशयिता,
वासयिता) ‘भव’ । ‘अनमीवो’ (रोगनिवारकश्च) ‘भव’ । ‘यत्’
कार्यमुद्दिश्य त्वां वयम् ‘ईमहे’ (प्राप्नुमः), प्रार्थयामह इत्यर्थः ।
‘नः’ (अस्मदर्थ), ‘तत्’ (कार्यं) ‘जुषस्व’ (प्रीतिपूर्वकं सेवस्व) ।
ततोऽस्माकं ‘द्विपदे’ (मनुष्याय) ‘चतुष्यदे’ (पशवे) च ‘शम्’
‘एधि’ (सुखेहेतुर्भव) । द्विपदे शं भव, चतुष्यदे च शं भवेति
वाक्यभेदाय शमित्यस्य द्विः-पाठः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“वास्तोष्यते शम्भया स॒सदा ते सची-
महि रण्यया गातुमत्या । आवः चेमे उत योगे वरं ते यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः^(२)” इति । हे ‘वास्तोष्यते’, ‘संसदा’ (त्वदीयया
सभया), ‘सचीमहि’ (वयं संसक्ता भूयास्त) । कीदृश्या संसदा ?—

‘शम्भया’ (सर्वार्थसाधनशक्त्या), ‘रण्वया’ (रमणीयया), ‘गातु-
मत्या’ (गातुर्गतिरवगतिः, तद्युक्त्या) सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं ‘नः’
(अस्माकं) ‘योगे’ (योगनिमित्तं), ‘वरम्’ ‘आवः’ (सम्यक् रच) ।
‘उत’ (अपि च), ‘क्षेमे’ (क्षेमनिमित्तं) सम्यक् रच । अलब्धस्या-
पेक्षितस्य लाभो योगः, लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः ।
यूयमिति पूजार्थं वज्रवचनम् । ‘ते’ ‘यूयं’ ‘नः’ (अस्मान्)
‘स्त्रिभिः’ (नानाविधश्रेयोभिः) ‘पात’ (रक्षत) ।

अथैनं होमं विधातुं प्रश्नौति,— “यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उपधत्ते यजमानोऽहोरात्राणि वा
एतस्तेष्टका य आहिताग्निर्यत्सायंप्रातर्जुहोति अहोरात्राण्येवाग्नेष्टकाः
कृत्वोपधत्ते^(१)” इति । अग्निहोत्रो कालद्वयेन ‘अग्निहोत्रं जुहोति’
इति ‘यत्’, ‘ताः’ सर्वा आहुतिरूपा ‘इष्टकाः’ ‘एव’ ‘यजमानः’
‘उपधत्ते’ । यद्यप्यत्र मृत्तया इष्टका न सन्ति, तथापि, ‘यः’ पुरुषः
‘आहिताग्निः’ भवति, ‘एतस्य’ ‘अहोरात्राणि’ एव ‘इष्टकाः’ सम्प-
द्यन्ते । अतो यदि ‘सायंप्रातः’ नियमेन ‘जुहोति’ तदानीमनु-
ष्ठानेन ‘अहोरात्राण्येव’ प्राप्तकालरूपा ‘इष्टकाः कृत्वा’ उपधानं
कृतवान् भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रश्नौति,— “दश समानत्र जुहोति दश-
चरा विराट् विराजमेवाग्नेष्टकां कृत्वोपधत्तेऽथो विराज्येव यज्ञ-
माप्नोति चित्याश्चित्योऽस्य भवति^(२)” इति । ‘समानत्र’ (एकत्र),
‘दश’ दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं ‘जुहोति’, तदा दश-
सङ्ख्यासामान्यात् ‘विराट्’ सम्पद्यते; अतोऽग्निहोत्रो ‘विराजमेव’

प्राप्य तां विराजम् एकाष्टकां 'कृत्वा' उपधानं कृतवान् भवति ।
अपि च 'विराजि' लब्धायाम् अग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अतः
एव सप्तमकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे 'विराजमभिसम्पद्यते' इति वक्ष्यते ।
तदेवम् 'अस्य' (अग्निहोत्रिणः) 'चित्यश्चित्यो' 'भवति' (त्रिविधाश्चि-
त्याग्नयः सम्पद्यन्ते, (सायंप्रातर्होमाज्जतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित
एकोऽग्निः, अहोरात्रकालरूपाभिरिष्टकाभिश्चितो द्वितीयोऽग्निः,
विराड् रूपेष्टकया चितस्तृतीयोऽग्निः) । एवमस्य त्रिविधचित्याग्नि-
सम्पत्तिः* ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति तद्यज्ञ-
वास्त्ववास्त्वैव तत् यत् ततोऽर्वाचीनं रुद्रः खलु वै वासोऽप्यतिर्य-
दङ्गत्वा वासोऽप्यतीयं प्रयाथाद् रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनूयाय हन्या-
द्वासोऽप्यतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्च्छति
यजमानः^(१)” इति । यस्मादेकत्र दशरात्रहोमेन विराट्सम्पत्तिः,
'तस्माद्यत्र दश' दिनानि 'उषित्वा' पश्चादग्निहोत्रो 'प्रयाति', स देशो
यज्ञभूमिः, 'ततोऽर्वाचीनं' कालं यत्र वसति सैयमयज्ञभूमिः 'एव',
अतो दश रात्रीरेकत्रोषित्वा यत्पश्चात्प्रयाणन्तद्धोमनिमित्तम् ।
तस्मिन् होमे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्याग्निर्देवता, तस्य वासोऽप्य-
तित्वात् । एवं सति यदि वासोऽप्यतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्,
ततो गार्हपत्याग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानम् 'अनु' 'उत्थाय' 'हन्यात्' ।
अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले 'वासोऽप्यतीयं' जुहुयात्, तेन होम-
भागं दत्वा तमग्निं शान्तं करोति, ततो यजमानो न श्रियते ।

* 'विविधा चित्ताग्निसम्पत्तिः' इति ७ पु० पाठः ।

प्रयाणार्थस्य शकटस्य दक्षिणवलीवर्दयोजनादूर्ध्वं सव्यवली-
वर्दयोजनात् प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते,—“यद्युक्ते जु-
ञ्चाद्यया प्रयाते वास्त्रावाज्जतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते जु-
ञ्जयाद्यया चेमे आज्जतिं जुहोति तादृगेव तदज्जतमस्य वास्त्रोष्प-
तीयः स्यादक्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽस्य वास्त्रोष्पतीयं जुहो-
त्युभयमेव अकः अपरिवर्गमेवैनः शमयति^(१)” इति । यदि वली-
वर्दद्वये ‘युक्ते’ सति पश्चात् ‘जुञ्जयात्’, तदा तावतैव वास्तुः (यज्ञ-
देशः) प्रयातो भवति । तस्मिन् ‘प्रयाते’ सति अयज्ञदेशे लौकिके
‘यथा’ होमस्तथैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते वलीवर्दद्वये जुहोत्विति चेत् ।
तदप्यसङ्गतं, ‘यथा चेमे’ सति प्रयाणसङ्गमन्तरेण ‘जुहोति’ तथै-
तत्स्यात् । उभयथापि अज्जतमस्य वास्त्रोष्पतीयं भवेत् । प्रयास्यता
हि वास्त्रोष्पतीयं होतव्यं, उभययोगे हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वात्
न अयं प्रयास्यन् भवति । तथोहभयोरप्ययोगे प्रयाणप्रसङ्गस्य
अभावान्नैव प्रयास्यन् भवति । दक्षिणवलीवर्दे एकस्मिन्नेव युक्ते तु
प्रयाणस्य प्रसक्तत्वात् अननीतत्वाच्चायं प्रयास्यन् भवति । अत-
स्तदा वास्त्रोष्पतीयं जुञ्जयात् तथा सति ‘उभयमेव’ कृतवान्
भवति, प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकम्, अनिष्पन्नत्वं द्वितीयमित्युभयम् ।
‘एनं’ (कूरमग्निं) तथाविधेन होमेन ‘अपरिवर्गमेव’ ‘शमयति’
(शमनीयस्य अंशस्य कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेनं
कृतवान् भवति) ।

‘वास्त्रोष्पते प्रतिजानीहि’, ‘वास्त्रोष्पते शमया’ इत्येतस्य मन्त्र-
द्वयस्य होमाङ्गतां विधत्ते,—“यदेकया जुञ्ज्याद्विहोमं कुर्यात्

पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय^(७)” इति ।
 आश्रावयेत्यादिर्वाषडित्यन्तो मन्त्रसङ्घो याज्यापुरोनुवाक्ययोः
 सहाये वर्तते, याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानभूते; तत्पूर्वको होमो
 देवानां प्रियः; तद्रहितस्तु दर्विहोमः, ‘अग्नये स्वाहा’ इत्येवं
 मन्त्रमुच्चार्य आश्रावणादिभिर्विना केवलया दर्व्या ह्यमानत्वात्
 तादृशो देवानामत्यन्तं प्रियो न भवति; एवं सति अत्र यदि
 ‘एकया’ एव दर्व्या ‘जुहुयात्’, तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामव-
 काशाभावेन दर्विहोमः स्यात्, अतो दर्विहोमत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य,
 ‘वास्तोष्यते प्रतिजानीहि’ इत्येतां ‘पुरोनुवाक्यामनूच्य’, ‘वास्तोष्यते
 शम्भया’ इत्यनया ‘याज्यया’ जुहुयात् । तथा सति देवानाम-
 त्यन्तप्रियत्वात् देवत्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे भाण्डस्थापनमरणेश्वरग्निसमारोहणं च
 विधत्ते,—“यद्गुते आदध्याद्गुं गृहान् अन्वारोहयेत् यद् अव-
 चाणानि असम्पन्नाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेश्मं वा दहनं वा तादृगेव
 तत् अयन्ते योनिः ऋत्विज इत्यरण्योः समारोहयत्येष वा अग्ने-
 र्योनिः स्वे एवैनं योनौ समारोहयति^(८)” इति । यद्यग्निहोत्रे
 ‘हुते’ सति पञ्चाङ्गाण्डानि शकटे स्थापयेत्, तदानीं गृहोपकर-
 णानि भाण्डादीनि अनुरुद्रनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् ।
 ततः शकटं दह्येत, न हि होमादूर्ध्वमग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वन्तु
 होमार्थं तिष्ठत्येव; तस्मात् अहुतेऽग्निहोत्रे तद्धोमात्प्रागेव भाण्डानि
 शकटे स्थापयेदिति विधिरुन्नीयते । ज्वलितानि काष्ठानि अङ्गा-
 ररूपाणि अवक्षत्रब्दाभिधेयानि, यदि तानि ‘असम्पन्नाय्य’

(अग्निराहित्यं यथा न भवति तथा शान्तानि अकृत्वा) प्रयाणं कुर्यात्, तदा केनचित् यज्ञविधातः कृतः, यथा वा गृहदहनं कृतं, तादृशमेव तदङ्गाराणां यज्ञमनं स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थम् 'अयन्ते योनिः' इति मन्त्रेण तमग्निम् 'अरण्योः' समारोहयेत् । एषोऽरण्योः सहो वज्रेः कारणं, ताभ्यामुत्पन्नत्वात्, ततस्तमग्निं स्वकीये 'योनि' समारूढकरोति । मन्त्रस्तु "उप प्रयन्तो अध्वरम्" इत्यनुवाके (१का० ५ प्र० ५ अ०) समाप्तातत्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरण्यसमारोहणं पाक्षिकदोषप्रस्तुतात्तदुपेक्ष्य स्वात्मनि समारोहणं विधत्ते, "—अथो खल्वाङ्ग्यदरण्योः समारूढो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत्पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तया एह्यारोहेत् स्वात्मन् समारोहयते यजमानो वा अग्नेर्द्योनिः स्वाधामेवैनं योन्याः समारोहयते(९)" इति । अथ केचित् 'खल्वाङ्गः', 'अरण्योः समारूढो' यदि अरण्यदाहापहारादिना 'नश्येत्' तदा यजमानस्य पूर्वमाहितोऽग्निः 'उत्' 'सीदेत्', अतोऽग्निः पुनराधातव्यः 'स्यादिति' तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो 'या ते अग्ने' इति मन्त्रेण स्वात्मनि अग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वम्, एवं 'यजमानो'ऽपि शास्त्रीयाग्नेरुत्पादकत्वात् 'योनिः' भवति, तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव 'योन्यां' समारोहितो भवति । अयन्तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाप्तास्त्वान्तात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यन् जुहुयाद् द्वयम् ।

वास्तोः, पुरोनुवाक्यैका याज्या चान्येति तद् द्वयम् ॥

अथ मीमांसा—अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे (१ अ०) चिन्तितम्,—

“दर्विहोमो गुणो नाम वाऽगुणो दधिहोमवत् ।

गुणसम्भवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥

इदमाह्वयते,—‘यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्’ इति ।

तत्र दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति, ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसम्भवाद्दर्व्याख्यो गुणो विधीयते इति चेत् । मैवं, न तावल्लोकसिद्धे स्थालीपाकाद्य-
कादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः, लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्र-नारिष्टादिहोमे, विहित-
जुह्वादिबाधप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘दर्विहोमः’ इति कर्मनामधेयम् ॥
तत्रैव (२ अ०) अन्यचिन्तितम्,—

“लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्देऽपि तदुक्तेः, सर्वनाम तत् ॥

‘अम्बष्ठानाम् अदर्विहोमिको ब्राह्मणः’ इति श्रौताम्बष्ठस्वामिके स्मार्तहोमे तत्प्रयोगाल्लौकिकस्यैव होमस्य तत् नामेति चेत् ।
मैवं, दर्व्या होम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वात् ‘दर्विहोमं कुर्यात्’ इति श्रुत्युक्तेः, वैदिकहोमनामलिङ्ग-
त्वाच्च सर्वस्य होमस्यैतन्नाम ॥ तत्रैव (३ अ०) अन्यचिन्तितम्,—

“तद्यजेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानाञ्च भवितुमर्हति ।
कुतः ? । अविशेषश्रवणादिति चेत् । मैवं, जुहोतिचोदनासु होम-
शब्दस्य मुख्यत्वात् यजतिचोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् ।
तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव । तत्रैव (४ अ०) अन्यच्चिन्तितम्,—

“दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुतायिमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जयाभ्याताननारिष्टादिषु दर्विहोमेषु उत्पत्तिवाक्ये देवताया
अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन सोमधर्माः कर्त्तव्या इति चेत् । मैवं, सोमे
श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्य अभावात् । किञ्च ‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरि-
चाथ स्वाहा’ इति दर्विहोमेषु स्वाहाकार आन्नातः, स च
सोमविध्यन्तातिदेशे विरुध्यते ? तेन स्वाहाकारविरोधिना वषट्-
कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किञ्चोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देव-
तासमर्पणान्नास्य अव्यक्तत्वं । तस्मात् दर्विहोमानाम् अपूर्वकर्मत्वा-
न्नास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । क्विगृह-
पतिर्युवा^(१) । हव्यवाङ्गिरजरः पिता नो विभुर्विभा-
वा सुदृशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः समिधो दिदी-

ह्यस्मद्रियकंसमिमीहि अवांसि^(२) । त्वच्च सोम नो
वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तौ चो वनस्पतिः^(३) ।
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महि-
षो मृगाणां । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः ॥ १ ॥

पुविचमत्येति रेभन्^(४) । आ विश्वदेवः सत्यतिः सू-
क्तैरद्या वृणोमहे । सत्यसवः सवितारं^(५) । आ सत्येन
रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिर-
ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवना विपश्यन्^(६) ।
यथा नो अदितिः करत्यश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा
तोकाय रुद्रियं^(७) । मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
मा नो गोषु मा ॥ २ ॥

नो अश्वेषु रोरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो
वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते^(८) । उदग्रतो न वयो
रक्षमाणा वावदतो अश्वियस्येव घोषाः । गिरिभ्र-
जो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्क्षी अनावन्^(९) ।
हः सैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्य-
सन् । बृहस्पतिरभिकनिक्रदन्ता उत प्रास्तौ दुश्च वि-
द्वाः अगायत्^(१०) । एन्द्र सानसिः रयिं ॥ ३ ॥

स जित्वानः सदासहं । वषिष्ठमूतये भर^(११) । प्र

संसाहिषे पुरुहूतं शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुभं इह रातिरस्तु ।
 इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सित्यूनामसि रेव-
 तीनां^(१९) । त्वं सुतस्य पीतयै सद्यो वृद्धो अजायथाः ।
 इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो^(२०) । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्
 भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः । भुवो नृश्चैमातो वि-
 श्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रः ॥ ४ ॥

विश्वचर्षणे^(२१) । मिचस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य
 सानसिं । सत्यं चिचश्रवस्तमं^(२२) । मिचो जनान्यातयति
 प्रजानन्मिचो दाधार पृथिवीमुत द्यां । मिचः कृष्टीर-
 निमिषाभिचष्टे सत्याय हव्यं धृतवद्विधेम^(२३) । प्र स
 मिच मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति ब्र-
 तेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमः ह्यो अश्रो-
 त्यन्ति तो न दूरात्^(२४) यत् ॥ ५ ॥

चिद्धिते विशो यथा प्र देव वरुण वृतं । मिनीमसि
 द्यविद्यवि^(२५) । यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनैभिद्रोहं मनु-
 ष्याश्चरामसि । अर्चिन्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मानस्त
 स्मादेनसो देव रोरिषः^(२६) । कितवासो यद्रिरिपुर्न
 दीवि यद्वा घा सत्यमत यन्न विद्म । सर्वा ता विष्य
 शिथिरेव देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः^(२७) ॥ ६ ॥
 सोमः । गोषु मा । रयिं । मन्त्रः । यत् । शिथिरा ।

सप्त च ॥ वि वै । आ वायो । इमे वै । चित्तं च ।
अग्निर्भूतानां । देवा वै । ऋताषाट् । राष्ट्रकामाय ।
देविका । वास्तोष्पते । त्वमग्ने बृहद्वयः । एकादश ॥ ११ ॥

वि वा एतस्य । इत्याह यथायजुरेवैतत् । मृत्युर्ग-
न्धर्वः । अवरुन्धे । त्वमग्ने । बृहस्पतयः । षट्चत्वारिं-
शत् ॥ ४६ ॥

हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति संहितायां तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

वास्तोष्पतियुतो होमो दशमे परिकीर्त्तितः ।

अथैकादशे याज्याः, तत्र “देव सु वामेतानि हवींषि भवन्ति”
इति यानि विहितानि, तेषु “अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति कृष्णानां ब्रीह्येणाम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,
—“त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे कविर्गृहपतिर्युवा^(१)”
इति । हे ‘अग्ने’ ‘देव’ ‘त्वं’ ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय
‘बृहद्वयो दधासि’ (महदन्नं दीर्घमायुर्वा प्रयच्छति)* कीदृ-
शस्त्वं?—‘कविः’ विद्वान्, ‘गृहपतिः’ (गृहस्थ) पालयिता, ‘युवा’
(नित्यतरुणः) ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । प्रयच्छसि इति तु भवितुं युक्तः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“हव्यवाट् अग्निरजरः पिता नो विभु-
र्विभावा सुदृशोको अस्मै । सुगार्हपत्याः समिषो दिदीहि अस्म-
द्रियक् सन्निमीहि अवांसि^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ हव्यं वहति
इति ‘हव्यवाट्’, ‘अजरो’ (जरारहितः), ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’
(उत्पादकः पालयिता वा), ‘विभुः’ (व्यापी), ‘विभावा’ (विशेषेण
भानशीलः), ‘सुदृशोः’ (सुखदर्शनः), ईदृशो योऽग्निः, स त्वम्
‘अस्मै’ (अस्माकं) ‘इषः’ (अन्नानि) ‘सम्-दिदीहि’ (सम्यक् प्रयच्छ) ।
कथम्भूता इषः ?—‘सुगार्हपत्याः’ (शोभनगृहपतित्वहेतुभूताः) ।
किञ्च ‘अस्मद्रियक्’ (अस्मदाभिमुख्येनागतः), सं-‘अवांसि’ (श्रोत-
व्यानि यशांसि) ‘सन्निमीहि’ (सम्यक् निष्पादय) ।

अथ “सोमाय वनस्पतये श्यामाकञ्चरम्” इत्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह,—“त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
प्रियस्रोत्रे वनस्पतिः^(२)” इति । हे ‘सोम’ ‘त्वं च’ (त्वमपि) ‘नः’
(अस्मान्) ‘जीवातुं वशः’ (जीवयितुं कामयमानोऽसि) । अतो
‘न मरामहे’ (त्वत्प्रसादान्न म्रियामहे) । कीदृशस्त्वं ?—‘प्रिय-
स्रोत्रः’ (‘सोमो वा ओषधीनां राजा’ इत्यादिस्तुतिप्रियः),
‘वनस्पतिः’ (वनानां पालकः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषि-
र्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः पवित्रस्त्येति रेभन्^(३)” इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘ब्रह्मा’
(श्रेष्ठः); पदं वेति अवगच्छति इति ‘पदवीः’, ‘कवीनां’ (विदुषां)
मध्ये ‘पदवीः’ (पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञः श्रेष्ठः); ‘विप्राणां’ मध्ये

‘ऋषिः’ (अनुष्ठानसामर्थ्येनातीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः); ‘मृगाणां’ (चतुष्पदां) मध्ये शक्त्याधिकात् ‘महिषः’ (श्रेष्ठः); तथैव ‘गृध्राणां’ (पक्षिणां) मध्ये शक्त्याधिकात् ‘श्वेनः’ (श्रेष्ठः); ‘वनानां’ मध्ये ‘स्वधितिः’ (श्रेष्ठः); स्वधितिशब्देन करवालादिवहृदस्वरूपः भाखान् वृत्त उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठाः एवं सोमोऽपि । ‘पवित्रं’ (शुद्धिहेतुं) कुशादिकम् ‘अत्येति’ (अतिक्रामति) । कीदृशः सोमः ?—‘रेभन्’ (शब्दभाक्) स्तयमान इत्यर्थः ।

अथ “सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणाम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“आ विश्वदेवः सत्यतिः सुकैरद्या वृणीमहे । सत्यसवः सवितारम्^(५)” इति । ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘सवितारं’ ‘सुकैः’ (शोभनवाक्यैः) ‘आ’-‘वृणीमहे’ (फलसाधनाय प्रार्थयामहे) । कीदृशं सवितारं ?—‘विश्वदेवं’ (विश्वे सर्वे देवा यस्य वशे वर्तन्ते, सोऽयं) विश्वदेवस्तं, ‘सत्यतिं’ (मन्मार्गवर्तिनां पालकम्) ‘सत्यसवं’ (अमोचानुज्ञम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन् अमृतं मर्त्यञ्च हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवना विपश्यन्^(६)” इति । ‘सविता’ (आदित्यः) ‘हिरण्येन’ ‘रथेन’ ‘आ’-‘याति’ (सुवर्णनिर्मितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्यां दिशि आगच्छति) । किं कुर्वन् ?—‘सत्येन रजसा’ ‘आ-वर्तमानः’ (अमोघेन रज्ज्वात्मकेन मण्डलेन उदयास्तमययोर्भ्राम्यन्), ‘अमृतं मर्त्यञ्च’ ‘निवेशयन्’ (देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन तत्त-

श्लोके व्यवहारचमं कुर्वन्), 'भुवना विपश्यन्' (सर्वलोकानवलोकयन्) ।

अथ "रुद्राय पशुपतये गावीधुकञ्चरम्" इत्येतस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“यथा नो अदितिः कर्त्तव्यश्चे नृभ्यो यथा गवे, यथा तोकाय रुद्रियम्^(७)” इति । ‘अदितिः’ (अखण्डनीयः) ‘रुद्रः’ यथा ‘पश्वे’ (पशुभ्यः) ‘नृभ्यो’ गोभ्यश्च, ‘यथा’ ‘तोकाय’ (अपत्याय) यथा ‘रुद्रियं’ (रुद्रप्रतिपादितं रक्षणदि) यथा ‘कर्त्त’ (पश्यादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति), तथा तम् अनेन हविषा राधयाम इति शेषः ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“मा नस्लोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते^(८)” इति । हे ‘रुद्र’ त्वं ‘भामितः’ (क्रुद्धः सन्) ‘नः’ (अस्माकं) ‘तोके’ (पुत्रादौ) ‘तनये’ (तदीयपुत्रे, अस्मात्पौत्रे) ‘ना’ ‘रीरिषः’ (हिंसान्मा कृथाः) तथा ‘नः’ (अस्माकम्) ‘आयुषि’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । तथा ‘नः’ (अस्माकं) ‘गोषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । तथा, ‘नः’ (अस्माकम्) ‘अश्वेषु’ ‘मा रीरिषः’, तथा ‘नः’ (अस्माकं) ‘वीरान्’ (मृत्यान्) ‘मा वधीः’ वयं ‘हविष्मन्तो’ (हविर्युक्ताः) सन्तः ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमसा विधेम’ (नमस्कारेण परिचर्याङ्कुरवाम) ।

अथ “बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारञ्चरम्” इत्यस्य पुगेनुवाक्यामाह,—“उदप्रतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रयस्त्रेव घोषाः गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अना-

वन^(९)” इति । एवं ‘बृहस्पतिम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘अर्काः’ (अर्चन-
हेतवः) अस्मदीया वाग्विशेषाः ‘अनावन्’ (स्तुतवन्तः), कीदृशाः
वाग्विशेषाः ?—‘उदसुतो न वयो रक्षमाणः’,—उदकं स्थावयन्ति
भूमौ प्रवर्त्तयन्तीत्युदसुतो मेघाः, ते यथा अन्नोदकनिष्पादन-
द्वारेण मदीयं ‘वयः’ (आयुष्यं) पालयन्ति, तदन्मदीया स्तुति-
रूपा वाग्विशेषाश्चापमृत्युपरिहारेण आयुष्यस्य रक्षकाः । तथा
‘अभियस्य घोषा’ इव ‘वावदतः’—अभ्राणां समूहोऽभियं तस्य
‘घावाः’ (गर्जनशब्दाः) यथोच्चध्वनयः, एवमस्मदीया वाग्विशेषा
मृशं वदन्तो भवन्ति । तथा ‘गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः’, यथा
नदीतीरस्था गिरिस्पर्शन ऊर्मयो नदीपूरणप्रकाशनेन हर्षं
जनयन्ति, एवमस्मदीयवाग्विशेषा बृहस्पतिमहिमप्रकाशनेन हर्ष-
यन्तो भवन्ति ।

तत्रैव याज्यामाह,—“हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरग्नयानि
नहना व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकनिकदङ्गा उत प्रासौत् उत च
विद्वाः अगात्^(१०)” इति । अयं ‘बृहस्पतिः’ ‘अभिकनिकदत्’
(अभितोऽस्मदीयहविः स्वीकारपरितोषद्योतकम् उच्चैर्ध्वनिमकरोत्) ।
‘उत’ ‘गाः’ ‘प्रासौत्’ (अपि च परितोषद्योतकानि वाक्यानि उच्चा-
रितवान्), ‘विद्वां’ ‘उत्’-‘अगायत्’ ‘च’, (अस्मदीयपरिचर्यामभि-
जानन् परितुष्ट उत्कर्षेण गानमप्यकरोत्) । किं कुर्वन् ?—‘अग्नयानि
नहना व्यस्यन्’ (पाषाणमचदारं पिधानसदृशानि फल-
प्रतिबन्धकानि दुरितानि अपाकुर्वन्), यथा ‘हंसैः’ (चतुर्थाश्रम-
वासिभिः) अभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोति,

एवं 'वावदद्भिः' (अतिशयेन सुवद्भिः) 'सखिभिः' (ऋत्विग्भिः) परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धकमपाकरोतीति । अपेक्षितं शेषमाहृत्य व्याख्येयम् ।

अथ "इन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाब्रीहो-
णाम्" इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“एन्द्र सानसिं रयिं स-
जित्वानं सदासहं वर्षिष्ठमूतये भर(११)” इति । हे 'इन्द्र' 'रयिं'
(धनं) 'ऊतये' (रत्नार्थं) 'आ'-‘भर’ (आनय) । कीदृशन्धनं?—
'सानसिं' (सनसो दानस्य सम्बन्धि) वज्रभ्यो दातुम्यर्थाप्तमि-
त्यर्थः । 'सजित्वानं' (जित्वभिर्जयशालैः पुत्रादिभिरुपेतं) 'सदा-
सहं' (सर्वदा विरोधिनां सोढारं) तत्तिरस्कारक्षममित्यर्थः । 'वर्षि-
ष्ठम्' (अतिशयेन प्रवृद्धम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुश्रु
इह रातिरस्तु इन्द्र आभर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूना-
मसि रेवतीनाम्(११)” इति । हे 'पुरुहूत' (पुरुषु वज्रपु यज्ञेष्वा-
हृत्यमान*) 'शत्रून्' प्रकर्षेण 'ससाहिषे' (सर्वदा सहसे) तिरस्करो-
षीत्यर्थः । 'ते' 'शुश्रुः' 'ज्येष्ठः' (तव बलं प्रशस्तम्), 'इह' (अस्मिन्)
कर्मणि 'रातिरस्तु' (फलदानमस्तु) । हे 'इन्द्र' 'दक्षिणेन' हस्तेन
'वसूनि' (धनानि) 'आहर†' (समानय) । 'सिन्धूनां' (समुद्रसमा-
नानां) 'रेवतीनां' (प्रजानां) 'पतिः' 'असि' ।

अथ तत्रैव वैकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह,—“तं सुतस्य

* 'आहृत्यमानः' इति J. पु० पाठः ।

† अत्र 'आभर' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो^(१९)” इति । हे ‘सुक्रतो’ (शोभनकर्मन्) ‘इन्द्र’ ‘त्वं’ ‘सुतस्य’ (अभिपुतस्य) ‘पीतये’ (पानाय) ‘सद्यः’ (तदानीमेव) ‘वृद्धो अजायथाः’ (प्रवृद्धो जातोऽसि) । एतच्च सर्वेषां देवानां मध्ये तव ‘ज्यैष्ठ्याय’ सम्पद्यते ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः भुवो नृः स्यौक्तो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे^(१९)” इति । हे ‘इन्द्र’ ‘त्वं’ ‘ब्रह्मणा महान्’ ‘भुवः’ (स्तुतिरूपेण वेदवाक्येनाभिवृद्धो भवसि), ‘विश्वेषु सवनेषु’ (त्रिष्वपि प्रातःसवनादिषु) ‘यज्ञियो’ भुवः (यज्ञयोग्यो भवसि) । ‘नृन्’ (प्रतिकूलान् शत्रून्) ‘स्यौक्तो’ भुवः (प्रच्यावयन् विनाशयन्) ‘वर्त्तसे’ । हे ‘विश्वचर्षणे’ (विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यामौ विश्वचर्षणिः सर्वमनुष्यस्वामीत्यर्थः, तादृशं त्वं ‘विश्वस्मिन् भरे’ (सर्वस्मिन् यागे) ‘मन्त्रः’ (मननीयः) ‘ज्येष्ठः’ (प्रशस्तश्च भवसि) ।

अथ “मित्राय सत्यायाम्बानाञ्चरुम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिं सत्यं चित्रश्रवस्तमम्^(१९)” इति । ‘चर्षणीधृतः’ (मनुष्याणां धारयितुः) ‘मित्रस्य’ ‘देवस्य’ ‘श्रवः’ (श्रोतुं योग्यं) यशो महदस्तीति शेषः । ‘सानसिं’ (फलदानशीलं) ‘सत्यं’ (सत्यवादिनं) । चित्रं श्रवः (कीर्तिर्यस्यामौ चित्रश्रवाः, अतिशयेन तादृशं यजामहे इति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“मित्रो जनान् यातयति प्रजानस्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हव्यं

घृतवद्विधेम^(१६)” इति । अयं ‘मित्रो’ देवो ‘जनान्’ सर्वान्
 ‘यातयति’ (स्वस्वयापारेषु प्रयत्नयुक्तान् करोति) ; ‘प्रजानन्’
 (तत्तदधिकारं विद्वान्) । किञ्च ‘मित्रः’ ‘पृथिवी’ ‘दाधार’ (धृत-
 वान्) ‘उत’ (अपि च) द्यां (आधारं) दाधार । किञ्च ‘मित्रः कृष्टीः’
 (मनुष्यान्) ‘अनिमिषा’ (देवांश्च) ‘अभिचष्टे’ (सर्वतः पश्यति),
 ‘सत्याय’ (अमोघफलाय) तस्मै मित्राय ‘द्वयं’ (चरुलक्षणं) ‘घृतवत्’
 (घृतयुक्तं) ‘विधेम’ (कुर्मः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“प्र स मित्र मर्त्तो
 अस्तु प्रयत्नान् यस्ते आदित्य शिञ्चति व्रतेन न हन्यते न जीयते
 लोता नैनमहो अश्नोत्यन्नितो न दूरात्^(१७)” इति । ‘यो’
 यजमानस्तव सम्बन्धिना ‘व्रतेन’ कर्मणा ‘शिञ्चति’ (अनुष्ठातुं
 शक्नो भवितुमिच्छति), हे ‘मित्र’, ‘स’ ‘मर्त्तः’ (स मनुष्यः)
 (यजमानः) ‘प्रयत्नान्’ (कर्मफलयुक्तः प्रकर्षेण) ‘अस्तु’ । ‘लोतः’
 (तथा रक्षितः) स यजमानो ‘न हन्यते’ (रोगादिना न पीड्यते),
 ‘न जीयते’ (वैरिभिर्नाभिभूयते) । अपिच त्वया रक्षितम् ‘एनं’
 यजमानं ‘अंहः’ (पाप्मा) ‘अन्नितः’ (समीपे) ‘न’ ‘अश्नोति’
 (न व्याप्नोति), ‘दूरात्’ (दूरेऽपि) ‘न’ प्राप्नोति ।

अथ “वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्” इत्यस्य पुरोनुवा-
 क्यमाह,—“यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनी-
 मसि द्यवि-द्यवि^(१८)” इति । हे वरुणदेवते त्वदीयं ‘यच्चित्’ ‘व्रतं’
 (यत्किञ्चिदपि कर्म) ‘द्यवि-द्यवि’ (दिने-दिने) प्रकर्षेण ‘मिनीमसि’
 (तर्कयामहे) । तत्र दृष्टान्तः, ‘विशो यथा’, सर्वाः प्रजाः स्वस्व-

व्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । 'हि' (यस्मात्) त्वदीयमेव कम
सर्वदा तर्कयामस्तस्मात् त्वां परिचरेमेति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं
मनुष्याश्चरामसि । अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्त-
स्मादेनसो देव रीरिषः^(१६)” इति । हे ‘वरुण’ ‘मनुष्याः’ वयं ‘दैव्ये’
(देवलोकवर्तिनि) ‘जने’ ‘यत्किञ्चेदम्’ ‘अभिद्रोहं’ (स्वल्पमधिकं
वा द्रोहं) ‘अचित्ती’ (अज्ञानेन) ‘चरामसि’ (कुर्मः) । किञ्च
‘यत्’ अपि ‘तव धर्माः’ (त्वदीयं कर्म) ‘युयोपिम’ (विनाशयाम्) ।
हे ‘देव’ ‘तस्मादेनसः’ (द्रोहात् कर्मनाशाच्च) ‘नः’ (अस्मान्) ‘मा’
‘रीरिषः’ (हिंसां मा कृथाः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“कितवासो यत् रिरिपु-
र्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म । सर्वा ता विध्य शिथिरेव
देवाद्या ते स्खाम वरुण प्रियासः^(१७)” इति । ‘कितवासः’ (धूर्त्त-
समानाः स्वार्थसाधनपराः) च्छविजो ‘यत्’ कर्माङ्गं ‘रिरिपुः’
(नाशितवन्तः) । ‘न दीवि’ (न तु देवने सम्यग्व्यवहृतौ) प्रावर्तन्त ।
‘वा’ (अथ वा) ‘यत्’ पापं ‘सत्यं’ (अशयं कृतं) ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः ।
घशब्दः पादपूरणे, पापवाचको वा निपातः* ; यत् ‘घ’ सत्यमि-
त्यन्वयः । ‘उत’ (अपि च) ‘यन्न विद्म’ यत्पापमज्ञानेन कृतमि-
त्यर्थः । ‘सर्वा ता’ (क्षत्विग्भिर्विनाशितमङ्गं, ज्ञात्वा कृतम्, अज्ञा-
नेन कृतञ्चेति यानि सन्ति, तानि सर्वाणि) ‘शिथिरेव’ (शिथिला-
नीव) ‘विध्य’ विनाशयेत्यर्थः । ‘अथ’ (अनन्तरं) हे ‘वरुण’ ‘ते’
(तव) ‘प्रियासः’ ‘स्खाम’ (प्रिया भवेम) ।

* पापवाचिको निपातितः इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

राजसूये देवसुवामिष्टौ याज्या इमाः क्रमात् ।
 त्वमग्ने बृहदाग्नेये ; त्वञ्च सोमेति सौम्यके ॥
 आ विश्वदेवं सावित्रे ; यथा न इति रौद्रके ।
 बार्हस्पत्यं उदेत्येतदेन्द्रेत्यैन्द्रे चतुष्टयम् ॥
 मित्रस्येति त्रयं मैत्रे ; वारुणे यदिति त्रयम् ।
 एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन् मन्वा उक्ता हि विंशतिः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थान् चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशेऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च चतुर्थः प्रपाठकः* ॥

* एवमेव सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । केचित् अत्र “इति श्रीमद्राजा-
 धिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः सम्पूर्णः” इति पाठं
 मन्यन्ते ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीय-संहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

पूर्णा पश्चादुत् पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्ण-
मासी जिगाय । तस्यान्देवा अधि संवसन्त उत्तमे
नाक इह मादयन्तां । यत्ते देवा अदधुर्भागधेय-
ममावास्ये संवसन्तो महित्वा । सा नो यज्ञं पिपृहि
विश्ववारे रयिन्नो धेहि सुभगे सुवीरं^(१) । निवेशनी
सङ्गमनी वस्त्रनां विश्वा रूपाणि वस्त्रान्यावेशयन्ती ।
सहस्रपोषः सुभगा रराणा सा न आगन्वचसा ॥ १ ॥

संविदाना । अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वस्त्रन्
रुद्रानादित्यानिह जिन्वतं । माध्यः हि पौर्णमा-
सञ्जुषेथां ब्रह्मणा वृद्धौ सुकृतेन सातावयास्मभ्यः
सहवीराः रयिन्नियच्छतं^(२)* । आदित्याश्चाङ्गिरसश्चा-
ग्नौनादधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैसन्तेषामङ्गिरसां नि-

* इतः परं न मन्वाः ।

स्तः५ हविरासीदयादित्या एतौ होमावपश्यन्ताव
जुहुवुस्ततो वैते दर्शपूर्णमासौ ॥ २ ॥

पूर्व आलभन्त^(३) दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ
होमौ पुरस्तात् जुहुयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासा-
वालभते^(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासा-
वालभेत य एनयोरनुलोमञ्च प्रतिलोमञ्च विद्या-
दित्यमावास्याया ऊर्ध्वन्तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रती-
चीनन्तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासो पूर्वामालभेत
प्रतिलोममेवावालभेतामुमपक्षीयमाणमन्वप ॥ ३ ॥

क्षीयेत्^(५) सारस्वतौ होमौ पुरस्तात् जुहुयादमा-
वास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैवावालभतेमुमाप्याय-
मानमन्वाप्यायत्^(६) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुर-
स्तान्निवैपेत्सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालं^(७)
यदाग्नेयो भवत्यग्निव यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवार्द्धिं पुर-
स्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवा-
रभ्य प्रतनुते^(८) सरस्वत्यै, चरुर्भवति सरस्वते द्वादश-
कपालोमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान्तावेव
साक्षादारभत ऋध्नोत्याभ्यां^(९) द्वादशकपालः सरस्वते
भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(१०) मिथुनौ गावौ दक्षिणा
समृद्धौ^(११) ॥ ४ ॥

वर्चसा । वैते दर्शपूर्णमासौ । अप । तनुते सर-
स्वत्यै । पञ्चविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके प्रथमाऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे हि काम्या नैमित्तिकाः श्रुताः ।

प्रपाठके पञ्चमे तु सोमेशोः शेष उच्यते ॥

तत्र प्रथमानुवाके दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिर्वि-
धातव्या ।

कल्पः, 'पूर्णा पश्चात् यत्ते देवा अदधुरिति मारस्वतौ होमौ
ऊत्वा आरम्भणीयामिष्टिर्निर्वपति' इति । पाठस्तु,—“पूर्णा पश्चा-
दुत पूर्णा पुरस्तादुत्सथतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा
अधि संवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्तां । यत्ते देवा अदधु-
र्भागधेयममावासे संवसन्तो महित्वा । सा नो यज्ञं पिष्टहि
विश्ववारे रयिन्नो धेहि सुभगे सुवीरं^(१)” इति । ‘पूर्णा’
(पौर्णमास्यभिमानिदेवता), ‘पश्चात्’ (यज्ञभूमेः पश्चिमायां दिशि)
‘उत्’-‘जिगाय’ (उत्कर्षेण जयं प्राप्तवती); अपि च पूर्वस्यां दिशि,
तयोर्दिशोर्मध्यदेशेऽपि उज्जिगाय । ‘तस्यां’ (पौर्णमास्याम्) ‘अधि’-

ष्टाय 'इह' यज्ञे सम्यग्वसन्तः, सर्वे 'देवा' 'उत्तमे नाके' (भोग-
वज्रले खर्गे) 'मादयन्ताम्' अस्मान् हर्षयन्तु । हे 'अमावास्ये',
'यत्' (यस्मात्कारणात्) 'ते' 'महित्वा' (महिम्ना) सम्यक् निव-
सन्तो देवा 'भागधेयम्' 'अदधुः' (हविभागं प्राप्तवन्तः) ; तस्मात्
कारणात् हे 'विश्ववारे' (सर्वानिष्टनिवारिके) अमावास्याभि-
मानिदेवते, 'सा' त्वं 'नः' (अस्मदीयम्) 'यज्ञं पिष्टहि' (पूर्णं कुरु) ।
हे 'सुभगे' (सौभाग्ययुक्ते) 'नः' (अस्मभ्यं) 'रयिं' (धनं) 'सुवीरं'
(शोभनपुत्रञ्च) 'धेहि' (सम्पादय) ।

अथ तत्रैव विकल्पितावन्यौ मन्त्रावाह,—“निवेशनी सङ्गमनी
वसूनां विश्वा रूपाणि वसून्वावेशयन्ती । सहस्रपोषः सुभगा
रराणा सा न आगवर्चसा संविदाना । अग्नीषोमौ प्रथमौ
वीर्येण वसून् रुद्रानादित्यानिह जिन्वतं । माध्यः हि पौर्णमासं
जुषेथां ब्रह्मणा वृद्धौ सुकृतेन सातावयास्मभ्यः सहवीराः
रयिं नियच्छतम्^(१)” इति । 'सा' (तादृशी देवता) 'नः' (अस्मान्)
प्रति 'आगन्' (आगच्छतु) । कीदृशी ?—तदुच्यते,—“निवेशनी”
(समीचीनेषु गृहेषु नितरामस्मान् प्रवेशयन्ती) ; 'वसूनां' 'सङ्ग-
मनी' (धनानां प्रापयित्री) । रूप्यन्ते मणिमुक्तादिभिर्वज्रभिः प्रकारै-
र्निरूप्यन्ते इति 'रूपाणि' बह्वनोत्यर्थः ; तानि 'वसूनि' (धनानि)
'विश्वा' (सर्वाणि) अपि 'आवेशयन्ती' (अस्मद्गृहेषु प्रवेशयन्ती) ;
'सहस्रपोषं' 'रराणा' (सहस्रलक्षादिधनपुष्टिं प्रयच्छन्ती) ; 'सुभगा'
(सौभाग्ययुक्ता) ; 'वर्चसा संविदाना' (बलेन संयोजयन्ती) । हे
'अग्नीषोमौ', युवां 'प्रथमौ' (देवानां मध्ये मुखौ), अतो

‘वीर्येण’ (अतो भवदोयसामर्थ्येन) ‘इह’ (कर्मणि) वस्त्रादीन् ‘जिन्वतं’ (प्रीणयतम्) । ‘माध्वं’ (पश्चात् पुरस्ताच्च पौर्णमासीदेवतया रक्षिते मध्यदेशे क्रियमाणमिदं), ‘पौर्णमासं’ (पौर्णमासीमस्वन्धि), हविः ‘जुषेयाम्’ । कीदृशौ युवां ?—‘ब्रह्मणा दृष्टौ’ (स्तुतिरूपेण मन्त्रेण सन्तुष्टौ); ‘सुकृतेन सातौ’ (सम्यगनुष्ठितेनानेन कर्मणा फलस्य दातारौ) । हविःसेवनानन्तरम् ‘अस्त्रभ्यं’ ‘सहवीरां’ (पुत्रसहितां) ‘रथिं नियच्छतं’ (नितरां प्रयच्छतम्) ।

अथ होमं विधातुं प्रहोति,—“आदित्याद्याङ्गिरसश्चाग्नीन् आदधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैषन्तेषामङ्गिरसां निरुतः५ हविरासी-
दथादित्या एतौ होमावपश्यन्तावजुह्वुस्तौ वैते दर्शपूर्णमासौ पूर्वं आलभन्त^(१)” इति । ‘आदित्या’ देवा ‘अङ्गिरसः’ ऋषयः ‘च’ आधानादूर्द्ध्वं यदा ‘दर्शपूर्णमासौ’ प्राप्तुमैच्छन्, तदा ‘तेषाम्’ (उभयेषां) मध्ये येऽङ्गिरस ऋषयस्ते सारस्वतहोमौ अज्जत्वा प्रथम-
मेवान्वारम्भणीयेद्यर्थं हविर्निर्वापं कृतवन्तः, अथ तदानीम् ‘आदित्याः’ देवा ‘एतौ’ (अन्वारम्भणीयेद्यङ्गभूतौ) सारस्वतहोमौ कर्त्तव्याविति निश्चित्य तौ ‘अजुह्वुः’ । ततोऽन्वारम्भणीयेष्टेः साङ्ग-
त्वादङ्गिरोभ्यः पूर्वभाविन एव सन्तो दर्शपूर्णमासौ उपक्रान्तवन्तः ।

इदानीं विधत्ते,—“दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ हेमौ पुरस्तात् जुहुयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावालभन्त^(२)” इति । ‘दर्शपूर्णमासौ’ आरभ्युमिच्छन्* पुरुष आरम्भणीयेष्टेरुपक्रमे,—“पूर्णा पश्चात्” इति मन्त्राभ्यां जुहुयात् । तेन होमेन विलम्बमन्तरेणैव दर्शपूर्णमासावारभ्युं योग्यो भवति ।

* आरब्धुमैच्छन् इति E. पुस्तकं विना सर्वत्रैव पठितम् ।

उक्तयोर्होमयोर्देवताविशेषं विधातुं प्रस्तौति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति स वै दर्शपूर्णमासावालभेत य एनयोरनुलोमञ्च प्रतिलोमञ्च विद्यादित्यभावाद्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनन्तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावालभेतामुपचीयमाणमन्वपचीयेत्^(५)” इति । तत्रेदं चिन्त्यते,—किं पौर्णमासी प्रथमा आलब्ध्या आहोस्विदमावास्या? इति, तदर्थमन्यदप्येतत् चिन्तनीयं,—कालस्य स्वरूपं कीदृशमनुलोमं, कीदृशञ्च प्रतिलोमम्? इति ; न चेयमप्रस्तुता चिन्ता । यो यजमान एतयोर्दर्शपूर्णमाससम्बन्धिकालयोः ‘अनुलोमं प्रतिलोमञ्च’ स्वरूपं वेद, स एव दर्शपूर्णमासारम्भे मुखोऽधिकारी नान्य इति ‘ब्रह्मवादिनः’ परस्परमाहुः, तत्र कश्चिद्वुद्धिमान् अनुलोमप्रतिलोमभागमेवं ब्रूते,—‘अमावास्याया ऊर्ध्वं’ शुक्ल-प्रतिपदमारभ्यानुलोमं कालस्वरूपम्, दिने-दिने चन्द्रस्य वर्धमानत्वात् । पौर्णमास्याः प्रतीचीनमुपरितनं कृष्णप्रतिपदमारभ्य कालस्य ‘यत्’ स्वरूपं, ‘तत् प्रतिलोमं’ दिने-दिने चन्द्रस्यापचीयमाणत्वात् । एवं सति यदि पौर्णमासीं पूर्वभाविनी कृत्वा यागारम्भं कुर्यात्, तदा प्रतिलोमस्वरूपेणैव तौ दर्शपूर्णमासावारब्धवान् भवति । तथा सति पौर्णमास्यामारब्धायां सत्यां समनन्तरमेव चन्द्रेऽपचीयते । तच्च ‘अपचीयमाणम्’ ‘अनु’ यजमानोऽपि ‘अपचीयेत्’ ।

अतः प्रातिलोम्यदोषपरिहारकते देवताविशेषौ विधत्ते,—
“मारस्वतौ होमौ पुरस्तात् जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोम-

मेवैनावलभतेऽमुमाप्यायमानमन्वाप्यायते^(६)” इति । आरम्भ-
णीयेष्टेः पुरस्तात् यौ होमौ, तौ ‘सारस्वतौ’; सरस्वती च
सरस्वांश्च ययोर्होमयोस्तौ सारस्वतौ; एतदीयहोमेन प्रातिलो-
म्यदोषस्य परिहृतत्वादानुलोम्येनैव तौ दर्शपूर्णमासयागावारम्भवान्
भवति । तथा वर्धमानं चन्द्रम् ‘अनु’ यजमानो वर्धते ।

प्राच्याङ्गरूपौ होमौ विधाय अङ्गिरूपामान्वारम्भणीयेष्टिं
त्रिविध्यां विधत्ते,—“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्
सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालम्^(७)” इति । पूर्वत्र अमा-
वास्यायाः प्रथमारम्भे सति आनुलोम्येन दोषाभावेऽपि तत्-
प्राथम्यमुपेक्ष्य प्रातिलोम्यदोषपरिहारप्रयत्नो विहितः, अतस्त-
दन्यथानुपपत्त्या पौर्णमासी एव प्रथममालम्ब्येति गम्यते ।
तादृशपौर्णमास्यारम्भात् ‘पुरस्तात्’ इदं हविस्त्वयं निर्वपेत् ।

तत्राग्नावैष्णवं प्रशंसति,—“यदाग्नेयो भवत्यग्निर्वै यज्ञमुखमेवद्विं
पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवारभ्य प्र
तनुते^(८)” इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्थानिष्पत्तेरग्निरिव यज्ञस्य
मुखम् । अत आग्नेयेन हविषा यज्ञमुखमेवोद्दिश्य प्रथमतः समृद्धिं
सम्पादयति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वाद्विष्णुत्वम् । अतः वैष्णवेन
हविषा यज्ञमेवोपक्रम्य प्रकर्षेण विस्तृतवान् भवति ।

उत्तरं हविर्द्वयं प्रशंसति,—“सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते
द्वादशकपालोऽमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान् तावेव
साक्षादारभत ऋध्रेत्याभ्याम्^(९)” इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
अमावास्यायाः सरस्वतीत्वं; तथा पुलिङ्गशब्दनिर्देशात् ‘पूर्णमासः

सरस्वान्' । तथा सति अनेन देवताद्वयेन तदात्मकौ दर्शपूर्णमासौ यागावेव व्यवधानमन्तरेणोपक्रान्तवान् भवति । किञ्च 'आभ्यां' देवताभ्यां यजमानः समृद्धिं प्राप्नोति ।

तृतीये हविषि सारस्वतीं परित्यज्य सरस्वतीकारं प्रशंसति,—
“द्वादशकपालः सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(१०)” इति ।
द्वितीयहविषः स्त्रीदेवताकत्वात् इतरस्य पुं देवताकत्वं यजमानस्य 'मिथुनत्वाय' सम्पद्यते ; तच्च प्रजोत्पत्त्यर्थं भवति ।

तत्र दक्षिणां विधत्ते,—“मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धौ^(११)” इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

पूर्णेत्यारम्भणीयेष्टौ द्वौ सारस्वतहोमयोः ।

मन्त्रौ विकल्पितावन्याविति चत्वार ईरिताः ॥

अथ मीमांसा, नवमाध्यायस्य प्रथमपादे (११ अ०) चिन्तितम् ।

“अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ।

फलवत्त्वादादिमोऽन्त्यः पुंयोगान्न पृथक् फलम् इति ।

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूपत्वात्, आरम्भ-
प्रयुक्तेयम् इष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् ; तथा सति यागफलेनैव फल-
वती स्यात् ; कर्तुः संस्कारपक्षे तु पृथक्फलं कल्प्येत ! तस्मात्
प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूता इयमिष्टिः । इति प्राप्ते
ब्रूमः,—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिर्न तु आधानपदार्थः,
अतो न अन्यन्वाधानाङ्गम् ; किन्तु आरभ्यमानो निर्वपेदिति
पुरुषयोगात् तत्संस्कारोऽयं । न च, फलकल्पनाप्रसङ्गः, कृता-

रम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात् ।
नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगमारम्भ्यमानस्य संस्कारावृत्तिः स्यात् । मैवं;
प्रयोगमारम्भ्यमान इत्यश्रुतत्वात्; दर्शपूर्णमासावारम्भ्यमान इति
श्रूयते; तयोश्चैक एवारम्भः । तस्मान्नास्ति आवृत्तिः” ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (११ अ०) ।

“प्रतिप्रयोगारम्भणीयेष्टिरस्ति* न वाग्यमौ ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥

‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारम्भ्यमानः’ इति
विहिता इयमारम्भणीयेष्टिः, ‘दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ’ इत्यध्ववसाय
आरम्भः, स चैक एव, तेन चारम्भेण प्रयुक्ता इयमिष्टिः; तस्मान्ना-
वर्त्तनीया । यथा, आधानं सर्वकृतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यं;
तद्वदाधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे (२ अ०) वक्ष्यते” ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे (४ अ०) चिन्तितम् ।

“तस्यां सास्ति न वाङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति, मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥

या इयमारम्भणीया, सापि इष्टित्वात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः, अत-
स्तस्याम् अपि दर्शपूर्णमासघोरिवारम्भ्यमानपुरुषसंस्काराय सा
अनुष्ठेया न वा? इति मंशयः । चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया । ननु
सोमाङ्गदोक्षणीयादिवत् अस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन आरम्भद्वारं
लुप्यते । न वैषम्यात्,—अलिङ्गव्रणादिना सोममारभ्य अनु-
तिष्ठतः पुरुषस्थानुष्ठानमध्ये दोक्षणीया प्रवर्त्तते, दर्शपूर्णमासा-

* “प्रतिप्रयोगारम्भयजिरस्ति” इति न्यायमालायां पाठः ।

रम्भस्य अन्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां सम्पद्यते, पश्चादेव ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमात् अन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसङ्गावात् आरम्भणीयामारम्भ्यमानस्य संस्कारार्थमन्यारम्भणीयां* कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धवीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तं न कर्त्तव्यम् । कुतः ? । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात् । तथाहि- प्रकृतौ, 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमतिदिश्यते, प्रकरणेन चाङ्गाङ्गभावो बोध्यते । ततः, 'सैर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस्कामः' इत्यादिकायां विहृतौ निर्वपानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्त्तते, इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गानि अनुष्ठेयानि, एवञ्च सति आरम्भणीयायामिदं वक्तव्यं,—किम् 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारम्भ्यमानः' इत्येतद्वाक्यं समिदादिवत् अङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातु, किं वा, यथा, सैर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति, दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायाम् आरम्भणीयायाम् अन्यस्या आरम्भणीयाया अतिदेशमनुमापयतु, उत उभयं करोतु ? इति ।

नाद्यः, अङ्गविधायुपचीणत्वेन अतिदेशानुमाने शक्त्यभावात् । न द्वितीयः, अवहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्यभावात् । न तृतीयः, वाक्यभेदापत्तेः । ननु अनेन न्यायेन सैर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः प्रसज्येत ! एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैवं, वाक्यद्वयसङ्गावात्, प्रत्यक्षं वाक्य यागविधा-

* अन्वारम्भणीयामिति J. पु० पाठः ।

यकम्, अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेशकम् । तर्हि अत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत् । बाढं, अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गानि अनुष्ठीयन्ते, तद्वदारम्भणीयान्तरूपमण्डपमनुष्ठीयतामिति चेत् । न; दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवत् आरम्भणीयान्तरूपमङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्य अभावात् ; न हि, प्रकृतौ अविद्यमानम् अङ्गं विवृतौ अतिदेशमर्हति ; तस्मात् सम्यतिपक्षस्यैवारम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्य अङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वम्, अतिदेशाय सौर्धवाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयं । तथा सति आवृत्तिलक्षणे वाक्यभेदः केन वार्येत ; तस्मादारम्भणीयायाम् आरम्भमानपुरुषसंस्काराय आरम्भणीया न कर्त्तव्या ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चक्षयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षन्नापश्यन्तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्सोऽब्रवीद्वाह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य चक्षिभ्यो मा प्रवोच इति तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत् ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजायन्त^(१) तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते^(२) रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वति ॥ १ ॥

आह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राह^(३) प्रेति-

रसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या वै धर्मो मनु-
ष्येभ्य एवं यज्ञं प्राह^(४) अन्वितिरसि दिवे त्वा दिवं
जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं प्राह^(५) विष्टम्भोसि
वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव ॥ २ ॥

रुन्धे^(६) प्रवास्यनुवासीत्याह मिथुनत्वाय^(७) उशि-
गसि वसुभ्यस्त्वा वसू जिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश
रुद्रा द्वादशादित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव यज्ञं
प्राह^(८) ओजोसि पितृभ्यस्त्वा पितॄं जिन्वेत्याह देवा-
नेव पितॄननुसन्तनोति^(९) तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा
जिन्व ॥ ३ ॥

इत्याह पितॄनेव प्रजा अनुसन्तनोति^(१०) पृतनापा-
डसि पशुभ्यस्त्वा पशून् जिन्वेत्याह प्रजा एव पशू-
ननुसन्तनोति^(११) रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याहौ-
षधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(१२) अभिजिदसि युक्तग्रा
वेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या^(१३) अधिपतिरसि
प्राणाय त्वा प्राणं ॥ ४ ॥

जिन्वेत्याह प्रजास्वेव प्राणां दधाति^(१४) चिद्वदसि
प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वाय^(१५) सः रोहोसि नीरोहो-
सीत्याह प्रजात्यै^(१६) वसुकोसि वेषश्चिरसि वस्यष्टिर-
सीत्याह प्रतिष्ठित्यै^(१७) ॥ ५ ॥

जिन्वति । अ० । प्रजा जिन्व । प्राणं । चि० शब्द ॥ २ ॥
इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टिरन्वारम्भणीया समन्ता प्रथमे श्रुता ।

अथ द्वितीयानुवाके सौमिकब्रह्मलविधिरुच्यते । यदुक्तं
सूत्रकारेण, 'वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमेयो* वा कश्चित् स्तोम-
भागान् विद्यात्' इति । तदेतद्विधातुं प्रसूति,—“ऋषयो वा
इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् सोऽब्रवीद्ब्राह्मणं ते
वक्ष्यामि यथा त्वपुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य
ऋषिभ्यो मा प्रवोच इति तस्मै एतान् स्तोमभागान् अब्रवीत्ततो
वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजायन्त^(१)” इति । वसिष्ठप्रमुखाः
सर्वेऽपि 'ऋषयः' कदाचिदिन्द्रमुखात् मन्त्रविशेषानवगन्तुमागताः ।
तदानीमिन्द्रोऽनधिकारिभ्यो मन्त्रान् न वक्तव्या इत्यभिप्रेत्य अन्त-
र्हितोऽभूत् । अन्तर्धानं प्राप्य अवस्थितं तं इन्द्रं 'ऋषयः' चक्षुषा
'न अपश्यन्', तदानीं योगसामर्थ्ययुतो 'वसिष्ठः' दिव्येन चक्षुषा
'तम्' इन्द्रम् 'अपश्यत्' । 'सः' इन्द्रः 'तं' वसिष्ठं प्रति एवम्
'अब्रवीत्'—सौमिकब्रह्मलोपयोगिमन्त्रजातं यस्मिन् प्रतिपाद्यते,
तादृशं 'ब्राह्मणम्' अहं तुभ्यं 'वक्ष्यामि', तमेव 'पुरोहितः' मन्त्रोप-
देष्टा यासां प्रजानां ताः 'त्वपुरोहिताः', तथाविधाः 'प्रजाः' यथा

* ब्रह्मज्योतिष्टोमेय इति J. पु० पाठः ।

उत्पत्त्यन्ते, तथाविधमेतद्वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणस्य सामर्थ्यात् तादृशं ब्राह्मणं श्रुत्वा 'अथ' (अनन्तरं) त्वं माम् 'इतरेभ्यः' (मन्त्रानधिकारिभ्यः) 'चक्षिभ्यः' 'मा प्रवोचः',—इत्युक्त्वा 'तस्मै' वसिष्ठाय 'एतान्' रश्मिरसीत्यादिकान् स्तोमभागनामकान् मन्त्रान् 'अब्रवीत्' 'स्तोमाः' बहिष्यवमानादीनि स्तोत्राणि, तान् स्तोमान् भजन्ते इति 'स्तोमभागाः,' एतान् हि मन्त्रान् उच्चार्य ब्रह्मा स्तोत्राणि अभ्यनुजानाति, तस्मादेते स्तोमभागा इत्युच्यन्ते । तत इन्द्रप्रसादात् सर्वाः 'प्रजाः' 'वसिष्ठपुरोहिताः' उत्पन्नाः । वसिष्ठं गुरुत्वेन पुरस्कृत्य वर्त्तन्त इत्यर्थः ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्माद्वसिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जाचते^(१)” इति । यस्माद्वसिष्ठस्य ब्रह्मत्वोपयुक्तं सर्वमिन्द्र उक्तवान्, 'तस्मात्' सोमभागं चिकीर्षुणा पुरुषेण यो वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः तदोच्यविद्यासम्प्रदायेन स्तोमभागाभिज्ञो वा भवति, स एव 'ब्रह्मा कार्यः', तथा सति अयं यजमानः तथाविधाः प्रजाः जनयति । ते च स्तोमभागमन्त्राश्चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थं प्रपाठकादौ समाप्ताः । ते चैकत्रिंशत्सङ्ख्याकाः । तेष्वेकैको मन्त्रः एकैकं स्तोत्रमभ्यनुज्ञातुं ब्रह्मण प्रयोक्तव्यः; अत एव सूत्रकार आह, 'रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जित्वां स्तुतेति प्रसूति, स च स्तोत्राणामेष कल्पः, उत्तरसुत्तरस्तोमभागानां दधाति, द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थे, षोडश षोडाशनि, सप्तदश वाजपेये, एकोनत्रिंशतमतिरात्रे, त्रयस्त्रिंशतमप्नोर्धामे' इति । तत्रैकत्रिंशं स्तोमभागं चिरादृत्य त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या अप्नोर्धामे पूरणीया ।

तत्र प्रथमं स्तोमभागमनूय व्याचष्टे,—“रश्मिरसि चयाय
त्वा चयं जिन्वेत्याह देवा वै चयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राह^(१)”
इति । पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे “रश्मिरित्येवादित्यमसृजत प्रेतिरिति
धर्मम्” इत्यादिना मन्त्राणामादित्यधर्मादिसृष्टिहेतुत्वाभिधाना-
दादित्यादिपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । हे आदित्य, त्वं ‘रश्मि-
रसि’ (रश्मियुक्तोऽसि) । ‘देवाः’ यस्मिन् सङ्गे चियन्ति (निवसन्ति),
सोऽयं सङ्गः ‘चयः’, तस्मै ‘चयाय’, देवसङ्गाय (तत्प्रोत्यर्थं), हे
आदित्य त्वां स्मरामि । अतः ‘चयं’ (देवसङ्गं) ‘जिन्व’ (प्राणय) ।
अस्मिन् मन्त्रे चयशब्दस्य देवा एवार्थः । अतो ‘देवेभ्य एव’ एनं
‘यज्ञं’ हेता प्रोक्तवान् भवति ।

द्वितीयस्तोमभागे धर्मानुष्ठातृत्वान्मनूया धर्मशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति,—“प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनूया वै
धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह^(२)” इति । हे धर्माभिमानि-
देव, त्वं ‘प्रेतिरसि’ प्रकृष्टा ‘इतिः’ (गतिः प्राण्युपकाररूपा) यस्य,
असौ ‘प्रेतिः’, अतो धर्मानुष्ठातृपुरुषार्थं त्वां स्मरामि, तं धर्मा-
नुष्ठातृपुरुषं प्रीणय । अनेन मन्त्रेण धर्मोपलक्षितमनुष्यार्थमिमं
मन्त्रमुक्तवान् भवति ।

तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-स्तोमभागानां तात्पर्यं दर्शयति,—
“अन्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं
प्राह^(३)” इति । हे द्युलोकाभिमानिदेव, त्वम् ‘अन्वितिरसि’, देवा-
नामनुकूला ‘इतिः’ (गतिः) यस्यासौ ‘अन्वितिः’, तादृशं त्वां
द्युलोकार्थं स्मरामि, तच्च द्युलोकं प्रीणय । यद्यपि अन्तरिक्ष-

भृल्लोकप्रतिपादकौ चतुर्थ-पञ्चमौ स्तोमभागौ अत्र नानूदितौ, तथापि तृतीयस्य तदपेक्षकत्वमभिप्रेत्य “एभ्य एव लोकेभ्यः” इति समुदायतात्पर्यं दर्शितम् ।

षष्ठस्तोमभागं वृष्टिप्राप्तिहेतुत्वेन प्रशंसति,—“विष्टम्भोऽसि वृष्टौ त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवावरुन्धे(६)” इति । हे वृष्ट्यभिमानि-देव, त्वं ‘विष्टम्भोऽसि’ (विशेषेणोदकस्य धारकोऽसि) ।

सप्तमाष्टमस्तोमभागयोः प्रतीकद्वयमनूयाक्ते रात्रेश्च प्रतिपाद-कत्वेन मिथुनत्वसम्पत्तिं दर्शयति,—“प्रवाख्यनुवासीत्याह मिथुन-त्वाय(७)” इति । हे अहरभिमानिदेव, त्वं ‘प्रवाऽसि’ (जगत्प्रवा-सकत्वरूपेण प्रकर्षेण वाति, गच्छति, प्रवर्तते इति ‘प्रवा’, हे रात्र्य-भिमानिदेव, त्वम् ‘अनुवाऽसि’, निद्रादिव्यवहारस्य अनुकूलत्वेन वाति, गच्छति, वर्तते इति ‘अनुवा’; तयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वप्राप्ति-साधनत्वम् ।

नवम-दशमैकादशस्तोमभागानां सङ्ग्रहेण तात्पर्यं दर्शयति,—“उशिगसि वसुभ्यस्त्वा वसूं जिन्वेत्याहृष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव यज्ञं प्राह(८)” इति । हे वसुगणपालक, त्वम् ‘उशिगसि’ ‘उशिक्’ (कामयमानः) । रुद्रादित्यप्रतिपादकयोरपि स्तोमभागयोर्वसुविषयस्तोमभागेनैवो-पलक्षितत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्याभिधानम् ।

देवप्रतिपादकेभ्यस्तिभ्यस्तोमभागेभ्य ऊर्ध्वं पितृप्रतिपादकस्य द्वादशस्य स्तोमभागस्याभिधानाद्देवानां पितृणाञ्च नैरन्तर्यं सम्पा-दितं भवतीत्येतद्दर्शयति,—“आजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृं जिन्वेत्याह

देवानेव पितृननुसन्तनोति^(९)” इति । हे पितृपालक देव, त्वम् ‘ओजोऽसि’ (बलरूपोऽसि) ।

पितृप्रतिपादकस्तोमभागादूर्ध्वं प्रजापतिप्रतिपादकस्य त्रयोदशस्य स्तोमभागस्याभिधानात् पितृणाञ्च प्रजानाञ्च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दर्शयति,—“तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्वेत्याह पितृनेव प्रजा अनुसन्तनोति^(१०)” इति । हे प्रजाभिमानिदेव, त्वं ‘तन्तुरसि’ (पुत्रपौत्रादिविस्तारहेतुरसि) ।

पशुप्रतिपादकेन चतुर्दशेन स्तोमभागेन प्रजानाञ्च पशूनाञ्च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दर्शयति,—“वृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशून् जिन्वेत्याह प्रजा एव पशूनुसन्तनोति^(११)” इति । हे पशुपालक देव, त्वं ‘वृतनाषाडसि’ (वृतनां परकीयसेनामस्मत्पशूनामपहन्तीं) सहते विनाशयति इति वृतनाषाट् ।

ओषधिप्रतिपादकेन पञ्चदशेन स्तोमभागेन पशुस्तोमभागानन्तरभाविनां पशूनामोषधीषु प्रतिष्ठापनं भवतीत्येतद्दर्शयति,—“रेवदस्योषधीभ्यस्त्वोषधीर्जिन्वेत्याहोषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(१२)” इति । हे ओषधिपालक देव, त्वं ‘रेवदसि’ (धनवानसि) । पञ्चमकाण्डे, ‘रश्मिरित्येवादित्यमसृजत’ इत्यारभ्य, ‘रेवदित्योषधीः’ इत्यन्तेषु पञ्चदशेषु मन्त्रेषु ‘असृजत’ इति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्तदभिमानिदेवपरत्वेन मन्त्राणामादिवाक्यानि अस्माभिर्व्याख्यातानि ।

अथ षोडशस्तोमभागस्यादिवाक्यं वज्रपरत्वेन तत्रैव व्याख्यातम्, अतोऽत्रापि वज्रसाध्याभिजपार्थं दर्शयति,—“अभिजिदसि युक्त-

ग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिवेत्याह अभिजित्यै^(१९)” इति । हे वज्र, त्वं ‘अभिजित्’ ‘युक्तयावा’ ‘असि’,—अभितो जयतीति ‘अभिजित्’, युक्ताः संयुक्ता ग्रावाणो यस्यासौ युक्तयावा । यथा पाषाणा दृढा*, एवमस्यापि दृढत्वात्पाषाणगुणेन दार्ढ्येन संयोग एव यावसंयोग इत्युच्यते ।

सप्तदशेन स्तोमभागेन प्राणानां स्थापनं दर्शयति,—“अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं जिवेत्याह प्रजास्त्रेव प्राणान् दधाति^(१४)” इति । हे प्राणाभिमानिदेव, त्वम् ‘अधिपतिरसि’ (प्राणानामाधिक्येन पालयितासि । अपान-चक्षुः-ओत्र प्रतिपादकानामष्टादशैकोनविंश विंशानां त्रयाणां स्तोमभागानां प्राणप्रतिपादकस्तोमभागेनैवोपलक्षितत्वमभिप्रेत्य संग्रहेण तात्पर्यं दर्शयितुं ‘प्राणान्’ इति वज्रवचनं निर्दिष्टम् ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशचतुर्विंशानां स्तोमभागानां चतुर्णां मिथुनत्वसम्पादकत्वं दर्शयति,—“त्रिवृदसि प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वाय^(१५)” इति । हे मिथुनोभाव, त्वं त्रिगुणोऽसि, प्रवर्त्तकश्चासि । पुमान्, योषित्, संयोगश्चेत्येवं त्रैगुण्यं, संयोगानन्तरभावी मन्यन-व्यापारः प्रवृत्तिः ; एताभ्यां त्रैगुण्यप्रवृत्तिप्रतिपादकाभ्यां, मन्यन-समाप्तिविशेषरूपमिथुनीभावावयवद्वयप्रतिपादकावुत्तरावपि स्तोमभागौ उपलक्ष्येते । संवृत् मन्यनव्यापारसमाप्तिः, विवृत् दम्य-त्योर्विशेषः ; अनेन स्तोमभागचतुष्टयेन मिथुनत्वं साकल्येन सम्पादितम् ।

* पाषाणदृढा इति आदर्शपुस्तके ऽ पुस्तके च पाठः ।

पञ्चविंशषड्विंशसप्तविंशाष्टविंशानां स्तोमभागानां चतुर्णां प्रजोत्पादनपरत्वं दर्शयति,—“स॒रोहो॑सि नीरोहोसीत्याह प्रजात्यै^(१६)” इति । हे प्रजननव्यापार, त्वं ‘सरोहोऽसि’, नीरोहश्चासि शुक्रशोणितसंश्लेषेण गर्भाभिव्यक्तिः ‘सरोहः’, निःशेषाणामवयवानाम् अभिव्यक्तिः ‘नीरोहः’; एताभ्यामुभाभ्यां स्तोमभागाभ्यां प्ररोहानुरोहप्रतिपादकावन्यावपि स्तोमभागावुपलब्ध्येते । प्रथमस्य अपत्यस्रोतपत्तिः ‘प्ररोहः’; पश्चाद्भाविनामपत्यानामुत्पत्तिः ‘अनुरोहः’ । एतेन स्तोमभागचतुष्टयेन प्रजोत्पत्तिः सम्पद्यते ।

एकोनत्रिंशच्चिंशदेकत्रिंशस्तोमभागैस्त्रिभिरुत्पन्नानां प्रजानां प्रतिष्ठां दर्शयति,—“वसु॑कोऽसि वेष॒श्रिर॑सि वस्यष्टि॒रसीत्याह॑ प्रतिष्ठित्यै^(१७)” इति । हे उत्पन्नप्रजाभिमानिदेव, त्वं ‘वसुकः’ (वासयिता) असि । वेषाद्य अनुकूला श्रौर्यस्य सः ; व्यात्रिसमर्थश्चासि, ‘वसेः’ (निवासस्य) ‘अष्टिः’ (व्याप्तिः) चस्यसौ ‘वस्यष्टिः’ । अनेन स्तोमभागत्रयेण प्रजानां प्रतिष्ठा सम्पद्यते ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचक्रुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ०॥

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा चिह्नता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् भ्रातृव्यानधरान् पादयाम्यवैनान्वाधे प्रत्येना-

नुदेस्मिन् क्षयेस्मिन् भूमिलोके योस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
विष्णो विष्णोः क्रमेणार्त्येनान् क्रामामि^(१) इन्द्रेण देवेन
पृतना जयामि चैष्टुमेन इन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन
वृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण ॥ १ ॥

सहजान्^(२) विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि
जागतेन इन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन
साम्ना वषट्कारेण वज्रेणापरजान्^(३) इन्द्रेण सयुजो
वयः सासह्याम् पृतन्यतः । यन्तो वृचाण्यप्रति ।
यत्त अग्ने तेजस्तेनाहन्तेजस्वी भूयासं यत्त अग्ने वर्चस्ते-
नाहं वर्चस्वी भूयासं यत्त अग्ने हरस्तेनाहः हरस्वी
भूयासं^(४) ॥ २ ॥

वृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण । षट्चत्वारिंश-
श्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यद्ब्रह्म स्तोमभागैर्द्वितीये तदुदीरीतम् ।

अथ तृतीयानुवाके विष्णवतिक्रमा उच्यन्ते, कल्पः,—‘अग्निना
देवेन पृतना जयामीति विष्णवतिक्रमान्’ इति । पाठस्तु,—“अग्निना
देवेन पृतना जयामि गायत्रेण इन्दसा ऋचिता स्तोमेन रथन्तरेण
साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् आहव्यानधरान् पादयाम्यवैनान्

बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन् चयेऽस्मिन् भूमिलोके योऽस्मान्देष्टि यच्च
 वयं द्विभो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि^(१)” इति । देवः,
 कृन्दः, स्तोमः, साम, वज्रस्येत्यानि परकीयां पृतनामभिभवितुं
 साधनानि ; पृतनां जित्वा, ‘भ्रातृव्यान् अधरान् पादयामि’ ।
 त्रिविधा हि भ्रातृव्याः—पूर्वजाः सहजा अपरजाश्चेति ; पितृ-
 पितामहादिव्यपि अनुवर्तमानाः पूर्वजाः ; सपत्नमाहजाः सहजाः ;
 इदानीमेव स्वकार्यघातिनो परजाः ; तेषु त्रिविधेषु मध्ये ये
 पूर्वजाः, तान् शत्रून् मत्तो नीचान्, यथा भवन्ति, तथा
 सन्पादयामि, सन्पाद्य च ‘एनान्’ ‘अव’-‘बाधे’ येन अवमता
 यथा भवन्ति, तेन तथा शृङ्खलादिना बाधङ्करोमि, कृत्वा च
 ‘एतान्’ ‘प्रति’ ‘नुदे’ (प्रत्येकं विनाशयामि) । किञ्च ‘अस्मिन्’ ‘चये’,
 मदीये (निवासगृहे) ; अथ वा किमनेन सङ्कोचेन, ‘अस्मिन्
 भूमिलोके’ सर्वस्मिन्, ‘यो’ भ्रातृव्यः ‘अस्मान्’ उदासीनानपि
 ‘देष्टि’, ‘यच्च’ भ्रातृव्यमुदासीनमपि ‘वयं द्विभः’ । एतान् सर्वान्
 विद्वेषिणो, विष्णुरूपस्य यजमानस्य मम ‘क्रमेण’ (पादविन्यासेन)
 ‘अति’-‘क्रामामि’ (लङ्घयामि) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन
 कृन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण
 सहजान्^(२)” इति । अत्र “भ्रातृव्यान् अधरान् पादयामि”
 इत्यादिकमनुषज्य पूर्ववद्भाष्येयम् ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु,—“विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन
 कृन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेण

परजान्^(१)” इति । अत्रापि “आहव्यानधरान्” इत्यादिकमनुष्यं व्याख्येयम् । त्रिवृदादिस्त्रौमानां रथन्तरादिसान्नाच्च स्वरूपं “समिधमातिष्ठ” इत्यनुवाके (१।८।१३अ०) दर्शितम् ।

कल्पः,—‘इन्द्रेण सयुजो वयमित्याहवनीयमुपतिष्ठते’ इति । पाठस्तु, “इन्द्रेण सयुजो वयः सासह्याम पृतन्यतः । घ्नन्तो वृत्राण्यप्रति यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत्ते अग्ने हरस्तेनाहः हरस्वी भूयासम्”^(४) इति । ‘पृतना’ (अस्मद्विरोधिनी सेना) आत्मन इच्छन्ति इति ‘पृतन्यतः’* शत्रून्, वयं ‘सासह्याम’ (अतिशयेन सोढुं, शक्ताः स्मः) । कोदृशा वयं?—‘इन्द्रेण सयुजः’, परमैश्वर्ययोगात्, आहवनीय इन्द्रः, तेन सह युज्यन्ते युक्ता भवन्ति इति ‘सयुजः’; वृत्राणि शत्रून्, ‘अप्रति’ (अस्मान्) प्रतिकूलत्वं यथा नास्ति, तथा, ‘घ्नन्तः’ (बधं कुर्वन्तः) हे अग्ने, ‘ते’ (त्वदीयं) ‘यत्’ ‘तेजः’ (कान्तिरूपं) तेनाहमपि कान्तिमान् ‘भूयासम्’ । ‘वर्चः’ (बलं) । ‘हरः’ (रश्मिरूपं तेजः) ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

यजमानोऽग्निनेन्द्रेण विश्वेभिर्विष्ण्वतिक्रमान् ।

क्रामत्युत्तरथोर्ध्वद्वयानित्याद्यनुषज्यते ॥

इन्द्रे पूर्वान्पुपस्थानं मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ।

एते मन्त्रा “उरुः हि राजा” इत्यनुवाकात् (१।४।४५अ०) पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

* ‘पृतन्वतः’ इति Δ पुस्तके पाठः ।

ये देवा यज्ञह्नो यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते ।
 अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१२) । आगन्म
 मित्रावरुणा वरेण्या रात्रोणां भागो युवयोर्यो अस्ति ।
 नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीयै पृष्ठे अधि-
 रोचने दिवः^(१३) । ये देवा यज्ञह्नो यज्ञमुपोन्तरिक्षे-
 ध्यासते^(१४) । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१५) ।
 यास्ते रात्रीः सवितः ॥ १ ॥

देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी विद्यन्ति । गृह्यैश्च सर्वैः
 प्रजयान्वग्रे सुवोरुहाणास्तरता रजांसि^(१६) । ये देवा
 यज्ञह्नो यज्ञमुषो दिव्यध्यासते^(१७) । ह्य्यो मा तेभ्यो
 रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१८) । येनेन्द्राय समभरः
 पर्यास्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमत बधे-
 येमः सजातानाः अथ अधेद्येनं^(१९)* । यज्ञह्नो वै
 देवा यज्ञमुषः ॥ २ ॥

सन्ति त एषु लोकेष्वसत आददना विमन्याना यो
 ददाति यो यजते तस्य^(२०) । ये देवा यज्ञह्नः पृथिव्याम-
 ध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकास्ती-
 र्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेति^(२१) अप वै सोमै-

* इतः परं न सन्ताः ।

नेजानादेवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमु-
दवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः ॥ ३ ॥

पाङ्क्तौ यज्ञो देवताश्चैव यज्ञञ्चावरुन्धे^(१९) गायत्री
वा अग्निर्गायत्रं हन्दास्तं हन्दासा व्यर्धयति यत्पञ्च-
कपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योष्टाक्षरा गायत्री गा-
यत्री अग्निर्गायत्रं हन्दाः स्तेनैवैनं हन्दासा समर्धयति^(१९) ।
पाङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तौ यज्ञस्तेनैव
यज्ञान्तैति^(१९) ॥ ४ ॥

सवितः । देवा यज्ञमुषः । सर्वा देवताः । चित्रत्वारिः
शच ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

विष्णुवृत्तिक्रमणे मन्त्रास्तृतीये समुदीरिताः ।

अथ चतुर्थेऽतिमोक्षमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः,—‘वेदमुपस्थाप्य
अन्तर्वेदि आसीनोऽतिमोक्षान् जपति’ इति । अतिमोक्षशब्देन
“ये देवा यज्ञहन्ः” इत्यादयो मन्त्रा विवक्षिताः, सूत्रकारेणान्यत्र,
‘ये देवा यज्ञहन् इत्यतिमोक्षाः’ इत्युक्त्वात् । पाठस्तु,—“ये
देवा यज्ञहन्तो यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु
गच्छेम सुकृतो वयम्^(१९)” इति । अत्र ‘यज्ञमुषः’ इति पदं
पृथक्कृत्य मन्त्रभेदः कर्तव्यः । तत्र प्रथममन्त्रे ‘पृथिव्यामध्यासते’

इत्याद्यन्तभागोऽनुषञ्जनीयः । द्वितीयमन्त्रे तु 'ये देवाः' इत्ययं पूर्वभागोऽनुषञ्जनीयः । देवानां मध्ये स्वेच्छजातयः केचित् देवाः यज्ञभागानर्हाः सन्तो द्रष्टुमसहमानाः केचिद्यज्ञं विनाशयन्ति, इति ; अपरे तु यज्ञसाधनानि अपहृत्य अन्यत्र गच्छन्ति ; तत्र यज्ञविधातिनो 'ये देवाः' 'पृथिव्यां' यं—कञ्चित् देशमधिष्ठाय अवतिष्ठन्ते, तेभ्यो यज्ञविधातिभ्यः 'अग्निः' 'मा' 'रक्षतु' । वयं 'सुकृतः' (सुष्टु यज्ञं निष्पादितवन्तः) 'गच्छेम' (यज्ञफलं प्राप्नुयामः) । एवं यज्ञमुषां मन्त्रोऽपि व्याख्येयः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“आगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्धो अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः^(१)” इति । हे 'वरेण्या' 'मित्रावरुणा' (श्रेष्ठौ मित्रावरुणौ) यज्ञसम्बन्धीनां* 'रात्रीणां' मध्ये वर्तमानायाम् अस्यां रात्रौ 'युवयोः' सम्बन्धो वशानूवन्धारूपो 'यो' 'भागः' 'अस्ति', तेन वयं 'नाकं' (स्वर्गसुखं) 'गृह्णानाः' 'आगन्म' (सर्वतः प्राप्ताः स्मः) । कुत्रेतत् स्वर्गसुखग्रहणमिति ?—तदुच्यते,—‘सुकृतस्य’ अस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि 'तृतीये' 'लोके' ; कीदृशे ?—‘अधिरोचने’ (अधिकं भासमाने) । भासमानोऽपि लोकः कुत्रेति ?—तदुच्यते,—‘दिवः’ ‘पृष्ठे’ (स्वर्गस्थोपरि) । पृथिव्यन्तरिक्षापेक्षया तृतीयतमम् । पाताललोकोऽपि तादृशो भवति इति व्यवच्छेदाय 'दिवः पृष्ठे' इत्युक्तं । रौरवादिनरकबाह्वन्त्ये 'सुकृतस्य' इत्युक्तं ; नरको हि दुष्कृतस्य, न सुकृतस्य ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । यज्ञसम्बन्धीनानामिति तु भवितुं युक्तम् ।

अथ पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञह्नो यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते^(४)” इति । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुहृतो वयम्^(५)” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ।

षष्ठमन्त्रमाह,—“यास्ते रात्रोः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावा-
पृथिवी वियन्ति । गृहैश्च सर्वैः प्रजयान्वये सुवोरुहाणास्तृता
रजांसि^(६)” इति । हे ‘सवितः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’
(द्यावापृथिव्योर्मध्ये), ‘ते’ (तव) सम्बन्धिन्यो ‘याः’ ‘रात्रोः’ (यज्ञानु-
ष्ठानयोग्याः रात्रयः) ‘वियान्त’ (विशेषेण गच्छन्ति) प्रवर्तन्ते;
यद्यप्येकैव रात्रिः सुत्या कर्मार्हा, तथापि दीक्षोपसत्संहिता
बहवो रात्रयो भवन्ति ; तासाञ्च सवित्प्रेरितत्वात् तत्सम्बन्धः ।
कीदृशो रात्रयः ?—‘देवयानीः’ देवान् यान्ति इति देवयान्यः)
दैविककर्मयुक्ता इत्यर्थः । तासु रात्रिषु कर्म अनुतिष्ठन्तः ‘सर्वैः’
‘गृहैश्च’ ‘प्रजया’ अनुगृहवर्त्तिभिर्भृत्यैः* पुत्रादिना च सार्धं
‘सुवोरुहाणाः’ (स्वर्गे प्राप्नुवन्तः) यजमाना यूयं ‘रजांसि’
(रञ्जनीयानि सुखानि) ‘तरतः’ (प्राप्नुत) ।

पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ सप्तमाष्टममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञ-
ह्नो यज्ञमुषो दिव्यध्यासते^(७)” इति । “सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु
गच्छेम सुहृतो वयम्^(८)” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्त-
मेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमः सजातानां
अध्वे अध्वेनम्^(९)” इति । हे ‘जातवेदः’, ‘येन’ ‘उत्तमेन’

* अगृहवर्त्तिभिर्भृत्यैः इति J. पु० पाठः ।

‘हविषा’ (उत्तमहविःस्वरूपेण) ‘पयांसि’ (क्षीररसस्वादून्) सोम-
रसान् ‘इन्द्राय’ ‘सभरः’ (संसृतवानसि) । ‘तेन’ हविषा हे ‘अग्ने’
‘त्वम्’ ‘इमं’ यजमानं ‘वर्धय’ । ‘उत’ अपि च (एनं) ‘यजमानं’
‘सजातानां’ ‘अैष्ट्ये’ (स्वाप्त्ये) ‘आधेहि’ ।

अथैतान् प्रशंसति,—“यज्ञहो वै देवा यज्ञमुषः सन्ति ते
एषु लोकेष्वसत आददाना विमन्याना यो ददाति यो यजते
तस्य^(१०)” इति । कपटरूपधारिणः केचन देवा यज्ञभाग-
रहिता यज्ञशालादाहाद्युपद्रवेण यज्ञघातिनो भवन्ति ; अपरे
च ग्रहचमसोमरसापहारेण यज्ञमुषो भवन्ति । एवमुभय-
विधा ये ‘सन्ति’, ते त्रिष्वप्येतेषु ‘लोके’ अवतिष्ठन्ते ; किं कुर्वन्तः ?
—‘यो’ यजमानो दक्षिणां ‘ददाति’, तदीयं दक्षिणाद्रव्यं गवा-
दिकमपहरन्तीत्यर्थः । ‘यो’ यजमानो ‘यजते’ तदीयं ग्रहचमसा-
दिकं ‘विमन्यानाः’ (भङ्गपरित्यागादितो विलोडयन्तः) ।

तस्योपद्रवस्य सर्वस्यैतैर्मन्त्रैः परिहारं दर्शयति,—“ये देवा
यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव
लोकाः स्तीर्णा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेति^(११)” इति ।
अत्र ‘यज्ञमुषः’ इत्यत्र पृथक्मन्त्रत्वं दर्शयितुं तत्पदं परित्यज्या-
नुषङ्गेण सह ‘यज्ञहनः’ इत्येतावदेवोदाहृतम् । एतैर्मन्त्रैरुपद्रव-
सहितान् ‘इमान्’ लोकानुत्तीर्य ‘सगृहः’ (कलत्रपुत्रादिसहितः)
‘सपशुः’ (गवाश्चादिपशुसहितः) स्वर्गं प्राप्नोति । त एते मन्त्राः
“उरु हि राजा” इत्येतस्मादनुवाकात् (१।४।४।अ०) पूर्वं
द्रष्टव्याः ।

अथोदवसानीयं विधत्ते,—“अप वै सोमेनेजानादेवताश्च यज्ञश्च कामन्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञश्चावहन्ते^(१९)” इति । यः ‘सोमेन’ दृष्टवानभवत्, एतस्मात् ‘देवताश्च यज्ञश्च’ ‘अप’ ‘कामन्ति’ —अग्नेन यजमानेन प्रयोजनाभावं मन्वाना एनं परित्यजन्ति ; अतस्तदपक्रमणं वारयितुमग्निदेवतया युक्तं ‘पञ्चकपालं’ तादृश-पुरोडाशेन साध्यमुदवसानीयाख्यं कर्म कुर्यात् । अयम् ‘अग्निः’ सर्वदेवतात्मकः, ‘यज्ञः’ च ‘पाङ्क्तः’ (पञ्चसंख्योपेतः) ; ‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ ; ‘धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिरायते’ इत्यादिश्रुतिद्वयात् । अत आग्नेयत्वेन सर्वा ‘देवताः’ ‘अवहन्ते’, पञ्चकपालेन ‘यज्ञम्’ अपि अवहन्ते ।

अथ पञ्चकपालं दूषयित्वा अष्टाकपालं विधत्ते,—“गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्य-ष्टाकपालः कार्यः अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गायत्रच्छन्दाः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति^(२०)” इति । अग्नेर्गायत्राश्च प्रजापतिमुखजन्यत्वेन ‘गायत्रो’ ‘अग्निः’ ; पञ्चकपाले सति ‘तम्’ (अग्निं) स्वीकीयेन ‘छन्दसा’ विद्योजयति । अष्टाकपाले तु सति गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादग्निं स्वीकीयेन ‘छन्दसा’ समृद्धं करोति ।

अत्र, ‘अग्ने तमद्याश्वम्’ इत्येते अक्षरपङ्क्त्यौ विधत्ते,—“पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव यज्ञान्नैति^(२१)” इति । अत्र तु गायत्रत्वसिद्धयेऽष्टाकपालः स्वीकृतः, तथापि

पाङ्क्तमन्त्रपाठेन धानादिद्वारा पाङ्क्तयज्ञादप्ययं यजमानो ना
पगच्छति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

ये देवा इत्यतीमोक्षान्* मन्त्रानेतान् जपेन्नव ।

यज्ञहन् यज्ञमुखेति भेदान्मन्त्रभिदेव्यते ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥ ० ॥

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यज-
मानेभिर्ममा पातु चक्षुषः । सस्र श्रूषः सवितुर्विश्व-
चर्षण एतेभिः सोमनामभिर्विधेम ते तेभिः सोम-
नामभिर्विधेम ते^(१) । अहं परस्तादहमवस्तादहं ज्यो-
तिषा वितमो ववार । यदन्तरिक्षन्तदु मे पिताभूद-
हः सूर्यमुभयतो ददर्शाहं भूयासमुत्तमः समा-
नानां^(२) ॥ १ ॥

आसमुद्रादान्तरिक्षात् प्रजापतिरुद्धिं च्यावया-
तीन्द्रः प्रस्तौतु मस्तौ वर्षयन्तु^(३) उन्नमय पृथिवीभि-
न्दीदन्द्रिव्यं नमः । उद्रो दिव्यस्य नो देहीशनो विसृजा
दतिं^(४) । पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्नि-

* एवमेव सर्वत्र पाठः ।

रोषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून्-
दधात्यथो ओषधीष्वेव पशून् ॥ २ ॥

प्रतिष्ठापयति^(५) कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थान्नाक-
स्य पृष्ठे अधिरोचने दिवः । येन हव्यं वहसि यासि ।
दत्त इतः प्रचेता अमुतः सनीयान्^(६) । यास्ते विश्वाः
समिधः सन्त्यग्नेयाः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्येयाः । तास्ते
गच्छन्वाहुतिं घृतस्य देवायते यजमानाय शर्म^(७) ।
आशासानः सुवीर्यः रायस्पोषः स्वश्रियं । बृहस्प-
तिना रायास्वगाकृतो मह्यं यजमानाय, तिष्ठ^(८) ॥ ३ ॥
समानानाम् । ओषधीष्वेव पशून् । मह्यं यजमानाय ।
एकञ्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अतीमोक्षजपे सन्वास्तुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽनुवाके आदित्यग्रहमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः,—‘सूर्यो मा देव इति दर्भैर्हस्तेनापिधाघोत्तिष्ठति’
इति । पाठस्तु । “सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्य-
यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः । सच शूष सवितर्विश्वचर्षण एतेभिः
सोमनामभिर्विधेम ते तेभिः सोमनामभि विधेम ते^(१)” इति ।
अथम् आदित्यग्रहः सूर्यवाय्वात्मकः अतः सूर्यरूपोऽयं ‘देवो’ यज्ञ-

विधातिभ्यो मां 'पातु', तथा वायुरूपोऽयं विघ्नकारिदेवयुक्तात्
 'अन्तरिक्षात्' मां पातु । तथा 'यजमानो' (यागहेतुः) अयम्
 'अग्निः' 'चक्षुषः' (विरोधिदेवदृष्टेः) सकाशात् मां 'पातु' ।
 हे 'सोम' सत्तादीनि चत्वारि यानि तव नामानि, एतैर्नामभिः
 'ते' (तव) 'विधेम' (परिचर्याम् करवाम) । यानि च पूर्वोक्तानि
 सूर्यवाय्वग्निनामानि, 'तेभिः' (तैः) च नामभिस्तव परिचर्यां
 करवामहे । 'सत्' (पात्रसङ्ग), 'शूष' (लवन्), हे 'सवितः'
 (प्रेरक), हे 'विश्वचर्षणे' (सर्वमनुष्यानुग्राहक), एतैः सम्बोधन-
 रूपैर्नामभिर्विधेमेत्यन्वयः ।

कल्पः,—‘अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानोऽन्वारभते अहम्’
 इति । पाठस्तु,—“अहं परस्तादहमवस्तादहं ज्योतिषा वितमो
 ववार । यदन्तरिक्षं मे पिताभूदहं सूर्यमुभयतो ददर्शहं
 भूयासमुत्तमः समानानाम्^(१)” इति । ‘अहं’ (यजमानः) ‘परस्तात्’
 (परभागे) ‘ग्रहमन्वारभे’ इति शेषः । ‘अहम्’ ‘अवस्तात्’ (अव-
 रभागे) अपि ग्रहमन्वारभे । ‘अहम्’ अस्य आदित्यग्रहस्य
 ‘ज्योतिषा’ विशेषेण ‘तमो ववार’ (वारितवानस्मि) । उपरिभा-
 गांधोभागयोर्मध्यवर्ति ‘यदन्तरिक्षं’ ‘तदु’ (तदपि) ‘मे पिता’,
 (पितृवत्पालकम्) ‘अभूत्’ । ‘अहं’ ‘सूर्यम्’ (आदित्यग्रहं) ‘उभयतः’
 (ऊर्ध्वाधोभागयोर्दक्षिणोत्तरभागयोर्वा) ‘ददर्श’ (दृष्टवानस्मि) ।
 अतः ‘अहं’ ‘समानानां’ (यजमानानां) मध्ये ‘उत्तमो’ ‘भूयासम्’ ।

कल्पः,—‘आ समुद्रादिति दभैराच्यावयति’ इति । पाठस्तु,
 —“आ समुद्रात् आ अन्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधिं च्यावयतीन्द्रः

प्रसौतु मरुतो वर्षयन्तु^(१)” इति । ‘प्रजापतिः’ इमं ग्रहं चतुर्दितु
‘आ समुद्रात्’ (समुद्रपर्यन्तं) दधैः ‘आ’—‘आवयति’ इति । तथैवा-
र्धभागेऽपि ‘आ अन्तरिक्षात्’ (अन्तरिक्षपर्यन्तं); ‘उदधिं’ (समुद्रस-
मानम्) आदित्यग्रहं ‘आवयति’ । ‘इन्द्रो’ गवामूध इव ग्रहं ‘प्रसौतु’
(प्रसृतं करोतु), ‘मरुतो वर्षयन्तु’ (मेघा इव सन्ततधाराः कुर्वन्तु) ।

कल्पः,—‘उन्नम्य पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात्’ इति ।
पाठस्तु,—“उन्नम्य पृथिवीं भिन्वीदं दिव्यं नभः । उद्रो दिव्यस्य
नो देहीशनो विष्टजादृतिम्^(२)” इति । हे आदित्य, ‘पृथिवीम्’
‘उन्नम्य’ (उत्कर्षेण क्तिन्नां कुरु) ‘इदं’ ‘दिव्यं’ ‘नभो’ ‘भिन्वि’
(द्युलोकस्थाकाशवर्त्तिमेघमिव ग्रहं भिन्वि, भिन्नं कुरु) । ‘दिव्यस्य’
(दिविभवस्य) ‘उद्रः’ (उदकस्य) समृद्धिं ‘नः’ (अस्मभ्यं) देहि* ।
‘ईशानः’ (समर्थः) त्वं ‘दृतिं’ ‘विष्टज’ (जलविधारकं दृतिप्रदानं
मेघं विमुञ्च) ।

अथ विधत्ते,—“पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यद-
ग्निरोषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून् नन्तर्दधा-
त्यथो औषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(३)” इति । आदित्यग्रह
इति ‘यत्’ ‘एते’ ‘पशवो वै’, तस्य पशुप्राप्तिहेतुत्वात् । अग्निरि-
ति ‘यत्’ ‘एष’ क्रूरो देवः, तस्मात् क्रौर्यपरिहारायाम्नौ ‘औषधीः’
प्रक्षिप्य पश्चादादित्यग्रहं ‘जुहोति’, तथा सति रुद्ररूपाग्निसकाशा-
दादित्यग्रहरूपान् पशून् नन्तर्हितानेव करोति । किञ्च ‘औषधीष्वेव’
आदित्यग्रहरूपान् पशून् प्रतिष्ठितान् करोति ।

* अत्र ‘देहि’ इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

कल्पः,—‘कविर्यज्ञस्य वितनेति पन्थामिति यज्ञं हत्वा’ इति । पाठस्तु,—“कविर्यज्ञस्य वितनेति पन्थां नाकस्य पृष्ठे अधिरोचने दिवः । येन हव्यं वहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान्^(६)” इति । ‘यज्ञस्य’ ‘कविः’ (विद्वान्) अयमादित्यग्रेहा ‘नाकस्य’ ‘पन्थां’ ‘वितनेति’ (स्वर्गस्य मार्गं वितनेति, विस्तृतं करोति) । कुत्र ?—इति तदुच्यते,—‘अधिरोचने’ आधिक्येन भासमाने ‘दिवः पृष्ठे’ (द्युलोकस्योपरि) ; हे अग्ने, ‘येन’ (पथा) ‘हव्यं हवसि’, ‘देवानां’ ‘दूतः’ त्वम् ‘इतो’ निर्गत्य येन पथा ‘यासि’, तादृशं पन्थानं ‘वितनेति’ इति पूर्वचान्वयः । कीदृशो दूतः ?—(प्रकर्षेण चेतते, कर्मानुष्ठातारं जानाति इति, ‘प्रचेताः’, अमुस्मिन् (स्वर्गे) ‘सनीयान्’ (अतिशयेन फलस्य दाता) ।

कल्पः,—‘यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति दर्भानाहवनीये प्रास्य’ इति । पाठस्तु,—“यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने याः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्ये याः । तास्ते गच्छन्वाज्जतिं घृतस्य देवायते यजमानाय शर्म^(७)” इति । हे अग्ने त्वदीयाः ‘समिधः’ (सम्यग्दीप्यमाना ज्वालाः) ‘याः’ सन्ति, ता एव विशेषाकारेणोच्यन्ते,—‘पृथिव्यां’ (भूलोके) ‘बर्हिषि’ (यज्ञदेशे) ‘या’ ‘दीपयः’ ‘सन्ति’ ‘सूर्ये’ च ‘या’ दीपयः सन्ति, ‘ते’ (त्वदीयाः) ‘ता’ दीपयो ‘घृतस्य’ ‘आज्जतोः’ ‘गच्छन्तु’ (प्राप्नुवन्तु) । (देवानात्मन इच्छति इति, देवायन्, तस्मै) ‘देवायते’ ‘यजमानाय’ ‘शर्म’ (सुखं) प्रयच्छन्तु । आदित्यग्रेहाविषयास्ते एते मन्त्राः, “कदाचन सरो” इत्यनुवाक-दूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ कल्पे, 'यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरूढ्यः' इत्युप-
क्रम्य, अन्ते पठितम्,—'आशासानः सुवीर्यम् इति चोपस्थाप्य'
इति । पाठस्तु,—“आशासानः सुवीर्यं रायस्योषं स्वश्वियं ।
वृहस्पतिना राया स्वगाकृतो मह्यं यजमानाय तिष्ठ(८)” इति ।
हे यूप, त्वं 'यजमानाय' 'मह्यं' 'रायस्योषम्' 'आशासानः' 'तिष्ठ' ।
कीदृशं पोषं?—'सुवीर्यं' (शोभनेन भोगसामर्थ्येनोपेतं); 'स्वश्वियं'
(शोभनैरश्वैरुपेतं) । कीदृशो यूपः?—'वृहस्पतिना' देवेन 'राया'
(आद्यनेकधननिमित्तं) (?) 'स्वगाकृतः' (यजमानस्य स्वगतो यथा
भवति तथा कृतः) । सोऽयं मन्त्रः पशुप्रकरणगतात् “समुद्रं
गच्छ” इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

सूर्यो, तृतीयसवन आदित्यग्रहहस्तकः ।

उत्तिष्ठेदहमित्यस्मात् स्वाम्यन्वारभते ग्रहम् ॥

आ समु, च्यावयेद्दर्भैरन्नं, वृष्ट्यर्थिहोमकः ।

कविर्हरद्वहं, यास्ते, वक्त्रौ प्रास्यति दर्भकान् ॥

आशा, यूपोपस्थितिः स्यात्सप्त मन्त्रा इहेरिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सन्त्वा नह्यामि पयसा घृतेन सन्त्वा नह्याम्यप
आपधीभिः । सन्त्वा नह्यामि प्रजयाहमद्य सा दीक्षि-

ता सनवो वाजमस्मे^(१) । प्रैतु ब्रह्मणस्पती वेदिं वरेण
सीदतु^(२) । अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह^(३) ।
सुप्रजसत्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्न-
दम्भनमदव्यासो अदाभ्यं^(४) । इमं विध्यामि वरुणस्य
पाशं ॥ १ ॥

यमबध्नीत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य
लोके स्थानं मे सह पत्या करोमि^(५) । प्रेक्षुदेह्युतस्य वामी-
रन्वग्निस्तेग्रं नयत्वदितिर्मध्यन्ददताः रुद्रावस्तृष्टासि
युवा नाम मा मा हिंसीः^(६) । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्ये-
भ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्यज्जामि यज्ञाय
वः पन्नेजनीः सादयामि^(७) । विश्वस्य ते विश्वावतो
वृष्णि यावतः ॥ २ ॥

तवाग्ने वामीरनु सन्दृशि विश्वा रेतांसि धिषीय^(८) ।
अगन्देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्नस्मिन्
सुन्वति यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्टा
गन्धर्वमातिष्ठतानु । वारतस्य पत्नन्निड ईडिताः^(९) ॥ ३ ॥

पाशं । वृष्णि यावतः । चिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदित्यग्रहमन्वा ये ते पञ्चम उदीरिताः ।

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्वा उच्यन्ते । कल्पः,—‘अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीः सन्नहति सन्त्वा नह्यामीति विकार’ इति । पाठस्तु,—‘सन्त्वा नह्यामि पयसा घृतेन सन्त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः । सन्त्वा नह्यामि प्रजयाहमद्य सा दीक्षिता सनवो वाजमस्त्रे^(१)’ इति । हे पत्नि, त्वां ‘पयसा घृतेन’ च निमित्तभूतेन ‘सं’—‘नह्यामि’ (तदुभयसिद्ध्यर्थं सत्यक् योत्त्रेण बध्नामि) । तथा ‘ओषधीभिः’ सहिता ‘अप’ उद्दिश्य (तदुभयसिद्ध्यर्थं) त्वां ‘सं’—‘नह्यामि’ । ‘प्रजया’ निमित्तभूतया ‘अहम्’ अस्मिन् कर्मणि त्वां ‘सं’—‘नह्यामि’ । ‘अस्त्रे’ (अस्त्रासु) ‘वाजम्’ (अन्नम्) सनवः (सन्तितुं, दातुं) ‘सा’ ‘पत्नी’ ‘दीक्षिता’ भवतु ।

कल्पः,—‘प्रैतु ब्रह्मणस्पतीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति’ इति । पाठस्तु,—‘प्रैतु ब्रह्मणस्पती वेदिं वर्णेन मोदतु^(२)’ इति । ‘ब्रह्मणे’ (ब्राह्मणस्य) यजमानस्य ‘पत्नी’ ‘प्रैतु,’ (पत्नी-शालाया निर्गत्य प्रकर्षेण गच्छतु), गत्वा प्राप्नोतु ।

कल्पः,—‘अथाहमनुकामिनीति पत्नी शालामुखीयमुपोपविश्य’ इति । पाठस्तु,—‘अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह^(३)’ इति । ‘अथाहम्’ ‘इह’ ‘स्वे लोके’ (स्थाने) ‘विशै’ (उपविशामि) । कीदृशी ?—‘अनुकामिनी’ (यजमानस्थानुकूलं कामयमाना) ।

कल्पः,—‘सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपति’ इति । पाठस्तु,—‘सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदध्वासे अदाभ्यम्^(४)’ इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुप्रजसः’ (शोभनापत्याः) ‘सुपत्नीः’

(धर्मपत्न्या) वयम्, 'अदव्यासः' (केनाप्यतिरस्कृताः) सत्यः त्वाम्
'उपसेदिम' (तव समीपे उपविष्टा स्मः) । कीदृशं त्वां?—
'सपत्नदम्भनं' (वैरिनाशकं) 'अदाभ्यं' (केनाप्यतिरस्कार्यम्) ।

कल्पः,—'विचचृत* इमं विव्यामीति पत्नी योक्तुम्' इति ।
पाठस्तु,—“इमं विव्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्थानं मे सह पत्या करोमि^(५)” इति ।
'सुकेतः' (शोभनज्ञानयुक्तः) 'सविता' (प्रेरकोऽन्तर्यामी) योक्तरूपं
'वरुणस्य पाशं' पूर्वम् 'अवधीत' । तम् 'इमं' 'विव्यामि' (विमुञ्चामि) ।
ततः 'सुकृतस्य' फलभृते उत्तमे 'लोके' 'धातुश्च' (परमेश्वरस्य)
'योनौ' (स्थाने) 'पत्या' 'सह' 'मे' 'स्थानं' (सुखं) 'करोमि' ।

कल्पः,—‘प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति’ इति । पाठस्तु,
—“प्रेक्षुदेहि ऋतस्य वामीरन्वग्निस्रोऽयं नयत्वदितिर्मथ्यं ददताः
रुद्रावसृष्टासि युवा नाम मा मा हिंसीः^(६)” इति । हे पत्नि,
'प्रेहि' (शालामुखीयस्थानान्निर्गत्य पत्नेजतीरप आनेतुं प्रकर्षेण
गच्छ) । 'उदेहि' (विलम्बमज्ञत्वा उत्थाय गच्छ) । 'ऋतस्य वामीः'
(यज्ञस्य प्रेरकः) अयम् 'अग्निः' 'ते' गमनम् 'अनु' मन्यमानः 'अयं
नयतु' (पुरतः प्रेरयतुः) । 'अदितिः' (भूमिश्च) 'मथ्यं ददतां'
(उभयोः पार्श्वयोर्मध्येऽवस्थितं मार्गं प्रयच्छतु) । त्वं च 'रुद्रावसृष्टासि'
(क्रूरेणोपद्रवकारिणा देवेन विमुक्तासि) ; अतो 'युवा' 'नाम' 'असि'
(युवतिर्वा, बाधकेभ्यः पृथग्भूता वा असि) ; इत्यमाकारयन्तं मां
नेष्टारं 'मा हिंसीः' (मा बाधस्व) ।

* विवचृत इति E. पु० पाठः । विवचत इति J. पु० पाठः ।

कल्पः,—‘पन्नेजनोर्गृह्णामि प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः’ इति । पाठस्तु,—“वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनोर्गृह्णामि यज्ञाय वः पन्नेजनीः सादयामि^(७)” इति । हे आपः, ‘वो’ (युस्मान्) ‘पन्नेजनोर्गृह्णामि । किमर्थं ?—वस्वादिदेवप्रतीत्यर्थं ; किञ्च यज्ञार्थमपि पन्नेजनीर्वा गृह्णामि ।

कल्पः,—‘पत्नी पन्नेजनोः सादयति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः’ इति । अत्र सादयामीत्येतावान् आन्नातो मन्त्रः, तस्य च शेषत्वेन, ‘वसुभ्यः’ इत्यादिकं ‘गृह्णामि’ इतिपदव्यतिरिक्तं सर्वमनुषज्य पूर्ववद्वाख्येयम् ।

कल्पः,—‘विश्वस्य ते विश्वावत इति हिङ्कारमनूज्ञात्रा पत्नीम् सङ्क्ष्वापयति’ इति । हिङ्कारमुच्चार्य अनन्तरमुद्गाता यथा पत्नीं पश्यति, तथा अध्वर्युरिमं मन्त्रमुच्चारयन् प्रदर्शयेदित्यर्थः । पाठस्तु,—“विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिष्यावतस्तत्राग्ने वामीरनु सन्दृशि विश्वा रेतांसि धिषीय^(८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वस्य ते’ ‘सन्दृशि’ (विश्वात्मकस्य तव कटाक्षवीक्षणे सति) तथा, (विश्वस्यास्ति* इति) विश्वावान्, (वृष्णिष्यं वलमस्यास्तीति) वृष्णिष्यावान् ; तादृशस्य ‘तव’ वीक्षणे सति ‘वामीः’ (वननीयस्यानुष्ठानस्य प्रवर्त्तकोऽहं) ‘विश्वा रेतांसि’ (वज्रपुत्रकारणानि सर्वाण्यपि वीर्याणि) ‘धिषीय’ (अनुक्रमेण पत्न्यां स्थापयेय) ।

कल्पः,—‘अगन्देवानिति च पत्न्यत्र उपप्रवर्त्तयति’ इति ।

* विश्वमस्यास्तीति क्वचित् पाठः साधुः ।

पाठसु,—“अगन्देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्स्मिन्
सुन्वति यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्टा गन्धर्वमाति-
ष्ठतानु । वातस्य पत्नन्निड ईडिताः^(६)” इति । अयं ‘यज्ञो’ ‘देवान्’
‘अगन्’ (प्राप्नोतु) । ‘देवीः’ (द्योतमानाः) ‘आपः’ ‘देवेभ्यः’ अस्मदीयं
‘यज्ञं’ नितराम् ‘अशिषन्’ (विस्पष्टमुक्तवत्यः) । ‘अस्मिन्’ (यजमाने)
‘सुन्वति’ (सोमाभिषवं कुर्वति) ‘स्वाहाकृताः’ (स्वाहाकारेण
सम्पादिताः) समुद्रसमाने स्वर्गेऽवस्थिताः ‘आशिषः’ (फलविशेषाः
ये सम्पद्यन्ते, ते) सर्वेऽप्यनुक्रमेण ‘गन्धर्वे’ (पत्न्या मम गन्धर्ववत्
प्रियं) यजमानम् ‘आतिष्ठत’ (प्राप्नुवन्तु) । ‘वातस्य’ (यज्ञप्रवर्तकस्य
वायोः) ‘वाताद्वा अध्वर्युयज्ञं प्रयुक्ते’ इत्यन्यत्रास्मात्तम् ; तस्य वायोः
‘पत्नन्’ (पतने प्रेरणे) सति ‘इडः’ (फलसाधनभूताः स्तोत्रविशेषाः)
‘ईडिताः’ (ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः) ; तस्मात्तत्फलं सर्वं यजमानः
प्राप्नोत्विति तात्पर्यार्थः ।

अत्र “मन्वा न ह्यामि” इत्ययं योक्तवन्धनमन्त्रो दीक्षाप्रकरणे
“इन्द्रस्य योनिरसि” इत्येतस्मात् मन्वात् पूर्वं द्रष्टव्यः । तत्रैव
“अथाहं” “सुप्रजसः” इत्येतौ द्रष्टव्यौ । “इमं विध्यामि” इति
मन्त्रोऽवभृथानुवाके “देवीराप एव एषः” इत्येतस्मात् पूर्वं
द्रष्टव्यः । “प्रेक्षुदेहि” इति मन्त्रो “हृदे त्वा” इत्यनुवाके “देवी-
रापो अपान्नपात्” इत्येतस्मात् पूर्वं द्रष्टव्यः । “वसुभ्यः” इति
ग्रहणसादनमन्त्रो “समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नय” इत्येतस्मादूर्ध्वं
द्रष्टव्यौ ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

सन्त्वा, पत्न्यां चोक्तबन्धः, प्रैतु, शालामुखे नयेत् ।

अथाहमुपविश्यैषा सुप्रजेति जपेदथ ॥

दमं, काले चोक्तमोकः, प्रेहि, पत्नीमुदानयेत् ।

वसुपत्नेजनीः, पत्नी गृहीत्वा तेन सादयेत् ॥

विश्वस्य पत्नीमुक्तावा सङ्ख्यापयति, सा त्वगन् ।

अपः प्रवर्त्तयन्तूरावत्र सन्त्वा दश सूताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

व॒षट्का॒रो वै गा॒यत्रि॒यै शिरो॑च्छि॒न्त॒त्तस्यै॑ र॒सः परा॑-
प॒त॒त्स पृ॒थि॒वीं प्रा॒वि॒श॒त्स ख॑दि॒रो भ॒वद्य॑स्य॒ खादि॑रः
सु॒वो भ॑वति॒ छन्द॑सामे॒व रसे॑नावद्यति॒ सर॑सा अस्या-
हु॒तयो॑ भवन्ति^(१) । तृ॒तीय॑स्यामि॒तो दि॒वि सोम॑ आसीत्तं
गा॒य॒त्र्या ह॑र॒त्तस्य॑ प॒र्णम॑च्छिद्यत् तत्प॒र्णो भ॑व॒त्तत्प॒र्णस्य॑
प॒र्णं त्वं॑ यस्य॒ प॒र्णम॑यी जुहूः ॥ १ ॥

भवति सौम्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तस्य
देवा आहुतोः^(२) । देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत्प॒र्ण उपा॑-
शृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य प॒र्णम॑यी जुहू॒र्भवति॑ न
पापः श्लोकः शृणोति^(३) । ब्रह्म वै प॒र्णो वि॒ष्णुम॑रुतोन्नं

विण्मासुतोऽश्वत्थो यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवत्याश्वत्थ्युप-
भृद्वाणैवान्नमवस्थेयो ब्रह्म ॥ २ ॥

एव विश्वधूहति^(४) । राष्ट्रं वै पूर्णा विडश्वत्थो यत्
पर्णमयी जुह्वर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्राष्ट्रमेव विश्वधूह-
ति^(५) । प्रजापतिर्वा अजुहोत्सा यचाहुतिः प्रत्यतिष्ठ-
त्तो विकङ्कत उदतिष्ठत्तः प्रजा अमृजत यस्य वैक-
ङ्कतो ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव
जायत^(६) । एतद्वै सुचाः, रूपं यस्यैवःरूपाः सुचो
भवन्ति सर्वाण्येवैनः रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते नास्या-
परूपमात्मजायते^(७)* ॥ ३ ॥

जुह्वः । अथो ब्रह्म । सुचाः । सप्तदश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके सम्प्रोक्ता योक्तवन्त्यादिमन्त्रकाः ।

अथ सप्तमेऽनुवाके दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुचां वृक्षविशेषा
विधीयन्ते ।

तत्र सुववृक्षं विधत्ते,—‘वषट्कारो वै गायत्र्यै शिरोऽच्छिन-
त्तस्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरोऽभवद्यस्य खादिरः
सुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्याज्जतयो भव-

* नायमनुवाको मन्त्ररूपः ।

न्ति^(१)” इति । वषट्काराभिमानी देवः केनापि विरोधेन गायत्र्याः शिरश्चिच्छेदः, तदा तस्या गायत्र्याः किन्नप्रदेशाज्जलं भूमौ पतित्वा ‘खदिरो’ वृक्षः ‘अभवत्’; अतः स्त्रुवः खादिरः कर्तव्यः । तथा सति स्त्रुवेण यद्यदवद्यति, तत्सर्वं कन्दोरसेनावत्तं भवति, ततः ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आहुतयः’ (सरसाः) भवन्ति ।

अथ जुह्वा वृक्षविशेषं विधत्ते,—“तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत् पर्णस्य पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति सौम्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तेऽस्य देवा आहुतीः^(२)” इति । ‘इतो’ (भृल्लोकादारभ्य) गण्यमानो यो द्युलोकः तृतीयो भवति, तत्र ‘सोमः’ पूर्वम् ‘आसीत्’ ‘तं’ च ‘गायत्री’ सम्—‘आहरत्’ । आहरणप्रकारः “कद्रूश्च” इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । ‘तस्य’ (आह्वयमाणस्य सोमस्य) एकं ‘पर्णं’ भूमौ पतित्वा पलाशवृक्षः ‘अभवत्’ । पर्णजन्यत्वान्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम सम्पन्नम् । तादृशेन पर्णवृक्षेण जुह्वं निष्पादयेत्; तथा सति जुह्वा ह्वयमाना आहुतयः सर्वाः सोमसम्बन्धिन्यो भवन्ति । देवाश्च ता आहुतीः प्रीतिपुरःसराः सेवन्ते ।

तं पर्णवृक्षं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत्पर्णं उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न पापः स्त्रुवः शृणोति^(३)” इति । यदा ‘देवा’ ब्रह्मतत्त्वविषये परस्परं संवादं रहसि कृतवन्तः, तदानीं पर्णवृक्षाभिमानी देवः तद्वृक्षच्छायायामुपविष्टानां देवानां वचनमशृणोत्; तस्मात् ‘सुश्रवाः’ इति तस्य नाम सम्पन्नम् । यस्मादयं वृक्षः ‘सुश्रवाः’,

तस्मात् जुह्वाः तन्मयत्वे सति यजमानः शोभनं स्तिरूपमेव वाक्यं सर्वदा 'गृणोति', न तु कदाचिदपि, 'पापं शोकं' (निन्दा-वचनं) 'गृणोति' ।

अथ जुह्वाः पर्णमयीलट्टान्तार्थमनुवदन् उपभृतोऽश्वत्यवृत्तं विधत्ते,—“ब्रह्म वै पर्णे विण्मरुतोऽन्नं विण्मारुतोऽश्वत्यो यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवत्याश्वत्थुपभृद्ब्रह्मणैवान्नमवरुन्धे अथो ब्रह्मैव विश्व-
श्रूहति^(४)” इति । देवैरुच्यमानस्य ब्रह्मणः श्रवणात्पर्णवृत्तोऽपि 'ब्रह्म' एव । वैश्वजात्यभिमानित्वेन मरुतां सृष्टत्वात् मरुतोऽपि विश्वरूपाः । कथ्यादिपरैर्वैश्वैः सम्पादितत्वादनमपि मरुद्रूपम् । 'मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्यः' इति श्रवणादश्वत्यस्य मारुतत्वम् । एवं स्थिते सति यो यजमानो जुह्वं पर्णमयीं करोति, स एवो-
पभृतमाश्वत्यं कुर्यात् । उभयस्मिन् कृते सति जुह्वरूपेण ब्रह्मणै-
वाश्वत्यस्वामिनां मरुतां विद्वूपान्नमवरुद्धं भवति । किं च
ब्राह्मणजातिमेव वैश्वजातावधिकत्वेन स्थापयति* ।

तदुभयमपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“राङ्गं वै पर्णे विडश्वत्यो यत्पर्णमयी जुह्वर्भवत्याश्वत्थुपभृद्वाङ्गमेव विश्वश्रूहति^(५)” इति ।
पर्णवृत्तस्वामिब्राह्मणजातिनिवासस्थानत्वाद्वाङ्गत्वम् (पर्णरूपत्वम्) ।
मरुदेवताद्वारा अश्वत्यस्य विद्वूपत्वम्; अतः पूर्वोक्तरीत्या जुह्व-
पभृतोऽर्चद्वयनिष्पादितयोः सत्योः ब्रह्मरूपं राङ्गमश्वत्यरूपायां
'विशि' अधिकत्वेन स्थापितं भवति ।

* आस्थाप्यते इति J. पु० पाठः ।

† अश्वत्यरूपायाम् इति E. पु० पाठः । 'अश्वत्यरूपायाम्' इति तु भवितुं युक्तः ।

अथ ध्रुवाया विकङ्कतवृच्चं विधत्ते,—“प्रजापतिर्वा असृजत्सा
यचाङ्गतिः प्रत्यतिष्ठन्ततो विकङ्कत उदतिष्ठन्ततः प्रजा असृजत
यस्य वैकङ्कती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याङ्गतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव
जायते^(६)” इति । प्रजापतिना पूर्वाङ्गतिर्यत्र आस्थिता, तस्माद्देशात्
विकङ्कतवृच्च उदपद्यत । तस्माद्विकङ्कतात् यज्ञसाधनभूतात् प्रजा
असृजत । तस्मात् ध्रुवां वैकङ्कतीं कुर्यात् । तथा सति ‘अस्य’ यज-
मानस्याङ्गतयः प्रतिष्ठिता भवन्ति ; किं चाद्यं प्रजा उत्पादयति ।

सुग्वृक्षविधिमपसंहरति,—“एतद्वै सुचाः रूपं यस्यैव रूपः
सुचो भवन्ति सर्वाण्येवैनः रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते नास्यापरू-
पमात्मन् जायते^(७)” इति । खादिरत्वं, पर्णमयीवम्, आश्वत्थत्वं,
वैकङ्कतत्वं चेति यत्, ‘एतत्’ एव क्रमेण ‘सुचां’ जुहूपभृद्भ्रुवाणां
मुख्यं स्वरूपं ; तथा सति ‘अस्य’ यजमानस्य ‘सुचः’ ‘एवंरूपा’
भवन्ति ; ‘एन’ यजमानं गवाश्वादिरूपाणि (सर्वाणि) अपि प्राप्नु-
वन्ति । किं च ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मन्’ (सोदरे) किञ्चि-
दप्यपत्यं ‘अपरूपं’ (विरुद्धस्वरूपोपेतं) न जायते, किं तु सर्व-
मप्यपत्यं सुस्वरूपमेव जायते ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्यो-
तिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निजि-

हृभ्यस्त्वतांभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वाता-
पिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै
त्वा^(१) । अपेन्द्र द्विषतो मनोप जिज्यासतो जह्यप
यो नौरातीयति तं जहि^(२) । प्राणाय त्वापानाय त्वा
व्यानाय त्वा सते त्वासते त्वाङ्गस्त्वौषधीभ्यो, विश्वेभ्य-
स्त्वा भूतेभ्यो यतः प्रजा अरिखद्रा अजायन्त तस्मै
त्वा प्रजापतये विभूदावन्ने* ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं
जुहोमि^(३) ॥ १ ॥

औषधीभ्यः । चतुर्दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टाङ्गानां सूर्वा वृक्षाः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टमे दधिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः,—‘उपयामगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीति दधि गृहीत्वा’
इति । पाठस्तु,—“उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते
ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दद्याय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निजिह्वेभ्य-
स्त्वतांभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा^(१)” इति । हे दधिग्रह,
उपयामेन (पार्थिवपात्रेण) गृहीतोऽसि, ‘ज्योतिष्मते’ ‘प्रजापतये’
‘ज्योतिष्मन्तं’ ‘गृह्णामि’ । (दद्यान्कर्मकुशलान् वर्धयतीति, दक्षवृधु,

* विभूदावन्ने इति A. सं० पु० पाठः ।

तस्मै) 'दक्षधे' 'दक्षाय' (दक्षनाम्ने) 'रातं' (पूर्वं प्रजापतिना दत्तं) किं च, 'देवेभ्यो' 'रातं' (दत्तं) । कीदृशेभ्यः ?—'अग्निजि-
ज्ञेभ्यः' (अग्निरेव जिज्ञा येषान्तेऽग्निजिज्ञाः) ; (चतं सत्यमात्मन
इच्छन्तीति) 'वृतायवः', (इन्द्रो ज्येष्ठो येभ्यस्ते) 'इन्द्रज्येष्ठाः'
(वरुणो राजा येषान्ते) 'वरुणराजानः', (वातं वायुमाप्नुवन्तीति)
'वातापिनः', वाताहारा इत्यर्थः ; (पर्जन्य एवात्मा येषान्ते)
'पर्जन्यात्मानः', वृष्ट्यादिसहिष्णव इत्यर्थः । ईदृशेभ्यो देवेभ्यो
'रातं' 'त्वां' 'गृह्णामि' । तथा 'दिवे' (द्युलोकप्राप्त्यर्थं) 'त्वां'
'गृह्णामि' । एवम् 'अन्तरिक्षाय त्वा', 'पृथिव्यै त्वा' इत्युभयं
योज्यम् ।

कल्पः,—'अपेन्द्रद्विषतो मन इति हरति' इति । पाठस्तु,—
"अपेन्द्रद्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो नोऽरातीयति तं
जहि^(१)" इति । त्रिविधो हि शत्रुः,—द्विषज्—जिज्यासद्—अरा-
तीयश्चेति ; यजमानस्य विद्यमानं द्रव्यादिकं यो विनाशयति, स
द्विषन्नित्युच्यते ; यस्तु द्रव्यमपहर्तुमशक्तोऽस्य वधः (हानिं मरणम्)
एवेच्छति, स जिज्यासन्नित्युच्यते । रातिर्दानम्, अरातिरदानं,
तदात्मने इच्छति, देयत्वेन प्राप्तं किमपि न ददाति इत्यर्थः,
तादृशः अरातीय इत्युच्यते । हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'द्विषतः' (शत्रोः)
'मनः' 'अप'—'जहि' । तथा, 'जिज्यासतः', शत्रोर्मनोऽपजहि ।
तथा 'यः' अस्माकं अरातिमिच्छति, तमपजहि ।

कल्पः,—'प्राणाय त्वा अपानाय लेति जुहोति' इति । पाठस्तु,
—'प्राणाय त्वा अपानाय त्वा व्यानाय त्वा सते त्वा असते त्वा ज्ञास्वै-

षधीभ्यो विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो यतः प्रजा अक्खिद्रा अजायन्त
तस्मै त्वा प्रजापतये विभ्रदाव्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि^(६)”
इति । हे दधिग्रहं, ‘प्राणाय’ (प्राणप्रोत्यै) त्वां जुहोमि । एवम्
‘अपानाय त्वा’ इत्यादिषु योज्यम् । प्राण ऊर्ध्ववृत्तिः । अपानः
अवाग्वृत्तिः । व्यानो मध्यवृत्तिः । शास्त्रीयमार्गवती पुरुषः सन् ।
तद्विपरोतः असन् । आप ओषधयश्च प्रसिद्धाः । ‘ओषधीभ्यः’
इत्यत्र अनान्नातमपि ‘त्वा’ इति पदमनुषञ्जनोयम् । विश्वानि
भूतानि सर्वप्राणिनः, तेषां सर्वेषां प्रोत्यै त्वां जुहोमि ।
किं च ‘यतः’ (प्रजापतेः) सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘सर्वाः’ ‘अक्खिद्राः’
(खेदरहिताः) उत्पन्नाः, सः प्रजापतिः, विभुत्वम् (ऐश्वर्यं)
ददाति इति विभ्रदावा, सर्वप्रकाशकत्वेन ज्योतिष्मन्तं त्वां जुहोमि ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

उपया, दधि गृह्णात्यपेन्द्रेति हरति ग्रहम् ।

प्राणायति जुहोत्येवं त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ॥

एते च मन्त्रा “यमग्ने प्रत्सु मर्त्याम्” इत्येतस्मात् मन्त्रादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यां वा अ॒ध्व॒र्युश्च॑ यज॑मानश्च दे॒वता॑मन्त॒रित॑स्तस्या
आ॒वृ॒श्चे॒ते प्रा॒जाप॑त्यं द॒धिग्र॑हं गृ॒ह्णी॒यात् प्र॒जाप॑तिः
सर्वा॑ दे॒वता॑ दे॒वता॑भ्य ए॒व नि॒हु॒वाते^(१) ज्ये॒ष्ठो वा ए॒ष
ग्र॒हाणां॑ यस्यै॒ष गृ॒ह्यते॑ ज्यै॒ष्ठमे॒व गच्छ॑ति^(२) सर्वा॑सां

वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते
सर्वीष्येवैनं रूपानि पशूनामुपतिष्ठन्त^(१) उपयाम-
गृहीतः ॥ १ ॥

असि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णा-
मीत्याह ज्योतिरेवैनं समानानां करोति^(४) अग्नि-
जिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इत्याहैतावतीर्व देवतास्ताभ्य एवैनं
सर्वाभेया गृह्णाति^(५) अपेन्द्रद्विषतो मन इत्याह
आतृव्यापनुत्यै^(६) प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह
प्राणानेव यजमाने दधाति^(७) तस्मै त्वा प्रजापतये
विभूदावन्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि ॥ २ ॥

इत्याह प्रजापतिः सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं
देवताभेया जुहोति^(८) आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य
तेजो वा आज्यं तेजस्यैव भवति सोमग्रहं गृह्णीया-
द्ब्रह्मवर्चस्कामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोमो ब्रह्मवर्चस्यैव
भवति दधिग्रहं गृह्णीयात् पशुकामस्योर्ग्वै दध्यूर्क-
पशवं ऊर्जवास्ता ऊर्जं पशूनवरुन्धे^(९) ॥ ३ ॥*

उपयामगृहीतः । जुहोमि । त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दधियहस्य ये मन्वा अष्टमे ते प्रकीर्तिताः ।

अथ नवमेऽनुवाके ते मन्वा व्याख्यातव्याः । तत्रादौ दधियहं विधत्ते,—“यां वा अध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आहुत्येते प्राजापत्यं दधियहं गृहीयात् प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभ्य एव निक्षुवाते^(१)” इति । सोमयागे देवतावाङ्मत्याध्वर्युयजमानौ प्रमादेन यस्या देवताया अन्तरायं कुर्वन्ते, ‘तस्या’ देवताया उभौ विच्छिन्नौ* भवतः, तस्या देवताया अपराधिनावित्यर्थः । अतोऽपराधपरिहाराय प्रजापतिदेवताकं ‘दधियहं गृहीयात्’, प्रजापतिश्च स्रष्टृत्वात् सर्वदेवतारूपः, अतस्तस्मै यहं दत्त्वा सर्वदेवताभ्योऽन्नवन्तावित्येवं निक्षवम् (अपलापं) कुरुतः । तेनापलापेन देवता द्वेषं मुञ्चति ।

अस्य ग्रहस्य सर्वग्रहेभ्यः प्राचम्यं विधत्ते,—“ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां यस्यैष गृह्यते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^(१)” इति । ‘ग्रहाणां’ मध्ये ‘ज्येष्ठः’ (प्रथमभावी), तस्मात् प्रथमं गृहीयादित्यर्थः । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एष’ ग्रहः प्रथमं ‘गृह्यते’, स यजमानो ‘ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति’ (सर्वेषां यजमानानां मध्ये मुख्यत्वं प्राप्नोत्येव) ।

तस्य ग्रहस्य प्रजापतिदेवताकत्वं प्रशंसति,—“सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते सर्वाण्येवैनं रूपानि पशूनामुपतिष्ठन्ते^(१)” इति । ‘एष’ प्रजापतिदेवताको ग्रह इति ‘यत्’ ‘एतत्’ ‘सर्वासाम्’ एव ‘देवतानां’ स्वरूपम्, प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात्, अतो ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एष’

* विच्छिन्नौ इति J. पु० पाठः ।

गृह्यते, 'एनं' यजमानं पशूनां 'सर्वाणि' (रूपाणि) गवाश्वादीनि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र ग्रहणमन्त्रस्य पूर्वभागे ज्योतिर्विशेषणं प्रशंसति,—“उप-
यामगृहीतोऽपि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णा-
मीत्याह ज्योतिरेवैनं समानानां करोति^(४)” इति । 'एनं'
यजमानं 'समानानां' मध्ये 'ज्योतिरेव' (तेजोयुक्तमेव) 'करोति' ।

उत्तरभागे प्रजापत्यवयवभूतानां देवतानां प्रतिपादकानि
'अग्निजिह्वेभ्यः' इत्यादीनि नवसङ्ख्याकानि चतुर्थ्यन्तपदानि, तेषां
तात्पर्यं संगृह्य दर्शयति,—“अग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इत्याहैतावती
वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति^(५)” इति ।

हरणमन्त्रगतस्य 'अप—जहि' इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
“अपेन्द्रद्विषतो मन इत्याह भ्रातृव्यापुनत्यै^(६)” इति ।

होममन्त्रपूर्वभागे प्राणादिपदतात्पर्यं दर्शयति,—“प्राणाय
त्वा अपानाय त्वेत्याह प्राणानेव यजमाने दधाति^(७)” इति ।

प्रजापतिपदतात्पर्यं दर्शयति,—“तस्मै त्वा प्रजापतये विभू-
दाव्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि इत्याह प्रजापतिः सर्वा
देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति^(८)” इति । 'एनं' दधियहम् ।

अत्र काम्यान् गुणविशेषान् चीन् विधत्ते,—“आज्यग्रहं
गृह्णीयात्तेजस्कामस्य तेजो वा आज्यं तेजस्येव भवति सोमग्रहं
गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोम ब्रह्मवर्चस्येव भवति
दधियग्रहं गृह्णीयात् पशुकामस्योर्गे दधूर्कपशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं
पशून्वरुन्ते^(९)” इति ।

अथ मीमांसा,—

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थपादे (५ अ०) चिन्तितम्,—

“नित्ये नैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ।

देवतान्तराद्यात् ज्येष्ठ्यात् स्यादस्योभयरूपता ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदि शब्दादयो न हि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—“यां वै काञ्चिदध्वर्युजमानस्य देवताम-
न्तरितः तस्या आवृष्टेरेते यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति शमय-
त्येवैनाम्” इति; सोऽयं दधिग्रहे नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः ।
कुतः ? । आकारद्वयसद्भावात्, देवतान्तराद्येण तद्देवतासोभमुप-
न्यस्य ग्रहेण समाधानाभिधानात्, अन्तराद्यो निमित्तं, ग्रहे नै-
मित्तिक इति प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाह्वानं,—‘ज्येष्ठो वा एष
ग्रहाणाम्’ इति; ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वं, तच्च नित्यत्वे सति उप-
पद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तं । तस्मात् हेतुद्वयबलात् उभ-
यात्मक इति चेत् । मैवं, देवतान्तराद्यस्यानिमित्तत्वात्, निमित्त-
त्वे यदि शब्द उपवध्येत, सप्तमी वा श्रूयेत ! यच्छब्दो वा अन्तरा-
यकर्त्रोरध्वर्युजमानयोः सामानाधिकरत्येन प्रयुज्येत ! “यदि रथ-
न्तरसामो सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात्, भिन्ने जुहोति, यो
वै संवत्सरमुत्समष्ट्वा अग्निं चिनुते” इत्यादिषु सम्यतिपन्ननिमित्तेषु
तद्दर्शनात् । तस्मात् केवलनित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितं, देवता-
सोभतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधिग्रहस्तुतये,—इत्यर्थवादः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्वे क्रतुमपि वृजन्ति विश्वे द्विर्यदेते चिर्भवन्तूमाः ।
 स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समतज्जु मधु मधु-
 नाभियौधि । उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामेव ते योनिः प्रजापतये त्वा^(१) प्राणग्रहान्
 गृह्णत्येतावद्वा अस्ति यावदेते ग्रहास्तोमाच्छन्दांसि
 पृष्ठानि दिशो यावदेवास्ति तत् ॥ १ ॥

अवरुन्धे^(२) ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणाः पुराविदाम-
 क्रन्तस्मात्तेषां सर्वा दिशोभिजिता अभूवन् यस्यैते
 गृह्यन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभि दिशो जयति^(३) पञ्च गृह्य-
 न्ते पञ्च दिशः सर्वास्वेव दिव्यभूवन्ति^(४) नव नव गृह्यन्ते
 नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^(५)
 प्रायणीये चोदयनीये च गृह्यन्ते प्राणा वै प्राण-
 ग्रहाः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुद्यन्ति^(६) दशमेहन् गृह्यन्ते
 प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणेभ्यः खलु वा एतत् प्रजा
 यन्ति यद्वामदेव्यं योनेश्चरवते दशमेहन् वामदेव्यं
 योनेश्चरवते यददशमेहन् गृह्यन्ते प्राणेभ्य एव तत्
 प्रजा न यन्ति ॥ ३ ॥

तत् । प्राणग्रहाः । सप्तचिः शब्द ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाके तु नवमे दधियहविधिः श्रुतः ।

अथ दशमेऽनुवाके गवामयनेऽतिग्राह्याः प्राण्यहाश्चोच्यन्ते ।

कल्पः,—‘अतिग्राह्यायतने चत्वार्यतिग्राह्यपात्राणि प्रतिदिशं निहितानि भवन्ति मध्ये पञ्चमम्’ इत्युपक्रम्य, पञ्चसु पात्रेषु तत्तन्मन्त्रैर्ग्राह्याणां सादने अभिधाय इदमुक्तं, ‘तान् अन्यस्मिन् पात्रे आनीय सर्वान्मध्यमे गृह्णाति त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे’ इति । पाठस्तु,—“त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे दिव्यदेते चिर्भ-
वन्धूमाः । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समत ऊषु मधु मधुनाभियोधि । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते घोनिः प्रजापतये त्वा^(१)” इति । हे अतिग्राह्य, ‘त्वे’ (त्वयि) ‘क्रतुमपि वृञ्जन्ति’, (सर्वमपि क्रतुमृत्विजः समापयन्ति) । ग्रहान्तरेभ्यः अस्य को विशेषः ? इति, तदुच्यते, ‘यत्’ (यस्मात्कारणात्) ‘द्विः’ ‘त्रिः’ (द्विवारं त्रिवारं) वेत्येवं पञ्चसु पात्रेषु गृहीता एते रसाः, ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘ऊमा’ (रक्षका) भवन्ति, तस्मात्त्वयि क्रतोः समापनं युक्तम् ; अतस्त्वमपि ‘स्वादोः’ अपि (रसातिशयेन स्वादु यथा भवति) तथा ‘स्वादुना’ ‘सं’—‘सृज’ (स्वादुत्वेन संसर्गं कुरु) । ‘अत ऊषु’ (अतोऽपि सुष्ठु यथा भवति) तथा ‘मधु मधुना अभियोधि’, (मधुनो भागं मधुना भागान्तरेण अभियोधि) । य एवं मधुरसम् उपयामेन (पार्थिवपात्रेण) ‘गृहीतोऽसि’, ‘प्रजापतये जुष्टं’ (प्रियमितरपात्रेभ्य आनीतं) त्वां मध्यमपात्रे ‘गृह्णामि’ ; सोऽयं ग्रहणमन्त्रः । ‘एष’ (स्वरप्रदेशः) ‘ते’ ‘घोनिः’ (तव स्थानं) । अतः प्रजापत्यर्थं

त्वामत्र सादयामि । अनेन मन्त्रेण गवामयनस्य संवत्सरसव-
स्योपान्त्येऽङ्गि महाव्रताख्येऽतिग्राह्यं गृह्णीयात् ।

अथ चतुर्थकाण्डसमान्नातैः “अयं पुरो भुवः” इत्यादिभिर्मन्त्रैः
पृश्निग्रहवत् सोमोन्मानरूपान् ग्रहान् विधत्ते,—“प्राणग्रहान्
गृह्णात्येतावद्वा अस्ति यावदेते ग्रहास्तोमाश्चन्द्रांसि पृष्ठानि
दिशो यावदेवास्ति तदवरुन्धे^(१)” इति । यथा, ‘यत् पृश्नयो
गृह्णन्ते’ इत्यत्र, ‘वायुरसि प्राणो नाम’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः, सोमो-
न्मानविशेषा एव ग्रहाः—इत्युक्तं, एवमत्रापि “अयं पुरोभुवः”
इत्यादिभिः प्राणमन्त्रैः सोमोन्मानविशेषाः प्राणग्रहा इत्युच्यन्ते ;
तान् गृह्णीयात्, सोमोन्मानं कुर्यादित्यर्थः । ‘एते’ ‘ग्रहा’
इति ‘यावत्’ ‘एतावत्’ एवात्रापेक्षितम् ‘अस्ति’ । ‘स्तोमाः’
त्रिवृत्पञ्चदशादयः । ‘चन्द्रांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘पृष्ठानि’
मध्यन्दिन—पवमानानन्तरभावीनि स्तोत्राणि । ‘दिशः’ प्राच्या-
द्याः,—इत्येतादृशं ‘यावत्’ एवापेक्षितम् ‘अस्ति’, ‘तत्’ सर्वमेतैर्गर्हैः
‘अवरुन्धे’ ।

प्रकारान्तरेण प्राणग्रहान् प्रशंसति,—“ज्येष्ठा वा एतान्
ब्राह्मणाः पुराविदाम् अक्रन् तस्मान्तेषां सर्वा दिशोऽभिजिता
अभूवन् यस्यैते गृह्णन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभिदिशो जयति^(२)” इति ।
यस्मात् ‘एतान्’ ग्रहान् गृह्णन्तो ‘ब्राह्मणा’ ‘ज्येष्ठा’ दिशाञ्जेतारश्च
‘अभूवन्’, तस्मात् ‘यस्यैते गृह्णन्ते’, स इतरेभ्यो ‘ज्यैष्ठ्यं’ (प्राशस्त्यम्)
एव प्राप्नोति, नानादिषु अवस्थिताश्च पुरुषास्तस्य भवन्ति ।

प्राणग्रहपर्यायाणां सङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्च गृह्णन्ते पञ्च दिशः

सर्वास्त्रेव दिक्षुध्रुवन्ति^(४)” इति । “अयं पुरोभुवः” इत्यादिभिः
मन्त्रैः प्रथमः पर्यायः ; “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” इत्यादिभि-
र्द्वितीयः ; “अयं पश्चाद्विश्वव्या” इत्यादिभिस्तृतीयः ; “इदमुत्त-
रात् सुवर्” इत्यादिभिश्चतुर्थः ; “इयमुपरि मतिः” इत्या-
दिभिः पञ्चमः । प्राच्यादय ऊर्ध्वान्ताः पञ्च दिशः ; तासु ‘दिक्षु’
‘सर्वासु’ अनेन पञ्चविधग्रहणेन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।

एकैकस्मिन् पर्याये सोमांशुसङ्ख्यां विधत्ते,—“नव नव
गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^(५)”
इति । शिरोवस्थितेषु सप्तसु क्षिद्रेषु अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोः
क्षिद्रयोः सञ्चरन्तः प्राणा नवसङ्ख्याकाः, नवांशुग्रहणेन तान्
यजमानेषु स्थापयति ।

अस्य ग्रहणस्य कालं विधत्ते,—“प्रायणीये चोदयनीये च
गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुच्यन्ति^(६)” इति ।
संवत्सरसत्रस्य प्रथमम् अहः प्रायणीयम्, चरमम् अहः उदय-
नीयं, तयोर्द्वयोर्मध्ये गृह्यन्ते, तथा सति तेषां ग्रहाणां प्राण-
रूपत्वात् ‘प्राणैरेव’ संवत्सरमुपक्रम्य, ‘प्राणैः’ एव समापितवन्तो
भवन्ति ।

कालान्तरञ्च विधत्ते,—“दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः
प्राणैर्भ्यः खलु वा एतत् प्रजा यन्ति यद्वामदेव्यं योनेऽश्वते
दशमेऽहन् वामदेव्यं योनेऽश्वते यद्दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणैर्भ्य
एव तत् प्रजा न यन्ति^(७)” इति । संवत्सरसत्रस्य द्वादशाह-
विक्रान्तित्वात् तदीयानि अहानि अत्र प्रयोक्तव्यानि ; तेषु

यद्दशममहः, तस्मिन् प्राणग्रहान् गृह्णीयात् । वामदेव्याख्यस्य
साम्नः “कथा नश्चिच आभुवत्” इत्येषा योनिः दशमेऽहनि तु
तां योनिं परित्यज्य अन्यस्यामृचि तत् साम गीयते, तथा सति
‘वामदेव्यं’ स्व-‘योनेः’ ‘च्यवते’ इति ‘यत्’, एतेनापराधेन ‘प्रजाः’
प्राणेभ्यो ‘यन्ति’ (अपगच्छन्ति) । तत्र प्राणग्रहाणां प्राणरूपत्वात्
दशमेऽहनि तेषां ग्रहणेन ‘प्रजाः’ प्राणेभ्यो नापगच्छन्ति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

त्वे, गवामयने पात्रेऽतिग्राह्यग्रहणं भवेत् ।

अयं पुरोभुवः, प्राणग्रहाणां पञ्च मन्त्रकाः ॥

सोमांशवो नव नव, ग्राह्याः पर्यायपञ्चके ।

कथा नश्चिच एतस्या योनेर्धृष्टन्तु साम तत् ॥

अग्निं नर इति ह्यत्र गीयते दशमेऽहनीति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसं । हव्या नो
वक्षदानुषक्^(१) अयमुष्यः प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
रथो न योरभीष्टतो घृणीवां चेतति त्मना^(२) । अयम-
ग्निरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित्सहीयान्देवो
जीवातवे कृतः^(३) । इडायास्त्वा पदे वयन्नाभा पृथिव्या
अधि । जातवेदो निधोम ह्यग्ने हव्याय वोढवे^(४) ॥ १ ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूणीवन्तं प्रथमः सीद-
 योनिं । कुलायिनं घृतवन्तः सविचे यज्ञन्नय यजमा-
 नाय साधु^(५) । सीद हेतः स्व उ लोके चिकित्वा-
 नत्सादया यज्ञः सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हवि-
 षा यजास्यग्ने वृहद्यजमाने वयो धाः^(६) । नि होता हो-
 तृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाः असदत्सुदक्षः । अद-
 व्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्त्रभूरः शुचिजिह्वो अग्निः^(७) ।
 त्वं दूतस्त्वं ॥ २ ॥

उ नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता । अग्ने
 तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यदोधि गोपाः^(८) ।
 अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्
 भागमीमहे^(९) । मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं
 मिमिक्षतां । पिपृतान्नो भरोमभिः^(१०) । त्वामग्ने
 पुष्करादध्ययवा निरमन्यत । मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः^(११)
 तमु ॥ ३ ॥

त्वा दध्यदृषिः पुच ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुर-
 न्दरं^(१२) । तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं धन-
 ज्ञयः रणेरणे^(१३) । उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्दृचहा-
 जनि । धनज्ञयो रणेरणे^(१४) आ यः हस्ते न खादिनः
 शिशुञ्जातं न बिभ्रति । विशामग्निः स्वध्वरं^(१५) । प्र देवं

देववीतये भरता वसुवित्तमं । आ स्वे योनौ निषी-
दतु^(१६) । आ ॥ ४ ॥

जातं जातवैदसि प्रियः शिशीतातिथिं । स्योन आ-
गृहपतिं^(१७) । अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
र्युवा हव्यवाङ्जुह्वास्यः^(१८) । त्वः ह्यग्ने अग्निना विप्रो
विप्रेण सन्तसता । सखा सखा समिध्यसे^(१९) । तं
मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमजिषु । स्वेषु क्षयेषु वा-
जिनं^(२०) । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यच्च,
पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः^(२१) ॥ ५ ॥

वोढवे । दूतस्त्वं । तमु । सोद त्वा । यच्च । चत्वारि
च ॥ ११ ॥

पूर्णाः । ऋषयः । अग्निना । ये देवाः । स्तूर्यो मा ।
सन्त्वा न ह्यामि । वषट्कारः । उपयामगृहीतोसि ।
यां वै । त्वे क्रतुं । प्र देवम् । एकादश ॥ ११ ॥

पूर्णाः । सहजान् । तवाग्ने । वामीः । प्राणैरेव । षट्-
त्रिंशत् ॥ ३६ ॥ पूर्णाः । सन्ति देवाः ।

हरिः ॥ ॐ

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च तृतीयकाण्डः ॥ ० ॥

अतिग्राह्य-प्राणनामग्रहा दशम ईरिताः ।

अथैकादशे पाशुकहोत्रोपयोगिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र ब्राह्मण-
ग्रन्थे तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके, (१ अ०) “अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव-
यन्तः” इत्यत्र पाशुकहोत्रमन्त्राः प्रायेणोक्ताः, अवशिष्टास्तु मन्त्रा
इहाभिधीयन्ते । तत्राष्टभिर्मन्त्रैरुत्तरवेदिं प्रति अग्निं प्रणयेत् ।

तेषु प्रथमं मन्त्रमाह,—“प्र देवं देव्या धिया भरता जात-
वेदसं । हव्या नो वचदानुषक्^(१)” इति । हे चत्विग्, यजमानाः
‘जातवेदसं’ (उत्पन्नस्य जगतो वेदितारं) ‘देवं’ ‘देव्या’ (प्रकाश-
रूपया, विवेकयुक्तया) ‘धिया’ प्रकर्षेण ‘भरत’ (पोषयत) । सोऽपि
जातवेदा ‘आनुषक्’ (अनुषक्त आदरयुक्तः) अस्माकं ‘हव्या’
‘वचत्’ (हवींषि वहतु) ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयमु व्यः प्र देवयुर्हता यज्ञाय
नीयते । रथो न योरभीवृतो घृणीवान् चेतति त्वना^(२)” इति ।
‘अयम्’ एव ‘स्वः’ (सोऽग्निः) यज्ञार्थं उत्तरवेदिं प्रति प्रकर्षेण
‘नीयते’ । कीदृशोऽग्निः ?—(देवान् आत्मन इच्छति इति)
‘देवयुः’, ‘हता’ (होमस्य निष्पादकः), ‘रथो न योः’ (रथ इव
यवधिता पृथक्कर्त्ता),—यथा रथः स्वस्तिनाह्वं पुरुषं भूमिष्ठेभ्यः
पृथक्कृत्य ग्रामे नयति, तथा अयमग्निः स्वस्तिन् ऊतं हविः
इतरेभ्यो हविर्भ्यः पृथक्कृत्य देवेषु नयति ; ‘अभीवृतः’ (यज-
मानैराभिमुख्येन स्वीकृतः), ‘घृणीवान्’ (रश्मियुक्तः), तादृशो-
ऽग्निः ‘त्वना’ ‘चेतति’ (स्वयमेव यजमानभक्तिं) जानाति ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु,—“अयमग्निरुह्यत्यमृतादिव जन्मनः ।

सहस्रश्वित्सहीयान् देवो जीवातवे कृतः^(१)” इति । ‘अयं’ प्रणय-
मानः ‘अग्निः’ ‘जन्मनो’ (जन्ममात्रेण) ‘उरूथति’ (प्रवृद्धो भवितु-
मिच्छति), ‘अमृतादिव’ (यथा पीतेनामृतेन मरणरहितः प्र-
वर्धते तद्वत्) । किं चायं ‘देवो’ ‘जीवातवे’ (जीवनौषधाय)
‘सहस्रश्वित्सहीयान्’ ‘कृतः’ (बलवतोऽप्यतिप्रबलः कृतः), यदा
अयमग्निः प्रबलो भवति, तदा स्वयमपि विनाशरहितो जीवति,
यजमानमपि यज्ञनिष्पादनेन जीवयतीत्यर्थः ।

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु,—“इडायास्त्वा पदे वयन्नाभा पृथिव्या
अधि । जातवेदो निधीमह्वि हव्याय वोढवे^(२)” इति । हे
‘जातवेदः’ ‘अग्ने’, ‘हव्याय वोढवे’ (हवींषि वोढुं) त्वां ‘वयं’ ‘धी-
महि’* (नितरां स्थापयामः) । कुत्रेति?—तदुच्यते,—‘पृथिव्या’
‘अधि’ (उपरि) ‘नाभा’ (नाभिसदृशे) आहवनीयायतने, तच्चा-
यतनम्, इडापदसदृशं;—यथा गोरूपाया इडायाः पदं घृतयुक्तं,
तथेदं घृताज्जतियुक्तं, तादृशस्थाने स्थापयामः ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु,—“अग्ने विश्वेभिः स्वनोक देवैरूर्णावन्तं
प्रथमः सीद योनिं । कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यज-
मानाय साधु^(३)” इति । ‘विश्वेभिः’ ‘देवैः’ ‘स्वनोक’ (सर्वेऽपि
देवा अस्य सेनारूपाः, तादृश) हे ‘अग्ने’, ‘प्रथमः’ (देवानां
मध्ये मुख्यः) त्वं ‘योनिं’ ‘सीद’ (स्थानं प्राप्नुहि) । कीदृशं योनिं?—
‘ऊर्णावन्तं’ यथा कम्बलास्तरणोपेतो देशो मृदुः, तथा अयं
सेव्यः, तादृशं, ‘कुलायिनं’, यथा पक्षिणां नीडः सम्यङ्निर्मितः,

* अत्र निधीमहि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एवमयमपि तादृशः ; 'घृतवन्तं' (घृताज्जत्याधारभूतं) । यद्वा
आहवनीयाख्यं कुलायोपेतं घृताज्जतियुक्तं 'यज्ञं' 'सवित्रे' (अनुष्ठात्रे)
'यजमानाय', 'साधु' 'नय' (सम्यक् समाप्तिं गमय) ।

षष्ठमन्त्रमाह,—“सीद हेतः स्व उ लोके चिकित्वान् सा-
दया यज्ञः सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने
वृहत् यजमाने वयो धाः^(६)” इति । हे 'हेतः' (होमनिष्पादकः),
'चिकित्वान्' (अभिज्ञः) त्वं स्वकीयस्थाने उत्तरवेदिरूपे 'सीद'
(उपविश), 'यज्ञं' चेमं 'सुकृतस्य योनौ' (पुण्यकर्मणो योग्यस्थाने)
'सादय' (स्थापय) ; (देवान् वेति कामयते इति) 'देवावीः'
देवप्रिय इत्यर्थः ; तादृशस्त्वं 'देवान् हविषा' 'यजांसि' (पूजयसि),
हे 'अग्ने', 'यजमाने' 'वृहत्' 'वयो' (दीर्घमायुः) स्थापय ।

सप्तममन्त्रमाह,—“नि हेता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदि-
वाः असदत्सुदचः । अदध्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचि-
जिह्वो अग्निः^(७)” इति । 'होतृषदने' (होमनिष्पादकस्य योग्य-
स्थाने) उत्तरवेदिरूपे अयमग्निर्नितराम् 'असदत्' (सम्यगुपविष्ट-
वान्) । कीदृशोऽग्निः,—'हेता' (देवानामाह्वाता), 'विदानः'
(स्थानाभिज्ञः), 'त्वेषो' (दीप्तिमान्), 'दीदिवान्' (देवेभ्यो
हविषो दाता), 'सुदचः' (अत्यन्तं कुशलः), 'अदध्यव्रतप्रमतिः'
(अहिंसिते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः), 'वसिष्ठः'
(अतिशयेन वासयिता), (सहस्रसङ्ख्याकानि हवींषि भरति
पोषयति इति) 'सहस्रम्भरः', (शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा
ज्वाला यस्यासौ) 'शुचिजिह्वः' ।

अष्टममन्त्रमाह,—“त्वं दूतस्त्वमु नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ
 प्रणेता । अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दोद्यद्बोधि गोपाः^(८)”
 हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’ देवानां ‘दूतः’ अग्नि, ‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’
 इति श्रुत्यन्तरात् । ‘त्वमु नः परस्याः’ (त्वमेवास्माकमतिशयेन
 पालकः); ‘त्वं वस्यः’ (त्वमेवास्मिन् कर्मणि निवासयोग्यः); हे
 ‘वृषभ’ (देवश्रेष्ठ), ‘आ’—‘प्रणेता’ (त्वमेवागत्य यागस्य प्रवर्तकः);
 ‘तोकस्य’* (अस्मदपत्यस्य) ‘तनूनां’ ‘तने’ (शरीराणां विस्तारे)
 ‘अप्रयुच्छन्’ (प्रमादमकुर्वन्), ‘दीद्यत्’ (तमोनिवारणेन दीपयन्);
 अथ वा (देवेभ्यो हविर्ददानः); ‘गोपाः’ (पालकः) सन् ‘बोधि’
 (बुध्यस्व) अप्रमत्तो भवेत्यर्थः । एतेऽष्टौ मन्त्रा उत्तरवेदिं प्रति
 अग्निप्रणयनकाले होत्रा पठनीयाः ।

अथाग्निमन्थने पञ्च मन्त्राः पठनीयाः ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह,—“अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्या-
 णां । सदावन् भागमोमहे^(९)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’ (प्रेरक,
 परमेश्वर), ‘वार्याणां’ (निवारणीयानां) विघ्नानाम् ‘ईशानं’ (विनि-
 वारणे समर्थं), त्वाम् ‘अभि’ (प्राप्नुमिति शेषः) ‘सदावन्’ (सर्वदा
 हे रक्षक), ‘भागं’ (भजनीयमग्निं) ‘ओमहे’ (त्वत्प्रसादात्
 प्राप्नुमः) ।

अथ द्वितीयो मन्त्रः,—“मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं
 मिमिचतां । पिपृतां नो भरीमभिः^(१०)” इति । मही ‘द्यौः’
 ‘पृथिवी’ चेत्येते उभे ‘नः’ (अस्मादीयम्) ‘इमं यज्ञं मिमिचतां’

* अत्र तोकस्य नः इति पाठो धर्तुमुपयुक्तः ।

(आज्यहोमादिभिर्द्रवद्रव्यैः सेतुमिच्छां कुरुतां) । ‘भरीमभिः’
(भरणैः) अस्मान् ‘पिष्टतां’ (पूरयताम्) ।

अथ तृतीयः,—“त्वामग्ने पुष्करादध्ययवा निरमन्यत । मूर्ध्ना
विश्वस्य वाघतः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, अथर्वाख्य ऋषिः ‘पुष्करा-
दधि’ (पद्मपत्रस्योपरि) ‘त्वां’ ‘निरमन्यत’ (निःशेषेण मथितवान्) ।
अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमास्नातम्,—“पुष्करपर्णे ह्येनमुप-
श्रितमविन्दत्” इति । कीदृशात् पुष्करात्?—‘मूर्ध्नाः’ (उत्तमा-
ङ्गवत् प्रशस्तात्); ‘विश्वस्य वाघतः’ (सर्वस्य जगतो वाहकात्) ।
इदं हि पुष्करपर्णे अग्निमन्यनयज्ञनिष्पादनादिद्वारा सर्वं
जगन्निवहति ।

अथ चतुर्थः,—“तमु त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।
वृत्रहणं पुरन्दरम्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथर्वणः’ ‘पुत्रो’ ‘दध्यङ्’-
नामक ‘ऋषिः’ ‘तमु त्वा’ ‘ईधे’ (तम् उ त्वाम् प्रज्वालितवान्) ।
कीदृशं त्वां?—‘वृत्रहणं’ (वैरिविनाशनम्), ‘पुरन्दरं’ (रुद्ररूपे-
णासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्) ।

अथ पञ्चमः,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तम् ।
धनञ्जयं रणेरेणे^(१३)” इति । हे ‘अग्ने’, पाथ्य-नामकः कश्चित्
ऋषिः ‘तमु त्वा’ ‘समीधे’ (तमेव त्वां सम्यक् प्रज्वालितवान्),
कीदृशः पाथ्यः?—‘वृषा’ (श्रेष्ठः), ‘कीदृशं त्वां?—‘दस्युहन्तम्’
(तस्कराणाम् अतिशयेन हन्तारं), ‘रणेरेणे’ ‘धनञ्जयं’ (तेषु
तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम्) ।

अथ वज्रै जाते ऋग्वचं होता पठेत् । तत्रेयं प्रथमा, “उत

ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृचहाजनि धनञ्जयो रणेरणे^(१४)” इति ।
 ‘उत जन्तवः’ (सर्वेऽपि प्राणिनः), परस्परमेवं ‘ब्रुवन्तु’, किमिति?—
 ‘अग्निः’ ‘उत्’—‘अजनि’ इति । कीदृशोऽग्निः?—‘वृचहा’ (शत्रु-
 घाती), ‘रणेरणे धनञ्जयश्च’ ।

अथ द्वितीया, “आ यं हस्ते न खादिनः शिशुं जातं न
 विभ्रति विशमग्निः स्वध्वरम्^(१५)” इति । ‘खादिनं’ (हविषां
 भक्षकम्) ‘यम्’ ‘अग्निं’ ‘हस्ते न’ (पाणाविव कस्मिंश्चित्पात्रे) ‘आ’—
 ‘विभ्रति’ (आ निधानात् ऋत्विजो धारयन्ति) । कमिव?—‘जातं
 शिशुं न’ (सद्यःसमुत्पन्नं शिशुमिव) । कीदृशमग्निं? ‘विशं स्व-
 ध्वरं’ (प्रजानां सम्यगहंसकम्) । तमग्निं पुरतः पश्याम इति शेषः ।

अस्याग्नेः पूर्वाग्निना सह मेलने, ‘प्र देवम्’ इत्याद्याः षडृचो
 ष्ठाता पठेत् ।

तत्र प्रथमामाह,—“प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमं ।
 आ स्ते योनौ निषीदतु^(१६)” इति । ‘देववीतये’ (देवानां हविः-
 खादनाय) ‘देवं’ (दीप्तिमन्तम्) अग्निं ‘भरत’ (हे ऋत्विजः प्रक-
 र्षेण पोषयत) । कीदृशं देवं?—‘वसुवित्तमं’ (अतिशयेन हवि-
 र्लक्षणाधनाभिज्ञं) । स च देव ‘आ’—गत्य ‘स्ते योनौ’ (पूर्वाग्निरूपे
 स्वीकृत्य स्थाने) ‘निषीदतु’ (नितरां उप समीपे प्रविष्टो भवतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आ जातं जातवेदसि प्रियः शिशो-
 तातिथिं । स्योन आगृहपतिम्^(१७)” इति । हे ऋत्विजः, इदानीं
 ‘जातं’ ‘प्रियम्’ अतिथिरूपम् एनमग्निं पूर्वमेव स्थिते ‘जातवेदसि’
 ‘शिशो’ (शयानं कुरुत) । कीदृशे जातवेदसि?—‘स्योने’

(सुखरूपे) । कीदृशं जातं ?—‘आगृहपति’ (सर्वतो गृहस्य पालकम्) ।

अथ तृतीयाभाह,—“अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
र्युवा । हव्यवाङ् जुह्वास्यः^(१८)” इति । पूर्वसिद्धेन ‘अग्निना’ सह
इदानीमानोतः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ (सम्यक् प्रज्वाल्यते) । कीदृ-
शोऽग्निः ?—‘कविः’ (विद्वान्), ‘गृहपतिः’ (गृहस्य पालयिता),
‘युवा’ (नित्यतरुणः), (हव्यं वहतीति) ‘हव्यवाट्’, (जुह्वरेवास्यं
मुखं यस्यासौ) ‘जुह्वास्यः’ ।

अथ चतुर्थीभाह,—“तं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्
सता । सखा सख्या समिध्यसे^(१९)” इति । हे नूतनाग्ने, त्वं पूर्वेण
‘अग्निना’ सह सम्यक् प्रज्वाल्यसे । कीदृशस्त्वं ?—‘विप्रो’ (ब्राह्म-
णजात्यभिमानो), ‘सन्’ (विनाशराहित्येन सर्वदा अवस्थितः),
‘सखा’ (सखिवदितरस्मिन्नग्नौ प्रीतियुक्तः) । कीदृशेनाग्निना ?—
‘विप्रेण’ ‘सता’ ‘सख्या’ च ।

अथ पञ्चमीभाह,—“तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोधावानमाजिषु ।
स्वेषु ह्येषु वाजिनम्^(२०)” इति । हे ऋत्विजः, ‘तम्’ इमं
मथितमग्निं ‘मर्जयन्त’ (शोधयत) । कीदृशं ?—‘सुक्रतुं’ (सुष्ठु क्रतु-
निष्पादकम्) । ‘आजिषु’ (संयामेषु) ‘पुरोधावान्’ (पुरतो गन्तारं) ।
‘स्वेषु ह्येषु’ (यजमानसम्बन्धिषु स्वकीयगृहेषु) ‘वाजिनम्’
(अन्नसम्पादकम्) ।

अथ षष्ठीभाह,—“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः

सन्ति देवाः^(११)” इति । ‘देवाः’ (देवत्वं प्रेषवः) यजमानाः ‘यज्ञेन’ (यज्ञसाधनेन नूतनेनाग्निना सह) ‘यज्ञं’ (यज्ञसाधनं) पुरातनम् अग्निम् ‘अयजन्त’ पूजितवन्तः । ‘तानि’ मिलितानि अग्निद्वयसाध्यानि कर्माणि सुकृतानि ‘प्रयमानि’ ‘आसन्’ (मुख्यानि अभवन्) । ‘ते’* ‘महिमानः’ (ते खलु महान्तः) यजमानाः ‘नाकं सचन्ते’, (स्वर्गं समवयन्ति) । ‘यत्र’ स्वर्गे ‘पूर्वे’ यजमानाः ‘साध्याः’ (साध्यफलोपेताः) ‘देवाः’ ‘सन्ति’ (ये वा भूत्वा वर्तन्ते, ते नाकं सेवन्त इति पूर्वत्रान्वयः) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अथ पाशुकहोत्रस्य शेष औत्तरवेदिके ।

अग्निप्रणयने ह्यष्टौ प्र देवमिति मन्त्रकाः ॥

अथाग्निमन्थने पञ्च जाते वज्रावुत द्वयम् ।

प्र दे०ऽग्न्योर्मेलने षट्स्युर्मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं पञ्चमप्रपाठकः ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च तृतीयकाण्डः ॥ ० ॥

* अत्र, ते ह इति पाठो धर्तुं युक्तः ।

INDEX

TO THE

THIRD VOLUME OF THE TAITTIRĪYA-SAÑHITA.

THIRD KANĀA—AUPANUVAKYA.

PRAPĀṬHAKAS.—I—XI.

PRAPĀṬHAKA I.

I.—XI.	Anuvāka.—Dīkshādi vahishpavamānāntam, ...	1—67
I.	„ Dīkshita-mantraḥ tadbidhāyas'- cha,.....	1—2
II.	„ Somopasthāpana-mantrāḥ, *.....	9—11
III.	„ Somakrayaṇi-padāṇjanādi-vidha- yah,	17—18
IV.	„ Pas'úpākaraṇa-mantrāḥ,	21—23
V.	„ Pas'úpākaraṇa-brahmanam,	30—31
VI.	„ Abhimars'ana-vidhayaḥ agnidhra- spars'anādyartha-mantrās'cha,	33—34
VII.	„ Sparddhāyuktasya vis'esha-vi- dhayah,	38—39
VIII.	„ Upāṇs'ugraha-saṇyukta-mantrāḥ,	45—46
IX.	„ Aghāra-saṇs'rava-mantran,	50—52
X.	„ Vahishpavamānāṅga-mantrāḥ, ...	58—59
XI.	„ Kās'chit puronuvākyaḥ,	64—67

PRAPĀTHAKA II.

I.—XI.	Anuvāka.—Pavamāna-grahādi pratinirgrāhya-	
	paryantam,	81—162
I.	„ Pavamāna-grahāh,	81—82
II.	„ Savanāni,	86—87
III.	„ Somāvekṣaṇam,	92—93
IV.	„ Sphādyupasthāpana-mantrāh, ...	98—99
V.	„ Bhaksha-mantrāh,	104—107
VI.	„ Prishadājyam,	125—126
VII.	„ Stuta-s'astrayoh prasritih,	129—130
VIII.	„ Prasthita-yājyā,	136—138
IX.	„ Pratigavah,	146—149
X.	„ Pratinirgrāhya-mantrāh,	156—157
IX.	„ Traidhātaviyeshṭi-mantrāh,	161—162

PRAPĀTHAKA III.

I.—XI.	Anuvāka.—Avasiṣṭa-mantrāh vaikrita-vidh-	
	ayas'cha,	168—225
I.	„ Atigrāhya-mantrāh,	168—169
II.	„ Upākṛitih pratigara-japas'cha, ...	173
III.	„ Adābhyañs'u-mantrāh,	176—177
IV.	„ Adābhyañsu-mantrā-vyākhyānam, ...	182—183
V.	„ Pras'nigrahāh,	188—189
VI.	„ Gavāmayanikāh atigrāhyāh,	194—195
VII.	„ Somāñgāgrāyana-mantrāh,	199—200
VIII.	„ Vēdi-dāhah,	204—206
IX.	„ Vṛishāmbhah,	213
X.	„ Pāsukam garbha-prāyas'chittam, ...	217—218
XI.	„ Yājyāh,	223—225

PRAPATHAKA IV.

I.—XI.	Anuvāka.—Kinchinnaimittakam, pas'wisṭih	
	darvi-homās'cha kāmýāh,	234—297
I.	„ Vas'āgarbha-nimitto homah,	234—236
II.	„ Kāmýapator-mantrāh,	240—241
III.	„ Kāmýājā-vas'á-vidhih,	245—248
IV.	„ Jayákhyā-mantra-taddhomáh, ...	254
V.	„ Abhyátánákhyā-mantrāh,	256
VI.	„ Abhyátána-vidhih,	259
VII.	„ Rushṭra-bhrinmantrāh,	262—263
VIII.	„ Ráshṭra-bhritām kāmýāh prayo- gáh,	268—270
IX.	„ Devikákhyáni havīṇshi,	277—279
X.	„ Vástospatiyuto homah,	285—286
XI.	„ Yájýāh,	294—297

PRAPATHAKA V.

I.—XI.	Anuvāka.—Someshtoḥ s'éshah,	307—368
I.	„ Anwárambhaniyá isṭih,	307—309
II.	„ Saumika-brahmatwa-vidhih,	317—319
III.	„ Vishṇwatikramāṇe mantrāh, ...	325—326
IV.	„ Atimoksha-mantrāh,	329—330
V.	„ Aditya-graha-mantrāh,	335—336
VI.	„ Patni-mantrāh bā yoktravan- dhadi-mantrāh,	340—341
VII.	„ Ishtyanga-srug-mantrāh,	346—347
VIII.	„ Dabhigraha-mantrāh,	350—351
IX.	„ Dabhigraha-vidhih,	353—354
X.	„ Atigrāhya-prāṇa-grahāh,	358
XI.	„ Pasuka-hotropayogi-mantrāh, ...	362—364

शुद्धिपत्रम्* ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
चिद्धिते	चिद्धि ते	२९६	१४
गिरिस्पर्शन	गिरिस्पर्शिन	३०१	१०
पाषाणमयद्वारं (एवमेव E.)	पाषाणमयद्वार- ..	३०१	२०
पुस्तकं विना सर्वत्र पाठः)			
अज्ञता	अज्ञाता	३११	१३
वस्त्र	वस्त्रं	३१८	६
पञ्चदशेषु	पञ्चदशेषु	३२३	१८
दत्त	दूत	३२६	५
यत्त	यत्ते	३२६	६
घातिनो	घातिनः	३२७	७
(अस्मान्) (एवमेव E.)	(अस्मान् प्रति)	३२८	१२
पुस्तकं विना सर्वत्र पाठः)			
भट्टया	भाट्या	३२८	१७
'तरतः'	'तरत'	३३२	१५
'समरः'	'समभरः'	३३३	२
'लोके'	'लोकेषु'	३३३	१०
सूर्येया	सूर्य या	३३६	६
यजमानो	जमानो	३३६	१८
लोके	लोके	३४१	७
(प्रियतुः)	(प्रियतु)	३४३	१७
अखिद्रा	अक्खिद्रा	३५१	६
सहस्र	सहस्र	३६३	७
गोपाः(८)"	गोपाः(८)" इति ..	३६८	२
ऋक्चयम्	ऋक्चयम्	३६६	२२

* या या च (यन्नेक्षण-दोषादिसङ्कटिता) भाष्यस्या अशुद्धिः, शुद्धिस्य पाठ-
मात्रादेव विना आयासम् प्रतीयते, न सा सा अत्र प्रदर्शिता । यथा, २९८
पृष्ठायाम् १२ पङ्क्तौ प्रियस्त्रोत्रे इत्यशुद्धम् प्रियस्त्रोत्रो इति शुद्धम् । ३०० पृष्ठायाम्
५ पङ्क्तौ 'रद्रः' इत्यशुद्धम् रद्रः इति शुद्धम् । एवमन्यदपि ।

शुद्धिपत्रम्* ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
उपयाम	उपयाम—	१८५ ..	१५
‘त्वाम्’	त्वाम्	१८६ ..	१
कुर्वन्तो	कुर्वन्ती	२०३ ..	८
वेना	वेनौ	२०४ ..	६
पायेति(१४)	पायेति	२०५ ..	१८
दयनीया	दयनीया	२०७ ..	१७
मृगान्ता	मृगान्ता	२१२ ..	१६
विगर्भ	वि गर्भ	२१८ ..	१
गर्भ	गर्भम्	२१८ ..	३
अपिहिता	अपिहिताम्	२१९ ..	८
दघयोः	दघयोः	२२३ ..	५
सुलुती हवे	सुलता ऊवे	२२४ ..	१०
भूयास्म	भूयास्म	२३० ..	६
मुक्यम्	मुक्यम् (एवं परत्र)	२३० ..	२१
आवर्त्तन	आ वर्त्तन	२३४ ..	११
किक्किटा (पु० ह्ये एवं पाठः)	किक्किटा (एवं परत्र)	२४१ ..	२
तस्यैवैषा	तस्यैवैषा	२४७ ..	१३
खगाकृत्या	खगाकृत्यै	२४७ ..	१५
देवमाह	एवमाह	२५१ ..	१८
पातु (परस्थितम्) ..	पातु	२६२ ..	८
दूरे हेति	दूरे हेति	२६३ ..	३
औषधि	औषधि	२६४ ..	६
राष्ट्रेणैव	राष्ट्रेणैव	२६८ ..	७

* या या च (यन्तेक्षदोषादिरुद्धिता) अशुद्धिः शुद्धिश्च पाठमात्रादेव प्रतीयते, सा सा अत्र न प्रदर्शिता । यथा १८६ पत्रे ९ पङ्क्तिः ‘गृहीतव्याः’ इत्यशुद्धम्, ‘गृहीतव्याः’ इति शुद्धम् । १८६ पत्रे २० पङ्क्तिः ‘प्रथम’ इत्यशुद्धम्, ‘प्रथमम्’ इति शुद्धम् । एवं अन्यदपि ।